

Вісник

Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Серія: Політологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (45) 2020

Харків
«Право»
2020

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 8 від 27.05.2020 р.)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2020. – № 2 (45). – 254 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

Видавець – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **члени редколегії**: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президентові України, Київ); **Ч. Варга** – доктор юридичних наук, професор (Інститут правових досліджень Центру соціальних наук Угорської Академії наук, Угорщина); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Е. Г. Дворкін** – доктор філософії (соціологія), професор (Університет Х'юстона, США); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Я. Зелінські** – доктор політичних наук, професор (Природничо-гуманітарний університет в м. Седльце, Польща); **Ю. А. Калагін** – доктор соціологічних наук, професор (Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків); **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Харків); **Дж. Р. Ліндсі** – доктор філософії (політологія), професор (Державний університет Сант Клауда, США); **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **М. Маффесолі** – доктор соціологічних наук, професор (Паризький університет, Франція); **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. П. Погребняк** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківська державна академія культури, Харків); **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ); **Л. Г. Сокурянська** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків); **І. Студін** – доктор філософії (право), професор (Університет Квебеку в Монреалі, Канада); **Х. Х. Хондкер** – доктор філософії (соціологія), професор (Університет Заєда, ОАЕ); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

Відповідальний за вихід С. М. Мануйлов

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія:

Політологія» є правонаступником «Вісника Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія: Політологія», зареєстрованого як наукове фахове видання з політичних наук (наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2016 р. № 820).

Збірник наукових праць зареєстровано і проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина); а також базах даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та ін.

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Тел. 704-92-38; e-mail: kafedrasoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 8 от 27.05.2020 г.)*

Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Серия: Политология / редкол.: А. П. Гетьман и др. – Харьков : Право, 2020. – №2 (45). – 254 с.

Основатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)
Издатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридических наук, профессор (*председатель редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **О. Г. Данильян** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Е. Н. Мануйлов** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **члены редколлегии:** **Э. А. Афонин** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев); **Ч. Варга** – доктор юридических наук, профессор (Институт правовых исследований Центра социальных наук Венгерской Академии наук, Венгрия); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Э. Г. Дворкин** – доктор философии (социология), профессор (Университет Хьюстона, США); **А. П. Дзедань** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Я. Зелински** – доктор политических наук, профессор (Естественно-гуманитарный университет в г. Седльце, Польша); **Ю. А. Калагин** – доктор социологических наук, профессор (Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», Харьков); **Ю. Ю. Калиновский** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Г. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр); **Г. Н. Куц** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Харьков); **Дж. Р. Линдси** – доктор философии (политология), профессор (Государственный университет Сент-Клауда, США); **Н. М. Лисица** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця, Харьков); **В. А. Лозовой** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **С. И. Максимов** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **М. Маффесоли** – доктор социологических наук, профессор (Парижский университет, Франция); **Н. И. Панов** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **А. В. Петришин** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погребная** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **С. П. Погребняк** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры, Харьков); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины, Киев); **А. В. Сердюк** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Ф. Смолянюк** – доктор политических наук, профессор (Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана, Киев); **Л. Г. Сокурнянская** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков); **И. Студин** – доктор философии (право), профессор (Университет Квебека в Монреале, Канада); **Х. Х. Хондкер** – доктор философии (социология), профессор (Университет Зайеда, ОАЭ); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

Ответственный за выпуск Е. Н. Мануйлов

Сборник научных трудов «Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Серия: Политология» является правопреемником «Вестника Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого». Серия: Политология», зарегистрированного как научное специализированное издание по политическим наукам (приказ Министерства образования и науки Украины от 11.07.2016 г. № 820). Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических базах: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия); а также баз данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и др.

Адрес редакционной коллегии: 61024, Харьков, ул. Пушкинская, 77, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого. Тел. 704-92-38; e-mail: kafedrasoc@ukr.net; Website: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 8 of 27.05.2020)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Political Science / Editorial board: A. Getman, et al. – Kharkiv : Pravo, 2020. – Issue No. 2 (45). – 254 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

Publisher – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

EDITORIAL BOARD:

Anatoly Getman – Doctor of Legal Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Oleg Danilyan** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mikhail Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Eugene Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Editorial Board members**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv); **Anthony Gary Dworkin** – PhD (Sociology), Prof. (University of Houston, USA); **Oleksandr Dzeban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU); **Yuri Kalagin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National Technical University «Kharkiv Politechnic Institute», Kharkiv); **Yuri Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Habibul Haque Khondker** – PhD (Sociology), Prof. (Zayed University, UAE); **Galina Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Vitaliy Krivoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro); **Galyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Scovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv); **Jason Royce Lindsey** – PhD (Political Science), Prof. (St. Cloud State University, USA); **Victor Lozovoy** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Nadejda Lysytsya** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociology), Professor Emeritus (University of Paris, France); **Sergey Maksymov** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YMNLU); **Mikola Panov** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YMNLU); **Oleksandr Petryshyn** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YMNLU); **Stanislav Pogrebniak** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Victoriya Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU); **Igor Polischuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU); **Oleksandr Romanyuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv); **Sergey Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv); **Oleksandr Serdyuk** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YMNLU); **Vladimir Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vadym Hetman Kyiv National Economics University, Kyiv); **Lyudmila Sokuryanska** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv); **Irvin Studin** – PhD (Law), Prof. (University of Quebec in Montreal, Canada); **Csaba Varga** – Dr. Habil. (Law), Professor Emeritus (Institute for Legal Studies of the Social Science Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Hungary); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Jacek Zielinski** – Dr. Habil. (Political Science), Prof. (Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Poland)

Managing Editor – Eugene Manuylov

The collection «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Political Science» is a successor «The Bulletin of the National University “Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine”. Series: Political Science» is registered as a scientific professional publication in Political Science (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of the 11.07.2016 №820).

The collection of scientific papers registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany); as well as databases «Scientific Periodicals Ukraine» and «Bibliometryka Ukrainian science» of V. I. Vernadsky National library of Ukraine et al.

Address of the editorial board: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024. Tel. (057) 704-92-38; e-mail: kafedrasoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Політологія

<i>ГЕРАСІНА Л. М.</i> Наративи міжнародної конфліктності: глобальна турбулентність або деструкції світової системи?	8
<i>ІВАНЕНКО В. В., КРИВОШЕЇН В. В.</i> Українська національна ідея в пошуках предметної визначеності	25
<i>КІНДРАТЕЦЬ О. М.</i> Причини, методи і результати використання стратегії виснаження в асиметричних війнах.....	42
<i>КЛІМОВА Г. П.</i> Феномен політичної культури: теоретико-методологічний дискурс.....	56
<i>СМОЛЯНЮК В. Ф., БАЛАН М. І.</i> Моделі державного реагування на загрози суспільно-політичній стабільності в Україні	71
<i>ТИХОМИРОВА Є. Б.</i> Європейська політика безпеки та оборони	99
<i>ТРЕБІН М. П.</i> Біологічний тероризм: проникнення в сутність	116
<i>БАРАБАШ О. В.</i> Економічні цикли, політичні трансформації та окремі аспекти конституційного процесу в країнах Латинської Америки і Карибського басейну.....	130
<i>ВОДНІК В. Д.</i> Роль референдумів у здійсненні влади.....	154
<i>ВОЛЯНСЬКА О. В.</i> Довіра до публічної влади та чинники, що її зумовлюють у надзвичайних ситуаціях	167
<i>ПІДКУРКОВА І. В., ГОЙ А. В.</i> Феномен української діаспори: проблема збереження етнічної ідентичності та розвитку	181
<i>САХАНЬ О. М.</i> Особливості боротьби з корупцією у владі України в умовах сучасних соціально-політичних реалій.	193
<i>СТАСЕВСЬКА О. А.</i> Історична ідентичність як теоретичний конструкт соціально-гуманітарного знання.....	209
<i>ЯКОВЛІСВ М. В.</i> Прикладне конструювання концептів у політичній науці за межами семантичного підходу	230
НАШІ АВТОРИ	244
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	245
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	246

СОДЕРЖАНИЕ

Политология

<i>ГЕРАСИНА Л. Н.</i> Нарративы международной конфликтности: глобальная турбулентность или деструкции мировой системы?.....	8
<i>ИВАНЕНКО В. В., КРИВОШЕИН В. В.</i> Украинская национальная идея в поисках предметной определенности	25
<i>КИНДРАТЕЦЬ Е. Н.</i> Причины, методы и результаты использования стратегий истощения в асимметричных войнах.....	42
<i>КЛИМОВА Г. П.</i> Феномен политической культуры: теоретико-методологический дискурс	56
<i>СМОЛЯНЮК В. Ф., БАЛАН Н. И.</i> Модели государственного реагирования на угрозы общественно-политической стабильности в Украине	71
<i>ТИХОМИРОВА Е. Б.</i> Европейская политика безопасности и обороны	99
<i>ТРЕБИН М. П.</i> Биологический терроризм: проникновение в сущность	116
<i>БАРАБАШ О. В.</i> Экономические циклы, политические трансформации и отдельные аспекты конституционного процесса в странах Латинской Америки и Карибского бассейна....	130
<i>ВОДНИК В. Д.</i> Роль референдумов в осуществлении власти	154
<i>ВОЛЯНСКАЯ Е. В.</i> Доверие к власти и факторы, обуславливающие его в чрезвычайных ситуациях.....	167
<i>ПОДКУРКОВА И. В., ГОЙ А. В.</i> Феномен украинской диаспоры: проблема сохранения этнической идентичности и развития.....	181
<i>САХАНЬ Е. Н.</i> Особенности борьбы с коррупцией во власти Украины в условиях современных социально-политических реалий.....	193
<i>СТАСЕВСКАЯ О. А.</i> Историческая идентичность как теоретический конструкт социально-гуманитарного знания.....	209
<i>ЯКОВЛЕВ М. В.</i> Прикладное конструирование концептов в политической науке за пределами семантического подхода	230
НАШИ АВТОРЫ	244
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	245
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ «ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ»	246

CONTENTS

Political Science

<i>HERASINA L. M.</i> The narratives of international conflict: global turbulence or destruction of the world system?	8
<i>IVANENKO V. V., KRYVOSHEIN V. V.</i> Ukrainian national idea in search for subject determination.....	25
<i>KINDRATETS O. M.</i> Reasons, methods and results of using the strategy of exhaustion in asymmetric wars	42
<i>KLIMOVA G. P.</i> The phenomenon of political culture: theoretical and methodological discourse.....	56
<i>SMOLIANIUK V. F., BALAN M. I.</i> Models of state threat response social and political stability in Ukraine.....	71
<i>TYKHOMYROVA Y. B.</i> European security and defense policy.....	99
<i>TREBIN M. P.</i> Biological terrorism: preparing the essence.....	116
<i>BARABASH O. V.</i> Economic cycles, political transformations and some aspects of the constitutional process in Latin America and the Caribbean.....	130
<i>VODNIK V. D.</i> Role of referenda in the exercise of power	154
<i>VOLIANSKA O. V.</i> Trust in public authority and the factors that cause it in emergency situations	167
<i>PIDKURKOVA I. V., GOYA V.</i> The phenomenon of the Ukrainian diaspora: the problem of preserving ethnic identity and development	181
<i>SAKHAN O. M.</i> Peculiarities of corruption combating in authorities of Ukraine in conditions of modern socio-political realities.....	193
<i>STASEVSKA O. A.</i> Historical identity as a theoretical structure of socio-humanitarian knowledge	209
<i>YAKOVLYEV M. V.</i> Applied construction of concepts in political science beyond the semantic approach	230
OUR AUTHORS	244
AUTHOR INDEX	245
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY»	246

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.5–048.93(15)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200877>

Герасіна Людмила Миколаївна, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: herasina@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

НАРАТИВИ МІЖНАРОДНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ: ГЛОБАЛЬНА ТУРБУЛЕНТНІСТЬ АБО ДЕСТРУКЦІЇ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ?

У статті вперше визначено та проаналізовано дослідницькі наративи міжнародної конфліктності, що склалися в сучасному науковому дискурсі: цивілізаційний, універсальний, феноменологічний, детерміністський, динаміки розвитку, світополітичний, процесуальний. Обґрунтовано авторську гіпотезу щодо необхідності кореляції цих явищ із деструкціями світової системи та з процесами глобальної турбулентності. Систематизуються різновиди і «сценарні» формати міжнародних конфліктів і криз та досліджуються найефективніші моделі їх політико-правового врегулювання.

Ключові слова: міжнародний конфлікт, міжнародна криза, наративи міжнародної конфліктності, деструкції світової системи.

Постановка проблеми. Глобалізаційна «хвиля» сучасності породила безліч актуальних проблем, які загострили старі та спричинили нові суспільні протиріччя; найгостріші з них – це глобальний економічний, військовий і соціальний диспаритет між розвинутими державами і країнами «наздоганяючого розвитку», фатальні загрози людству через зміни клімату й інші еколо-

гічні катастрофи, демографічні виклики і гуманітарні проблеми, посилення міжнародного тероризму і злочинних картелів, зрештою, наростання на цьому ґрунті кількості міжнародних конфліктів і криз.

У контексті наукового дискурсу виникає закономірне питання: *як сприймати і пояснювати ситуацію міжнародної конфліктності в наш час – глобальною турбулентністю або деструкціями світової системи?* Чи є вона природним, відносно тривалим станом активної протидії або пасивної конфронтації двох (декількох) учасників міжнародних відносин щодо реалізації протилежних національних інтересів; чи це винятково міжнародно-політична деструкція, деформація і дисфункція розвитку, що слід трактувати як аномалію або ексцес відносин через несумісність цілей протилежних сторін.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. У політологічній традиції об'єктивним фоном міжнародної конфліктності світу прийнято вважати те, що цивілізації – це унікальні, асиметричні, складні гетерогенні утворення, їх суспільства плюралістичні, а культури мозаїчні та містять непорушні символи, тексти суперечливі й часто зашифровані ідеологемами. Як зазначав С. Гантінгтон, при зіткненні цивілізацій – «індивідуальних світів людських спільнот» – працює аксіологічна парадигма конфлікту, тобто «модель» несумісності та протистояння цінностей [1]. Звідси *наратив «конфлікту цивілізацій»* виходить з підвалин їх глобального протистояння у ракурсі ціннісно-історичних відмінностей, альтернативних способів життя (реалізації людських потреб), конфронтації традицій, ідеалів і суспільних практик. Він виявляється на ґрунті реальних чинників: боротьби за глобальні впливи, території та ресурси виживання; конкуренції позицій «світового центру» та периферії; нав'язування решті світу «західної моделі» розвитку, що викликає активний опір ісламських країн; реалізації культурно-мовних прав, захисту духовних святинь і релігійних тотемів; тощо.

Проблема міжнародної конфліктності є однією з центральних у теорії міжнародних відносин, що науково започаткована у Великій Британії 1919 р. У 1940-х рр. був започаткований *універсальний наратив* міжнародних конфліктів, коли їх припинили розглядати як унікальне історичне явище завдяки порівняльному аналізу різних міжнародних зіткнень і були виокремлені його універсальні риси. П. Сорокін у своїй класифікації відносить міжнародний конфлікт до класу соціальних; а засновник міжнародної теорії Куїнсі Райт розробив загальні стадії розвитку міжнародного конфлікту: 1) усвідомлення відмінностей у цілях; 2) зростання напруженості; 3) тиск без застосування сили для вирішення конфлікту; 4) збройне розв'язання конфлікту [2].

Після II Світової війни дослідження міжнародних конфліктів активізуються (особливо у США) в межах інституційного становлення науки конфліктології. Переглядається сутність протиріч, які лежать в основі великих міжна-

родних катаклізмів і визначають тип історичних змін епохи. Зокрема, англійський міжнародник Еван Луард бачить джерело головних протиріч і конфліктів людства у XVI – початку XVII століть головним чином у релігійній сфері; протягом XVII–XVIII століть у династичній владі; у XIX ст. у бурхливому розвитку національних інтересів держав; а у XX ст. – в ідеологічному протистоянні Сходу і Заходу у формі «холодної» війни. Так складався *детерміністський наратив* міжнародної конфліктності. Ним також зафіксована тенденція до зменшення частки міжнародних насильницьких конфліктів у загальному числі війн у світі: якщо за період з 1400 р. по наш час саме між державами відбулася майже половина збройних конфліктів, то за чотири післявоєнні десятиліття із 127 помітних воєн у світі лише 37 належали до категорії міжнародних [3, р. 58, 61–67].

Блискучий конфліктолог Курт Левін суттєво поглибив *наратив культурно-цивілізаційних детермінант* міжнародної конфліктності завдяки порівняльному крос-аналізу соціально-психологічних відмінностей між США і Німеччиною в аспекті загальної культурної атмосфери, освіти, простору вільного руху (ментальна воля, соціальні права) тощо [4, с. 106–147].

Наратив динаміки міжнародного конфлікту розвинули американські вчені Дж. Рубін, Д. Пруйт і С. Х. Кім, які порівняли фази його розвитку із сюжетом п'єси з трьох дій: на початку визначається суть конфлікту, латентно виринає «холодна війна»; потім ескалація зростає і конфлікт досягає максимуму (кульмінації); згодом виникає «мертва точка» нестерпності боротьби і, нарешті, відбувається спад конфліктних відносин – деескалація [5]. Динаміка цих конфліктів показує, що їх учасники (прямі й непрямі) здатні змінюватися; а протягом «генералізації» конфлікту можуть з'явитися нові сторони, зокрема з числа тих, хто раніше намагався врегулювати протиборство.

Цікавий концепт і продуктивну методологію вивчення конфліктів у міжнародних відносинах запропонував у 1960-ті рр. Т. Шеллінг. Він довів, що залежно від структури інтересів сторін слід вирізняти: конфлікт «нульової суми» (один учасник отримує рівно стільки, скільки втрачає інший); конфлікт з «ненульовою сумою» (обидві сторони у виграші, але отримують його по-різному); конфлікт «негативної суми» (у результаті боротьби сторони лише втрачають, нічого не набуваючи) [6]. За свої ідеї у 2005 р. він спільно з ізраїльським ученим Р. Ауманном, який розробив математичну модель цього аналізу, отримали Нобелівську премію з економіки.

Мета статті. Теоретична платформа з досліджень міжнародних конфліктів дуже ґрунтовна, але представляється, що політолого-конфліктологічна парадигма ще залишає відкритим питання стосовно природи походження цих колізій. Це зумовило ідею та мету статті: *узагальнити явище міжнародних конфліктів у феноменологічному наративі* (їх сутність, джерела, різно-

види та стратегії вирішення); *розкрити їх об'єктивний зв'язок із деструкціями світової системи та процесами глобальної турбулентності.*

Виклад основного матеріалу. В епоху глобалізації сучасний світ зазнає кардинальних змін, які спричинені суперечливими тенденціями до інтеграції та диференціації (фрагментації) міжнародних процесів: глобалізацією світових ринків виробництва товарів, послуг, ресурсів, робочої сили; проривом новітніх технологій; зсувом кордонів локального і глобального буття, внутрішньонаціональних та інтернаціональних зв'язків, коли конкуренція «світових центрів» і занепад «периферії» стають дедалі виразнішими [7]. Нестримна трансформація суспільної сфери дезорієнтує людину в мінливому світі, призводить до кризи моралі, традиційних норм і цінностей.

За цих умов сутність міжнародного конфлікту науковці здебільше трактують як кульмінацію розвитку об'єктивних протиріч, що існують між державами (або групою держав), виявом яких стає зіткнення на ґрунті протилежних, несумісних національних інтересів, суспільних цілей або цивілізаційних цінностей. За змістом ці суперечності та породжені ними проблеми у відносинах між державами мають територіальний, політичний, економічний, ресурсний, військово-стратегічний, міжнаціональний чи расовий, релігійний, екологічний, науково-технологічний характер тощо. Але зазвичай міжнародні конфлікти набувають політичного змісту, оскільки базові протиріччя між державами головним чином фіксуються і вирішуються урядами завдяки механізмам формування і здійснення зовнішньої політики [8, с. 323–324].

Сутнісна характеристика міжнародного конфлікту передбачає, що всі його елементи (чинники, суб'єкти, зміст, розвиток подій і форма закінчення) винятково пов'язані зі сферою міжнародних відносин. Специфіка проблем, які становлять предмет подібного конфлікту, виявляє себе в конфронтації цілей, національно-державних стратегій, конкуренції інтересів тих або інших суб'єктів міжнародних відносин, що спричиняє між ними локальне протиборство, та водночас впливає на міжнародну політику. Зрештою, коли міжнародний конфлікт стає реальністю, він потенційно може мати наслідки для існуючого стану глобальної, світової політики.

Учасники міжнародної конфліктності прагнуть нав'язати свої інтереси іншим сторонам, обмежити чи ігнорувати їх потреби; це окремі держави, об'єднання держав (союзи, коаліції), міжнародні неурядові організації (політичні, фінансові, гуманітарні), екологічні, громадські, релігійні та інші рухи. Пояснення бескомпромисності цих впливів Ганс Моргентау вбачав у наявності так званих «факторів сили»: географічне положення; природні ресурси; промислова потужність; військовий потенціал; чисельність населення; національний характер і національна мораль; ступінь підтримки громадян; досконалість дипломатії; якість уряду [9]. Виходячи з цього ресурсного критерію,

міждержавні конфлікти класифікують на *симетричні* та *асиметричні*: до перших відносять ті міжнародні суперечки, які характеризуються відносним паритетом сил і ресурсів конфліктуючих суб'єктів; інші – це конфлікти, де потенціал конфронтуючих сторін різко відрізняється за потужністю.

Джерела виникнення та фактори, що спричиняють міжнародні конфлікти, не стосуються приватних, особистих чи групових інтересів, вони детерміновані фактором захисту суверенітету держави, інтересами національної безпеки, збереженням територіальної цілісності, прав, свобод і потреб своїх громадян; утім інколи міжнародні ексцеси є продовженням реакційної внутрішньої політики окремих країн. Хоча конфлікт «готується» і розв'язується свідомою, цілеспрямованою зовнішньою політикою держави, не можна ігнорувати й суб'єктивний чинник у діяльності урядів, передусім особистісні риси та якості відповідальних за ухвалення рішень політичних діячів. Іноді особисті стосунки між лідерами країн, урядовцями, дипломатами можуть здійснити ключовий вплив на міждержавні відносини, в тому числі на розвиток міжнародних конфліктних ситуацій.

Прикладне значення мають дослідження можливостей та обмежень щодо впливу на ситуацію міжнародної конфліктності. Передусім увага акцентується на об'єктивних, структурних чинниках (у конфліктології – *незалежні змінні*); до них належать структурні характеристики держав, які перебувають у конфлікті, рівень їх економічного розвитку, демографічна ситуація тощо. Суть цих ідей уперше відображена А. У. Зартманом [10–15] і розвинута Р. Аксельродом, Б. Бернадським, О. Глуховою, О. Гуськовою, С. Єгоровим, А. Здравомисловом та ін. [16–21]. Вплив на міжнародний конфлікт обмежений об'єктивними умовами, серед яких найголовніші – глобальні виклики і глобальна конкуренція держав; конфліктна ситуація сама диктує логіку подальшого розвитку; «як не кожного хворого можна врятувати, так і не кожному міжнародному конфлікту можна запобігти»; але при постійній взаємодії, що не обмежена часовими рамками, починається деескалація: учасники конфлікту вже діють не гостро конкурентно, а більш кооперативно, бо це стає найвигіднішою стратегією.

Інший напрям досліджень (Ч. Крокер, М. Лунд, М. Лебедева, В. Тішков) орієнтований на вивчення суб'єктивних і процедурних (*залежних, змінних*) чинників, тобто політики, що проводиться як суб'єктами міжнародного конфлікту, так і залученими до нього учасниками з метою врегулювання, а інколи й розпалювання боротьби. Розвиток конструктивізму в теорії міжнародних відносин останніми роками здійснив значний вплив на вивчення конфліктів, особливо в питаннях міжнародних переговорів і посередництва. Увагу дослідників (Е. Рунессона, М.-Л. Гі, М. Германн, Д. Ротшильда та ін.) привернув ряд питань, пов'язаних із тим, як суб'єктивні чинники конфлікту породжують

об'єктивні або яким чином здійснити більш успішну медіацію щодо корпоративних суб'єктів у міжнародних спорах [22].

В основі міжнародно-правових конфліктів досить часто лежать міжнародні спори – формально визнані розбіжності між суб'єктами міжнародного права, що виникають з питань спірного факту або порушеного права. У кожній галузі міжнародних відносин спори (двосторонні або багатосторонні) мають свою специфіку; виникають у різних сферах діяльності стосовно тлумачення, застосування, порушення конкретної міжнародної угоди, договору чи відповідальності держави. Безперечно, глобальну небезпеку щодо серйозних міжнародних конфліктів створює міжнародний тероризм, особливо з ризиком застосування зброї масового ураження. За цих викликів особливого значення набуває головна проблема сучасності – безпека і виживання цивілізації людства в умовах оновлення світового порядку.

Виходячи з об'єктивної ситуації, що головними суб'єктами міжнародної конфліктності є переважно держави, у науці розрізняють [23, с. 358–359]: *міждержавні конфлікти* (всі сторони конфронтації представлені державами або їх коаліціями; підґрунтя зіткнення становлять національно-державні інтереси); *національно-визвольні війни* (одна зі сторін представлена країною-метрополією), тобто антиколоніальні війни, бунт народу проти расизму, геноциду, проти компраторських еліт, диктаторського уряду; *внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти* (коли певна держава є посібником однієї зі сторін внутрішнього конфлікту на території іншої країни).

Загальна систематизація міжнародних конфліктів дає можливість врахувати їх різносторонні аспекти, чіткіше виокремити головні конфліктогенні чинники, що сформувалися унаслідок агресивних дій учасників протиборства або через структурні вади і дисфункції міжнародної системи. Типологізацію конфліктів на міжнародній арені дослідники здійснюють за багатьма критеріями:

- за *числом сторін-учасниць*: двосторонні, багатосторонні, коаліційні (або блокові) міжнародні конфлікти;
- за *географією* (масштабом): локальні (у межах прикордонних районів), регіональні, глобальні (або світові) конфлікти;
- за *сферою суперечностей*: міжнародно-правові (спір між суб'єктами міжнародного права); політичні (контроль чи належність територій, забезпечення статусу в ієрархії міжнародних відносин); економічні (контроль над ресурсами, ексклюзивними правами, зміна економічного ладу); ідеологічні (несумісність цінностей та ідеологем); міжнаціональні (етнічна дискримінація, боротьба за самовизначення);
- за *ступенем відкритості*: реальні; «фальшиві»; приховані (латентні, ще не реалізовані) міжнародні конфлікти;

- згідно з часом тривання: короткострокові (блискавичні), що тривають від кількох днів до кількох місяців; середньотривалі (3–5 років); довготривалі конфлікти (понад 5 років);
- за рівнем вияву і засобами дій: збройні конфлікти або незбройні (дипломатичні демарші, торговельні та інформаційні «війни», пропаганда);
- за історичним виміром: класичні традиційні конфлікти (війни між державами); неklasичні (асиметричні збройні конфлікти, збройні сутички між приватними комбатантами, інформаційно-кібернетичний конфлікт, «гібридна» війна).

Динаміка розвитку міжнародного конфлікту, як зазначалося раніше, впливає на його змістові риси, може змінитися: ступінь зацікавленості сторін унаслідок корегування економічних, воєнно-стратегічних та інших інтересів; інтенсивність дій супротивників (ескалація чи загасання) залежить від втрати ресурсів, впливу союзників, акценту на міжнародно-правових зобов'язаннях; можливе розширення, так звана «генералізація» конфлікту; підміна сторін зіткнення непрямыми учасниками; падіння ролі конфлікту в ієрархії цілей сторін тощо.

Специфічне місце в динаміці конфліктів, які відбуваються на арені глобальних і міждержавних відносин, займає *міжнародна криза*. Її сутність відповідає найгострішій фазі розвитку міжнародного конфлікту: це зростання конфронтації до найвищого політичного рівня, коли криза охоплює не тільки безпосередніх учасників конфлікту, а й інші країни регіону чи континенту; може втягнути до прямої боротьби колишніх «посібників», найбільші світові держави, ООН та весь світ.

Особлива небезпека міжнародної кризи полягає в тому, що вона впритул підводить сторони міждержавного конфлікту до збройного зіткнення; хоча її формат дозволяє здійснити це здебільшого в демонстративний спосіб (або в обмеженому масштабі), щоб примусити інші країни поступитися своїми інтересами державі, яка використала силові військові заходи. Але загострення міжнародної обстановки внаслідок інтересів і дій «агресора» не виключає свідомого переходу до широкого застосування військової сили, що виходить з оборонної чи стратегії «стримування» інших сторін. Протягом міжнародної кризи ситуація змінюється дуже динамічно, зростають активність і роль силових структур, військових, які свідомо можуть підштовхнути учасників конфронтації до використання сили, тобто до ескалації конфлікту [24, с. 117]. Отже, міжнародна політична криза через розв'язання збройних дій може потенційно перерости у світову, що містить загрозу планетарної катастрофи.

Чимало міжнародних криз періоду «холодної війни» другої половини ХХ ст. провокувалися військово-політичними блоками – суперниками, які очолювали дві наддержави – СРСР та США; це було драматичною реальніс-

тю міжнародної системи «двополюсного» світу. Вони представляли серйозну небезпеку, оскільки могли спричинити світову термоядерну катастрофу. Найбільш відомий міжнародний ексцес тієї доби – Карибська криза 1962 р., відома як «ракетна криза» на ґрунті зіткнень політичних інтересів США і СРСР, пов'язана з підтримкою влади Ф. Кастро на Кубі. Із кінця 1980-х рр. після закінчення гонки ядерних озброєнь відкрився шлях до вирішення деяких міжнародних конфліктів, але того ж часу палали нові вогнища міжнародної напруженості (Афганістан, Югославія, Ірак та ін.). У різних регіонах планети мають місце кризові ситуації між державами (арабо-ізраїльська криза, югославська криза, українсько-російська криза); не зникла повністю і загроза глобального збройного конфлікту, тому проблема забезпечення міжнародної безпеки у світі, як і раніше, залишається актуальною.

Оригінальний наратив міжнародної кризи запропонував канадський політолог А. Раппопорт, використавши для оцінки форму і характер її протікання [25]. На його думку, міжнародні кризи відбуваються у трьох форматах: «битва», «гра» і «дебати».

Найнебезпечнішою стосовно глобальної безпеки та долі світу є міжнародна криза – конфлікт, що розвивається у формі «*битви*», відповідаючи сутності війни. Згідно з визначенням, до битви залучені сторони, які налаштовані принципово войовничо одна щодо одної, готові завдати (і завдають) супротивникові максимальної шкоди, незважаючи на можливі негативні наслідки і для себе. Поведінку суб'єктів такої кризи можна визначити як ірраціональну, оскільки вони формулюють недосяжні цілі, не завжди адекватно і грамотно оцінюють міжнародну ситуацію та контрдії протилежної сторони (югославська криза 1991–2001 рр., сирійська криза 2011–2020 рр. та ін.).

Сценарій міжнародної кризи, що розгортається у формі «*гри*», суттєво інший: поведінка суб'єктів-учасників визначається прагматичними, раціональними міркуваннями, а інколи згідно з міжнародно-правовими нормами (чи з прецедентами). Незважаючи на формальні акти (ноти, заяви, декларації) і деякі зовнішні вияви войовничості, сторони кризових відносин не схильні загострювати їх до крайності, що є ознакою гібридності конфлікту або маніпулювання інтересами. Поточні та кінцеві рішення в цій кризі більше залежать від досконалості й витонченості дій дипломатичного корпусу; чи ухвалюються урядами з урахуванням усіх чинників на основі об'єктивної оцінки ситуації; та нерідко завдяки міжнародній медіації (наприклад, дії груп мінського і норманського формату щодо української кризи).

Міжнародна криза, яка проходить у вигляді «*дебатів*» чи міжнародно-правового спору урядів країн, безперечно, вважається м'якою. Її із самого початку характеризує прагнення опонентів достроково розв'язати суперечності, що виникли, або за можливості звернутися в міжнародні судові інстан-

ції чи досягнути компромісу шляхом перемовин, поступок і взаєморозуміння (як дії Шотландії та Каталонії з політичного самовизначення).

Сутність міжнародних криз і конфліктів поглиблюється, на нашу думку, в *наративі світополітики*. Світова політична система ХХ–ХХІ ст., незважаючи на відносну цілісність, має внутрішні деструкції, певні дисфункції й геополітичні анклави, які характеризуються ексцесами відносин та національно-державними парадоксами. Як і раніше, їй властивий низький рівень зовнішньої та внутрішньої централізації (яка б забезпечувала непохитну стабільність), проте специфічною рисою міждержавних відносин лишається так званий «плюралізм суверенітетів», що за відсутності верховної влади провокує конфлікти.

Сучасна міжнародна система, що склалася, – це об’єктивна світова реальність, результат узгодження суверенними державами певного політико-правового, соціально-економічного і цивілізаційного статус-кво на планетарному, регіональному або субрегіональному рівні. Але її характер прямо зумовлений дією чинників глобальної турбулентності у світовій політиці: остаточним руйнуванням колоніальної системи; крахом моделі «двополюсного світу» і виходом на міжнародну арену суверенних держав, які випробовують власні геостратегії; «стратегічним зсувом» Балто-Чорноморської дуги до кордонів Росії з Балтією, Україною, Грузією; проблемами взаємодії країн розвинутої і транзитивної демократії, їх співіснуванням з автократіями та специфічними квазідержавами, що не визнані світом; посиленням економічної конкуренції стратегічних партнерів – США та Євросоюзу; зростанням військово-політичного напруження між Російською Федерацією та США і НАТО; глобальним економічним проривом Південно-Східної Азії як субрегіональної системи; та водночас прямою загрозою світової економічної рецесії – 2020 через так зване «глобальне цунамі», тригер гальмування економіки КНР – пандемія коронавірусу COVID-19.

Ситуація погіршується тим, що міжнародні конфлікти та кризи є найскладнішими для розв’язання через їх масштабність та розбіжності в національних політико-правових системах. Засобом розв’язання міжнародного спору або конфлікту є погоджена послідовність дій сторін та інших суб’єктів міжнародного права, які покликані досягти балансу їх інтересів (тобто усунути предмет суперечки). Реалізувати це можливо двома шляхами – у мирний спосіб або за допомогою силових засобів. Застосування сили в цих ситуаціях вважають негуманним і не завжди виправданим способом розв’язання конфліктів; не випадково з другої половини ХХ ст. односторонні (збройні) дії держав усе більше обмежуються не тільки воєнною доцільністю, а й факторами соціальної, економічної, екологічної, інформаційної безпеки людей.

Засади міжнародного права віддають перевагу принципам мирного вирішення міжнародних конфліктів, які покладені в основу існування і стабільного функціонування міжнародного співтовариства. Згідно зі Статутом ООН (розд. VI), прийнятим ще у 1945 р., пропонуються певні засоби і процедури мирного розв'язання міжнародних спорів, криз і конфліктів; їх поділяють на дипломатичні (політичні) та правові (судові): проведення переговорів; медіаторинг; кризовий менеджмент; міжнародний арбітраж; судовий розгляд; постконфліктне примирення; звернення до регіональних органів та інші мирні засоби на вибір сторін [26]. До дипломатичних процедур належать переговори, посередництво (у тому числі медіація), «добрі послуги», спостереження і примирення; до правових (процесуальних) відносять міжнародний арбітраж і судовий розгляд. Основні відмінності цих підходів до вирішення міжнародних колізій полягають у такому:

а) правові засоби передбачають ухвалення рішень з примирення на основі норм міжнародного права; а політичні – дозволяють дещо вільне тлумачення міжнародних прецедентів або встановлення сторонами конфлікту нової норми; тому необхідною умовою усунення конфлікту є компроміс сторін;

б) правовий підхід вимагає прозорих, публічних і внормованих процедур (зокрема, судових); третя сторона має бути незалежною від стороннього впливу і тиску суб'єктів спору; а для політичних засобів конфіденційність, зазвичай, є умовою досягнення примирювального рішення, бо політична позиція сторін конфлікту надзвичайно чутлива до громадської думки;

в) судові рішення (навіть мирова угода), запропоноване внаслідок застосування правової процедури розв'язання, має обов'язкову юридичну силу для суб'єктів міжнародної кризи чи конфлікту; тоді як рішення з примирення, досягнуте в політичному форматі, є переважно рекомендаційним.

Проте остаточно збалансувати інтереси суб'єктів міжнародного конфлікту складно, якщо не враховувати соціокультурного середовища, цивілізаційної специфіки кожної зі сторін. Відповідно, у конфліктології склався *процесуальний нарратив*, що порівнює моделі врегулювання міжнародних конфліктів – гегемоністську, статусну і «рольову», в аспекті кінцевої ефективності [27].

Вплив на міжнародний конфлікт у стилі *гегемоністської* моделі порівнює поведінку сторін з установкою «центра сили», орієнтуючись на використання примусу або загрози насильства; а в стратегії вирішення – схиляє до так званої «гри з нульовою сумою», де виграш сторони-переможця дорівнює програшу переможеного. *Статусна* модель врегулювання структурно ототожнює поведінку суб'єктів міжнародної конфліктності з фактичними діями, що необхідні для підтримки (відновлення) балансу сил; таким чином, процесуально розширюється «поле» комунікації для переосмислення предмета суперечки, який викликав конфлікт. Звідси у стратегії розв'язання пропонується прими-

рення на основі паритету інтересів чи дотримання вимог норм права. Управління міжнародною конфронтацією у форматі «рольової» моделі процесуально збільшує «конфліктне поле», щоб охопити всі події, які передували фізичним чи збройним баталіям, і враховувати ролі-функції учасників та наслідки протиборства. Тому цей підхід дозволяє не тільки вирішити проблему спору, а й остаточно усунути її, розв'язавши конфлікт.

Висновки. Отже, логіка розвитку конфліктів і криз на світовій арені показує, що політична система планети має власні деструкції та історично коливається в межах однополярності та мультиполярності; стосовно ж системних трансформацій, то їх визначає закон «кореляції між поляризацією і стабільністю» міжнародної системи. Як зазначав Філіп Браїллар, очевидно є неформальність і слабка організованість міжнародних систем, тому не завжди можливо провести чітку межу між комплексом, що вивчається, та його зовнішнім середовищем [28]. Глобальна конкуренція різних центрів світового і регіонального впливу – США, Євросоюзу, Китаю, Японії, Росії, країн – лідерів Близького Сходу – стає об'єктивним драйвером міжнародної конфліктності.

Водночас сучасні наративи міжнародних конфліктів (динаміки розвитку, процесуальний) фіксують як загальну тенденцію прагнення переходу від воєнних дій у міжнародних колізіях до несилкових, здебільшого примусових методів. Слід підкреслити, що це становить головний вектор розвитку сучасних міждержавних відносин на глобальному рівні, хоча і не виключає остаточно використання сили у двосторонніх конфліктах між державами або на регіональному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / [пер. с англ. Т. Велимеева]. Москва: АСТ, 2017. 638, [1] с.
2. Wright Q. The study of war / Abridged by Louise Leonard Wright. Chicago: University of Chicago Press, 1964. xiv, 451 p.
3. Luard E. The blunted sword: the erosion of military power in modern world politics. London: I. B. Tauris, 1988. 196 p.
4. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / пер. с англ. И. Ю. Авидон. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 407 с.
5. Рубин Дж., Пруйт Д., Ким Х. С. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. Санкт-Петербург: Прайм – Еврознак; Москва: ОЛМА-пресс, 2001. 352 с.
6. Шеллинг Т. Стратегия конфликта / пер. с англ. [под ред. Ю. Кузнецова]. 2-е изд., испр. Москва: ИРИСЭН, 2014. 365, [1] с.
7. Герасіна Л. М., Требін М. П. Деструктивні мегатенденції сучасності: глобальний конфлікт, глобалізація злочинності, міжнародний тероризм. *Український соціум*. 2008. № 4(27). С.140–148.

8. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
9. Morgenthau H. J. Politics among nations: the struggle for power and peace. 7th ed. / revised by Kenneth W. Thompson and W. David Clinton. Boston: McGraw-Hill Higher Education, 2006. xxxix, 703 p.
10. The 50% solution : how to bargain successfully with hijackers, strikers, bosses, oil magnates, Arabs, Russians, and other worthy opponents in this modern world / [compiled by] I. William Zartman. Garden City, N. Y.: Anchor Press, 1976. x, 549 p.
11. Zartman I. W., Berman M. R. The practical negotiator. New Haven: Yale University Press, 1982. xiii, 250 p.
12. International mediation in theory and practice / Saadia Touval and I. William Zartman, editors. Boulder: Westview Press; Washington, D. C.: Foreign Policy Institute, School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University, 1985. ix, 274 p.
13. Zartman I. W. Ripe for resolution: conflict and intervention in Africa. New York: Oxford University Press, 1989. x, 302 p.
14. Peacemaking in international conflict: methods & techniques / I. William Zartman, J. Lewis Rasmussen, editors. Washington, D. C.: United States Institute of Peace Press, 1997. ix, 412 p.
15. International negotiation: actors, structure/process, values / edited by Peter Berton, Hiroshi Kimura and I. William Zartman. New York : St. Martin's Press, 1999. xi, 371 p.
16. Бернадський Б. В. Міжнародні конфлікти. Київ: ДП Видавничий дім «Персонал», 2012. 366 с.
17. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика: теоретико-методологический анализ. Изд. 2-е. Москва: URSS, 2010. 277, [1] с.
18. Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990–2001). Москва: Рус. нац. фонд: Соловьёв, 2001. 717, [1] с.
19. Егоров С. А. Актуальные проблемы права вооруженных конфликтов. Москва: ДА МИД России. 2000. 166 с.
20. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса: пособие для студентов вузов. Москва: АО «Аспект-пресс», 1994. 316, [1] с.
21. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. Москва: Аспект пресс, 1999. 285, [1] с.
22. Рунессон Е. М., Гі М.-Л. Медіація конфліктів і спорів у галузі корпоративного управління. Вашингтон: The International Finance Corporation, 2007. 68 с. URL: https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/a2ccb952-d8ee-4ed2-8c03-c5a864f7cfcc/FocusReport_Ukr_final.pdf?MOD=AJPERES&CVID=jtCwvPb (дата звернення: 02.03.2020).
23. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.

24. Герасіна Л. М. Модернізація глобального світопорядку під впливом різноманітності міжнародних конфліктів. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: Збір. наук. статей: I Харківські міжнародно-правові читання*. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2015. С. 114–119.
25. Социальный конфликт: современные исследования: реферат. сборник. Москва: ИНИОН, 1991. 114 с.
26. Устав Организации Объединенных Наций. URL: <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> (дата звернення: 02.03.2020).
27. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 540 с.
28. Braillard P., Djalili M.-R. *Les relations internationales*. 10-e édition. Paris: PUF, 2016. 128 p.

REFERENCES

1. Hantington, S. (2017). *Stolknovenie civilizacij* (Clash of civilizations) / [per. s angl. T. Velimeeva]. Moskva: AST [in Russian].
2. Wright, Q. (1964). *The study of war* / Abridged by Louise Leonard Wright. Chicago: University of Chicago Press.
3. Luard, E. (1988). *The blunted sword: the erosion of military power in modern world politics*. London: I. B. Tauris.
4. Levin, K. (2000) *Razreshenie social'nyh konfliktov* (The resolution of social conflicts) / Per. s angl. I. Ju. Avidon. Sankt-Peterburg: Rech' [in Russian].
5. Rubin, Dzh., Prujt, D. & Kim, H. S. (2001). *Social'nyj konflikt: jeskalacija, tupik, razreshenie* (Social conflict: escalation, impasse, resolution). Sankt-Peterburg: Prajm – Evroznaк; Moskva: OLMA-press [in Russian].
6. Shelling, T. (2014). *Strategija konfliktu* (Conflict strategy) / per. s angl. [pod red. Ju. Kuznecova]. 2 e izd., ispr. Moskva: IRISJeN [in Russian].
7. Herasina, L. M. & Trebin, M. P. (2008). Destruktyvni mehatendentsii suchasnosti: hlobalnyi konflikt, hlobalizatsiia zlochynnosti, mizhnarodnyi teroryzm (Destructive megatrends of the present: global conflict, globalization of crime, international terrorism). *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 4(27), 140–148 [in Ukrainian].
8. Khoma, N. M. (Ed.) (2014). *Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk dlia studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii* (Political Science: An Encyclopedic Educational Dictionary-Handbook for Students of Higher Educational Institutions of I–IV Accreditation Levels) / [V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
9. Morgenthau, H. J. (2006). *Politics among nations: the struggle for power and peace*. 7th ed. / revised by Kenneth W. Thompson and W. David Clinton. Boston: McGraw-Hill Higher Education.

10. *The 50% solution : how to bargain successfully with hijackers, strikers, bosses, oil magnates, Arabs, Russians, and other worthy opponents in this modern world* (1976) / [compiled by] I. William Zartman. Garden City, N. Y.: Anchor Press.
11. Zartman, I. W. & Berman, M. R. (1982). *The practical negotiator*. New Haven: Yale University Press.
12. Touval, S. & Zartman I. W. (Eds.) (1985). *International mediation in theory and practice*. Boulder: Westview Press; Washington, D. C.: Foreign Policy Institute, School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University.
13. Zartman, I. W. (1989). *Ripe for resolution: conflict and intervention in Africa*. New York: Oxford University Press.
14. Zartman, I. W. & Rasmussen, J. L. (Eds.) (1997). *Peacemaking in international conflict: methods & techniques*. Washington, D. C.: United States Institute of Peace Press.
15. Berton, P., Kimura, H. & Zartman, I. W. (Eds.) (1999). *International negotiation: actors, structure/process, values*. New York: St. Martin's Press.
16. Bernadskyi, B. V. (2012). *Mizhnarodni konflikty* (International conflicts). Kyiv: DP Vydavnychiy dim «Personal» [in Ukrainian].
17. Gluhova, A. V. (2010). *Politicheskie konflikty: osnovaniya, tipologiya, dinamika: teoretiko-metodologicheskij analiz* (Political conflicts: foundations, typology, dynamics: theoretical and methodological analysis). Izd. 2-e. Moskva: URSS [in Russian].
18. Gus'kova, E. Ju. (2001). *Istoriya jugoslavskogo krizisa (1990–2001)* (The history of the Yugoslav crisis (1990–2001)). Moskva: Rus. nac. fond: Solov'jov [in Russian].
19. Egorov, S. A. (2000). *Aktual'nye problemy prava vooruzhennykh konfliktov* (Actual problems of the law of armed conflict). Moskva: DA MID Rossii [in Russian].
20. Zdravomyslov, A. G. (1994). *Sociologija konflikta: Rossija na putjah preodolenija krizisa* (Sociology of conflict: Russia on ways to overcome the crisis): Posobie dlja studentov vuzov. Moskva: AO «Aspekt-press» [in Russian].
21. Zdravomyslov, A. G. (1999). *Mezhnacional'nye konflikty v postsovet'skom prostranstve* (Interethnic conflicts in the post-Soviet space). Moskva: Aspekt press [in Russian].
22. Runesson, E. M. & Hi, M.-L. (2007). *Mediatsiia konfliktiv i sporiv u haluzi korporativnoho upravlinnia* (Mediation of conflicts and disputes in the field of corporate governance). Vashynhton: The International Finance Corporation. Retrieved from https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/a2ccb952-d8ee-4ed2-8c03-c5a864f7cfcc/FocusReport_Ukr_final.pdf?MOD=AJPERES&CVID=jtCwvPb [in Ukrainian].
23. Trebin, M. P. (Ed.) (2015). *Politolohichniy entsyklopedychnyi slovnyk* (Political Science Encyclopedic Dictionary) / uklad.: L. M. Herasina, V. L. Pohribna, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
24. Herasina, L. M. (2015). Modernizatsiia hlobalnoho svitoporiadku pid vplyvom riznomanittia mizhnarodnykh konfliktiv (Modernization of the global world order influenced by the diversity of international conflicts). *Aktualni problemy suchasnoho mizhnarodnoho prava: Zbir. nauk. statei: I Kharkivski mizhnarodno-pravovi chytannia – Actual problems of modern international law: Scientific Articles: I Kharkov international legal reading*, pp. 114–119. Kharkiv: Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho [in Ukrainian].

25. *Social'nyj konflikt: sovremennye issledovanija* (Social conflict: modern research): referat. sbornik (1991). Moskva: INION [in Russian].
26. *Ustav Organizacii Ob#edinennyh Nacij* (United Nations Charter). Retrieved from <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> [in Russian].
27. Trebin, M. P. (Ed.) (2016). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka* (International Relations Theory. International Relations and World Politics): navch. posib. / M. P. Trebin, L. M. Herasina, V. L. Pohribna ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
28. Braillard, P. & Djali, M.-R. (2016). *Les relations internationales*. 10-e édition. Paris: PUF.

Герасина Людмила Николаевна, доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

НАРРАТИВЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЛИКТНОСТИ: ГЛОБАЛЬНАЯ ТУРБУЛЕНТНОСТЬ ИЛИ ДЕСТРУКЦИИ МИРОВОЙ СИСТЕМЫ?

В статье впервые определены и проанализированы исследовательские нарративы международной конфликтности, которые сложились в современном научном дискурсе: цивилизационный, универсальный, феноменологический, детерминистский, динамики развития, мирополитический, процессуальный. Обоснована авторская гипотеза о необходимости корреляции этих явлений с деструкциями мировой системы и с процессами глобальной турбулентности. Систематизируются разновидности и «сценарные» форматы международных конфликтов и кризисов, исследуются наиболее эффективные модели их политико-правового урегулирования.

Ключевые слова: международный конфликт, международный кризис, нарративы международной конфликтности, деструкции мировой системы.

Herasina Liudmyla Mykolaivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE NARRATIVES OF INTERNATIONAL CONFLICT: GLOBAL TURBULENCE OR DESTRUCTION OF THE WORLD SYSTEM?

Problem of setting. In of the article first certain and analysed research narratives to the international conflict, which was folded in modern scientific discourse – civilization,

universal, phenomenological, deterministic, rhythm of development, the world is politicians, judicial. There is an appropriate question in science: how in our time to perceive and explain the situation of international conflict – by global turbulence or destructions of the world system?

Analysis of main researches. *In political science tradition objectively there were different of international of the world. Narrative of «conflict of civilizations» (S. Huntington) takes a place from their global opposition in foreshortening of the historical differences, values and alternative ways of life. P. Sorokin and Q. Wright developed universal narrative of international conflicts, where attributed them to the class of general social. Other scientists (E. Luard, K. Levin, J. Rubin, D. Pruit, K. S. Kim, T. Shelling) formulated in in the second half of XX century deterministic, rhythm of development, the world is politicians, judicial narratives of conflicts on a world arena.*

Paper objective. *Idea and purpose of the article: to generalize the picture of international conflicts in phenomenological narrative (the essence, sources, varieties and strategies of decision); to expose objective connection of conflicts with destructions of the world system and processes of global turbulence.*

Paper main body. *In the epoch of globalization the modern world tested cardinal changes, caused the contradictory tendencies of integration and differentiation of international processes of, which strengthens the conflict of relations. In these terms essence of international conflict is interpreted, as culmination of development of objective contradictions between the states (by the group of the states), the display of which is a collision on soil of opposite national interests, public aims and aspirations. The sources of origin and factors of determination of international conflicts do not touch private or group interests, they are anymore determined defence of sovereignty of the state, interests of national safety, maintainance of territorial integrity, rights and freedoms of the citizens; but sometimes international excesses are continuation of retrograde internal policy of certain countries.*

In maintenance internationally-legal conflicts more frequent international spores – formal disagreements consist between international legal of, subjects which arose up on questions of debatable fact or broken right. A global danger in relation to a conflict in is the world created by international terrorism, especially with the risk of application of weapon of mass defeat. General systematization of international conflicts allows to select a few their types and classes, in particular – intergovernmental and national liberation wars, international conflicts inwardly, local, regional, global, armed or unarmed conflicts and others that. The special place in development of conflict on the global arena of relations occupies international crisis. Its essence is more high phase of the international opposing, growth of him from confrontation to the greatest political level. Original narrative of these international collisions offers the canadian political scientist A. Rappoport, where in obedience to a form and the specific flowing characterizes an international crisis in three formats: of 'battle', 'game' and 'debate'.

The world political system is objective reality, result of concordance nation-states political, legal, social and economic 'status quo' on planetary and regional levels. But it modern character is straight predefined influence of factors of global turbulence in an

international policy. An international law, in obedience to UN Charter, gives advantage principles of peaceful decision of international conflicts and crises, that it is fixed in bases of existence and stable functioning of world concord.

Conclusions. *Logic of development of conflicts and crises shows on a world arena, that the political system of planet has certain destructions, disfunctions and global problems which become the drivers of international conflict.*

Keywords: *international conflict, international crisis, narratives of international conflict, destructions of the world system.*

УДК 329:323(477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200880>

Іваненко Валентин Васильович, доктор історичних наук, професор, директор Центру гуманітарних проблем освіти та виховання молоді, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Україна
e-mail: ivanenko_dnu@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-4731-6702

Кривошеїн Віталій Володимирович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Україна
e-mail: 1-704@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-3380-7850

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ПОШУКАХ ПРЕДМЕТНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

З'ясовано, що на сучасному етапі націєтворення проблема предметної визначеності української національної ідеї набуває значної актуальності й потребує осмислення як у суспільстві, так і в науковому співтоваристві. Установлено, що формування української національної ідеї розпочинається паралельно з процесами націєтворення: вже у XVI–XVII ст. робилися перші спроби сформулювати обриси національної ідеї українців, проте активні пошуки формули української національної ідеї належать до XIX ст., а із здобуттям незалежності спостерігається своєрідний Ренесанс української національної ідеї, який відбувався на тлі відродження національних традицій українського народу, досягнення його духовної соборності. Визначено, що в актуальних реаліях українська національна ідея постає як ключова думка щодо розуміння природи нації та перспектив її розвитку, як програма дій на майбутнє, засвоєння і збереження здобутків минулого, його історичних, традиційних інституцій, як науково обґрунтовані, сконсолідовані, інноваційні та інтеграційні спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних і просторово-часових вимірах, виступає своєрідною метою націєтворення.

Ключові слова: *витоки української національної ідеї, ідеологія, національний ідеал, проєктивний та телеологічний зміст української національної ідеї, національна свідомість, національна ідентичність.*

Постановка проблеми. Українська національна ідея як складний історично зумовлений соціокультурний і політичний феномен пройшла тривалий

період становлення та розвитку, зберігаючи в основному свою сутність, але змінюючи форму, сферу дії, функціональне призначення і глибину вираження. Її призначення полягало й полягає в консолідації нації для найефективнішої реалізації завдань українського націєтворення, сприяє утвердженню власної національної державності, пробудженню національної самосвідомості й гідності, формуванню національної культури й мови, зміцненню економічної незалежності [1, с. 558–576].

Сьогодні, в умовах переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) типу суспільства, українська національна ідея потребує суттєвої модернізації, адаптації не лише до жорстких реалій суспільства і політичної нації, а й тих цивілізаційних, геополітичних, економічних викликів, з якими стикається Українська держава на початку III тисячоліття ([2]).

За цих умов національна ідея набуває неабиякого політико-правового і практичного значення, стає мірилом ідентифікацій духовності, ціннісної культури нації, окремої особистості, світоглядним забезпеченням способу їх вільного існування. Вона таким чином протистоїть тоталітарним ідеологіям, з їх вульгаризованими орієнтаціями на уніфікацію переконань. Тож не маємо жодного сумніву в тому, що вироблення такої національної ідеї є для України справою надзвичайної ваги та злободенності, оскільки, власне, на її методологічному базисі й мають визначатися ключові орієнтири й цінності розбудови держави в контексті євроінтеграції [3, с. 112].

Подібний підхід близький і іншим дослідникам. Катарина Волчук, прикладом, звертає увагу на те, що національна еліта намагається «переформулювати національну ідею як імператив соціоекономічної і технологічної модернізації з орієнтацією на Європу більше, ніж на культурне і лінгвістичне відродження», вона має асоціюватися не з гетьманською булавою, а з комп'ютером [4, р. 688]. Отже, на сучасному етапі націєтворення проблема предметної визначеності української національної ідеї набуває значної актуальності й потребує осмислення як у суспільстві, так і в науковому колі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальненню історичного досвіду українського державотворення крізь призму формування національної ідеї присвячено праці В. Антоновича, О. Апанович, М. Аркаса, Д. Багалія, А. Белебруха, В. Голобуцького, М. Грушевського, О. Гуржія, Д. Дорошенка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, П. Куліша, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко, В. Романова, С. Світленка, В. Смолія, В. Степанкова, О. Субтельного, Г. Швидько, Д. Яворницького та ін.

Осмислення процесу становлення та змісту української національної ідеї знайшло відбиття в багатьох публікаціях останніх років, зокрема в працях І. Бичка, В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала, С. Вовканича, С. Гелея, В. Горського, Я. Грицака, Я. Дашкевича, В. Жмиря, М. Жулинського, О. Забужко,

В. Іванішина, Ф. Канака, Ю. Канигіна, Г. Касьянова, А. Карася, В. Кафарського, Ф. Кирилюка, А. Колодй, І. Кресіної, В. Лісового, В. Лизанчука, С. Марчука, І. Макаровського, В. Мороза, Л. Нагорної, М. Поповича, Я. Радевича-Винницького, Ю. Римаренка, М. Розумного, В. Сергійчука, А. Свідзінського, З. Ткачука, М. Томенка, А. Фартушного, А. Черненка, Н. Шип, Л. Шкляра, О. Шморгуна та ін.

Формування цілей. Мета дослідження полягає в з'ясуванні предметної визначеності української національної ідеї на сучасному етапі націєтворення. Для її реалізації вирішуються такі завдання: прослідкувати змістовну еволюцію концепту «українська національна ідея», визначити його історичні конотації.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби сформулювати українську національну ідею належать до XVI–XVII ст. Вважаємо, наприклад, міркування Григорія Сковороди про «сродну працю» можуть розглядатися як перші обриси національної ідеї українців. Проте активні пошуки національної ідеї розпочалися лише в XIX ст.

На думку Оксани Забужко, філософія української ідеї зароджується у другій половині XIX – на початку XX ст. «на стикові історіософії, етнопсихології, історії філософії, культурології, а почасти й релігійної філософії». Зокрема, у програмі Кирило-Мефодіївського товариства Україна «в потоці історії, у єдності минулого, теперішнього і майбутнього («і мертвих, і живих, і ненароджених») вперше постає як самостійна філософська проблема» [5, с. 11]. Вважається, що в інтелектуальне поле української гуманітаристики поняття «українська ідея» вперше було введене Пантелеймоном Кулішем, який вкладав у нього усвідомлення, розуміння людиною належності до свого народу, його культури й віри. Пізніше цей термін використовували М. Драгоманов, С. Рудницький, інші українські мислителі, але вже в значно ширшому розумінні [6, с. 39].

І дійсно, протягом тривалого часу консолідуючою силою суспільства була релігійна ідея, проте в нових історичних умовах – наприкінці XIX ст. – цю функцію «переїняла національна ідея» [7, с. 132]. Більшість науковців вважає національну ідею як «соціально-політичний, морально-етичний і психологічний феномен народного буття, що згуртовує в державі громадян, представників різних національностей в єдине ціле» [8, с. 20]; як «сукупність ідей, систему поглядів на об'єднання навколо загальної мети, корінних принципів держави, що відображають внутрішні й зовнішні інтереси народу, який у ній проживає, спрямовані на зміцнення державності та подальший її розвиток» [9, с. 71]. На думку Петра Толочка, як державно-політична категорія національна ідея має бути зрозумілою і близькою і для представників титульної нації, і для національних меншин [10]. Отже, національну ідею не можна

зрозуміти без урахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона віддзеркалює глибинний рівень національної свідомості, є всіма формами рефлексії нації (людини) над питаннями сутності національної спільноти та сенсом її існування [11, с. 45].

Зародження української національної ідеї сягає своїм корінням у княжу добу – існування Київської Русі, Галицько-Волинського князівства і Великого князівства Литовського. У цей час склалася українська народність, сформувалася українська мова. Духовним стрижнем нової етнокультурної спільноти виявилось православ'я. Багаторічна боротьба проти золотоординських ханів, польської, угорської, литовської колонізації українських земель була неабияким спонукальним мотивом до формування в українців місцевого патріотизму, готовності захищати свою Батьківщину, обстоювати її незалежність, тобто тих морально-патріотичних чеснот, які є органічною складовою національної ідеї.

Продовження творення національної ідеї відбувалося в козацько-гетьманські часи (XVI–XVIII століття) – у добу заснування Запорозької Січі, Держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини. Ці державотворчі процеси істотно позначилися на формуванні української козацької ідентичності, утвердженні національної окремішності українців, закріпленні в їхній самосвідомості вивольних та демократичних ідеалів.

На кінець XVIII – першу половину XIX ст. припадає період втрати національної державності. У цей час викристалізовується прагнення українців скористатися правом кожного народу на самостійний державний, культурний та економічний розвиток, обґрунтовуються законні підстави русів-українців боротися проти будь-яких іноземних поневолювачів за свою незалежність.

Із середини XIX ст. розпочалося наукове осмислення української національної ідеї – до цього процесу долучилися філософи, історики, філологи, етнологи, письменники (І. Котляревський, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко), а також громадські об'єднання (Кирило-Мефодіївське товариство).

Остання чверть XIX – початок XX ст. ознаменувалися появою праць, у них зроблені спроби з'єднати українську національну і державницьку ідеї. І сталося це переважно завдяки діяльності істориків та просвітників В. Антоновича, М. Грушевського, представників Київської історичної школи документалістів, Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, наукової школи істориків у Львові, Українського наукового товариства в Києві, письменників і громадських діячів М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, Д. Донцова та ін. [12, с. 166–170]. У цей період намагалося українство реалізувати свою національну ідею через діяльність Української народної ради, Союзу визволення України, легіонів Січових стрільців, українських політичних партій і громадських об'єднань. Своєрідний апогей певних кроків щодо втілення

державницької компоненти національної ідеї та відновлення національної державності України, її незалежності та соборності припадає на часи Української революції 1917–1924 рр.

За інерцією революційних подій у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. продовжився пошук обрисів української національної ідеї як на території материкової України, так і в українській діаспорі. Проте вже із середини 1930-х рр. відчувається стагнація у відродженні та розвитку української національної ідеї.

Наприкінці 1980-х рр. в умовах глибокої системної кризи й наростання відцентрованих процесів у Радянському Союзі розгорнувся інтенсивний рух за реальну суверенізацію і відновлення державної незалежності України, з відродженням національних традицій українського народу, досягненням його духовної соборності.

Ураховуючи етимологічну близькість, часто національну ідею ототожнюють з ідеологією або національним ідеалом.

У першому значенні національна ідея розуміється як «комплекс основоположних морально-етичних ідей, які тривалий час займають центральне місце в історії народу і слугують для максимально тривалого збереження ідеологічної самобутності такого народу» [13, с. 11]. Різні ідеології акцентують свою увагу на різних аспектах: у націоналізмі національна ідея спрямована на розбудову нації з огляду на етатистські (державницькі) та етнокультурні пріоритети, у лібералізмі – на свободу людини, у соціал-демократії – на соціально-класову гармонізацію, у неоконсерватизмі – на поєднання цінностей націоналізму й лібералізму, а в лібертаризмі – на індивідуальну свободу та мінімізацію розміру державного апарату [14, с. 110–111, 154, 182–183, 266–267]. Тобто національна ідея як квінтесенція політичних ідеологій має такі виміри: цивілізаційний, суть якого полягає у визначенні цивілізаційної мети – набуття рис відповідної цивілізації (західної, слов'яно-православної, східноазійської, мусульманської, латиноамериканської тощо); геополітичний – утвердження пріоритетів щодо геополітичного статусу, стратегічного партнерства, глобальної та регіональної інтеграції; політичний – моделі політичного управління; економічний – моделі національної економіки; культурний – моделі національної освіти та науки, механізму формування культурних цінностей, норм та стандартів поведінки [15, с. 312].

У другому значенні національна ідея орієнтується на національний ідеал, який прийнято визначати як «сукупність уявлень того чи іншого народу про найдосконалішу модель свого національно-соціального устрою, яка найповніше відповідає його традиційно-психологічним установкам і забезпечує подальший розвиток» [16, с. 108]. Національна ідея уособлює певний суспільно-політичний ідеал нації. У ній закладено найдосконалішу модель націо-

нально-державного устрою [17, с. 8–9]. Національний ідеал має інтегративний характер і спрямовується на позитивний результат. Національна ідея в поєднанні із загальнолюдськими цінностями й ідеалами стає чинником національної консолідації на державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності в процесі досягнення закладених у ній цілей і цінностей, що поділяються усіма або більшістю членів спільноти. Вона включає в себе прагнення до оптимального самовлаштування нації, організації господарського, політичного, духовного, культурного життя народу у формах, саме йому притаманних [6, с. 37].

Також національними ідеями можуть бути певні концепції релігійного, міфологічного, історико-культурного характеру. Вони включають у себе духовні, релігійні та моральні цінності, спосіб життя, національний менталітет тощо. «Ми говоримо про національну ідею, – зазначає М. Бубер, – коли будь-який народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі» [18, с. 259]. Отже, національна ідея є передусім чітко сформульованою метою, до якої прагне нація. Заперечення реальності існування національної ідеї є запереченням національного розвитку та й самої нації як суб'єкта історичного процесу.

Протягом часу національні ідеї можуть набувати нових, насамперед духовних, моральних, гуманістичних складників, які надають політиці та політичній діяльності творчої, консолідуючої спрямованості. При цьому національна ідея має бути позитивною, її функціями є легалізація політичної еліти, сприяння самовизначенню нації, створення перспективного образу майбутнього [19, с. 147]. Як приклади національних ідей можна навести такі концепти: «союз вільних людей» (Швейцарська конфедерація), «людина, яка зробила себе сама» (self-mademan) (США), «Москва – третій Рим» (Російська імперія), принципи «трьох іудейських царів» (Ізраїль).

Національну ідею часто ототожнюють із тим стрижнем, «навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо» [20, с. 278]. В ідеалі національна ідея містить в узагальненому вигляді відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтиром віддає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот [21, с. 197]? Тобто національна ідея – це не лише програма дій на завтра, засвоєння і збереження набутків минулого, його історичних, традиційних інституцій, а й науково обґрунтовані, сконсолідовані, інноваційні та інтеграційні спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних і просторово-часових вимірах [22, с. 209–210].

Стосовно праксеологічної спрямованості національної ідеї сформувалося дві протилежні точки зору. Одні дослідники, наприклад, Михайло Степико [23, с. 199], вважають, що національна ідея є лише метафора, яка не має критеріїв власної життєдіяльності та не може бути виражена в поняттях «істина», «помилка», тому національна ідея може виконувати лише онтологічну функцію й аж ніяк не слугувати діяльнісно-практичною парадигмою. Інші, прикладом, Микола Михальченко ([24]), розглядають національну ідею як важливу регуляторну силу загальнодержавного та регіонального масштабу, основу ідеології розбудови держави. У зв'язку з цим В. Трачук звертає увагу на проєктивне призначення національної ідеї, яка у своєму загальному вигляді відбиває головний національний інтерес і задає розвитку країни оптимальний напрямок у сьогоденні та на майбутнє, що робить її доволі складним синтезним утворенням. Проте вона може існувати і в простіших формах – етнічній, політичній, культурній тощо. Але в будь-якому разі національна ідея є проєктом суспільного розвитку, спробою не лише зберегти усе те корисне, що було надбано, а й зробити суспільство кращим, досконалішим, ніж воно є, модернізувати його [25, с. 155]. Такої ж позиції дотримується і Юрій Калиновський, який стверджує, що національна ідея становить проєкт розвитку саме політичної нації як поліетнічної спільноти, а її функціонування ґрунтується на демократичних принципах, культурному плюралізмі, захисті національних інтересів у різноманітних сферах [26, с. 98].

Виокремлюють і телеологічний аспект національної ідеї, вважаючи її своєрідною метою, без якої народ перетворюється на аморфну масу людей, що проживають на певній території. Так, П. Ситник і А. Дербак називають національну ідею «стратегічною метою національного прогресу, породженням і виразником національної самосвідомості». У цьому визначенні розкриваються дві важливі складові національної ідеї: як «форма ментального осягання нацією свого характерного психологічно-культурного змісту, тобто характерних темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв, відношення до космосу, у тому числі до землі, на якій живе, до інших народів і націй», яку згадані автори віднесли до поняття «національна самосвідомість»; як «форма ментального осягання корінних цінностей свого існування і цілей своєї діяльності, які із останніх випливають», тим самим національна ідея віддзеркалює «стратегічну мету національного прогресу» [27, с. 146]. Такої ж позиції дотримується і В. Карлова, яка зазначає, що «національна ідея є передусім чітко сформульованою метою, до якої прагне нація. Заперечення реальності існування національної ідеї є запереченням національного розвитку та й самої нації як суб'єкта історичного процесу» [28, с. 22]. По суті, національна ідея – це форма сприйняття глибинної сутності народу, в якій відображена мета, сенс та фундаментальні принципи його існування. Характерні

особливості такої ідеї визначаються менталітетом народу, ступенем розвитку його духовної та матеріальної культури, статусом на міжнародній арені й завданнями, які стоять перед ним [29, с. 119].

Інколи національну ідею намагаються інтерпретувати як мегакатегорію, що вбирає цілий комплекс націєвірних концептів. Федір Канак навіть стверджує, що національна ідея має три шари («поверхи»): «національну свідомість»; «рефлексію над соціальною свідомістю»; «вольову мотиваційно-творчу основу». При цьому національна свідомість, продовжує вчений, охоплює інтерсуб'єктивний рівень: народ «помічає свою окремішність, єдність, свої традиції, історію, долю і призначення» [30, с. 17].

На багаторівневість національної ідеї звертає увагу Лариса Нагорна. На її думку, поняття «національна ідея» є поліморфним, оскільки ним об'єднуються різні і навіть протилежно спрямовані феномени. Буденна свідомість вкладає в це поняття переважно відчуття спільності історичної долі, а також прямої залежності долі окремої особи від нації й держави, які вона вважає своїми. На цьому побутовому рівні національна ідея – це той ідеал суспільства, який вимальовується в суспільній свідомості нації та відбиває узагальнене (часто інстинктивне, підсвідоме) уявлення про її місце в навколишньому світі. Політизована свідомість убачає в національній ідеї насамперед систему символів і вольовий імпульс, що є духовною основою національних рухів та національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації. Це другий, політичний рівень існування національної ідеї. На третьому рівні узагальнення – теоретичному – вона здебільшого має вигляд вихідної світоглядно-методологічної позиції в концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. І, нарешті, на четвертому, пізнавальному рівні – це гносеологічна конструкція, що відбиває погляди визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце і роль націоналізму [31, с. 21–22].

Ураховуючи, що національна ідея похідна від національної свідомості/самосвідомості, деякі автори намагаються ототожнити національну ідею з національною ідентичністю. Приміром, Л. Нагорна вважає, що національна ідея виступає як форма раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності [31, с. 20].

Для того щоб з'ясувати змістове наповнення понятійного конструкту національної ідеї, доцільно звернутися до визначення змісту його складників – ідеї та нації.

Ідею прийнято розуміти як: 1) поняття, уявлення, що відбивають дійсність у свідомості людини та виражають ставлення її до навколишнього світу; 2) основний принцип світогляду; переконання [32, с. 11]. У філософії під ідеєю розуміють форму мисленнєвого сприйняття явищ, яка охоплює усві-

домлення мети і проєкції подальшого пізнання та дії [33, с. 201]. Тобто будь-яка ідея спрямована на перетворення дійсності. На відміну від поняття, яке відбиває сутнісні ознаки того чи іншого предмета, ідея містить модель майбутнього й засоби її реалізації [15, с. 310–311].

Відповідно, націю прийнято розуміти як історичну спільність людей, яка складається у ході формування спільності їхньої території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури й характеру, що становлять її ознаки [34, с. 47]. Існує дві лінії витлумачення нації: 1) певна територіальна політична спільнота, яка асоціюється з поняттями «держава», «громадянство»; 2) певна мовно-культурна спільнота, що набуває яскраво вираженої етнічної забарвленості [35, с. 418–420].

Таким чином, національна ідея, враховуючи етимологію складників цього конструкту, постає як ключова думка щодо розуміння природи нації та перспектив її розвитку.

Національна ідея – це рухливе, динамічне явище, що відбиває загальний інтерес, загальні потреби нації та уявлення представників нації про той комплекс засобів, який потрібний для її прогресивного та сталого розвитку [36, с. 244–245]. При найближчому розгляді виявляється, що таким засобом на-самперед є ефективна соціально-економічна управлінська система, яка базується на таких соціальних підсистемах, як політична, економічна, правова, моральна. Світоглядні основи такої системи концептуалізуються через визначення пріоритетних національних цінностей та інтересів.

Висновки. На сучасному етапі націєтворення проблема предметної визначеності української національної ідеї набуває значної актуальності й потребує осмислення як у суспільстві, так і в науковому колі. Формування української національної ідеї розпочинається паралельно з процесами націєтворення: вже у XVI–XVII ст. робилися перші спроби сформулювати обриси національної ідеї українців, проте активні пошуки формули української національної ідеї належать до XIX ст., а її втілення в практику державного будівництва пов'язане з діяльністю Української народної ради, Союзу визволення України, легіонів Січових стрільців, українських політичних партій і громадських об'єднань першої чверті XX ст., особливо в роки Української революції. Із здобуттям незалежності спостерігається своєрідний Ренесанс української національної ідеї, який відбувався на тлі відродження національних традицій українського народу, досягнення його духовної соборності. Сьогодні національна ідея, враховуючи етимологію складників цього конструкту, постає як ключова думка щодо розуміння природи нації та перспектив її розвитку. У цьому сенсі українська національна ідея є не лише програмою дій на майбутнє, засвоєння і збереження здобутків минулого, його історичних, традиційних інституцій, а й науково обґрунтовані, сконсолідовані, інноваційні та інтеграційні

спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних і просторово-часових вимірах. Українська національна ідея містить і телеологічний аспект, оскільки є своєрідною метою націєтворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2019. 744 с.
2. Кривошеїн В. В., Іваненко В. В. Українська національна ідея в добу постіндустріального (інформаційного) суспільства. *Грані*. 2019. Т. 22, №9–10. С. 5–14.
3. Морарь М. В. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства. *Грані*. 2014. №6 (112). С. 108–113.
4. Wolczuk K. History, Europe and the national idea: the «official» narrative of national identity in Ukraine. *Nationalities Papers*. 2000. Vol. 28, №4. P. 671–694.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Факт, 2006. 154 с.
6. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. *Політичний менеджмент*. 2005. №1. С. 35–43.
7. Ребет Л. Теорія нації. Львів: Державність, 1997. 190 с.
8. Багмет М. Формування національної ідеї – важливий напрям державотворчого процесу в Україні. *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. П. Могили]. Серія: Політичні науки*. 2000. Т. 12. С. 19–22.
9. Корнієнко В. Політичний ідеал як відбиток соціальних відносин в Україні. *Політологічний вісник*. 2001. №9. С. 63–72.
10. Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею? *Киевские новости*. 1995. 18 октября.
11. Медвідь Ф. Микола Міхновський як речник української національної ідеї. *Мандрівець: Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. 2001. №3–4 (32–33). С. 45–46.
12. Денісенко В. М., Бліхар В. С., Требін М. П., Угрин Л. Я. та ін. Теорія політики: підручник. Львів: Ліга-Прес, 2015. 668 с.
13. Вітюк Д. Л. Єдина державна (національна) ідея як основа єдності України. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1–2 (10-11). С. 9–15.
14. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
15. Рутар С. М. Яка національна ідея потрібна Україні? *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 310–315.
16. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [кер. ред. кол. Ю. І. Римаренко]. Київ: Довіра; Генеза, 1996. 942 с.

17. Латигіна Н. А. Українська національна ідея: українські реалії. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 5–10.
18. Бубер М. Народ и его земля. *Избранные произведения* / пер. с нем. Н. Бартман и др.; ред. Н. Праг. Иерусалим: Б-ка «Алия», 1979. С. 257–345.
19. Ярош О. М. Політичний ідеал і національна ідея в Україні. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 17. С. 146–148.
20. Волошина Н. А. Співвідношення понять «національна ідея» та «патріотизм суспільства». *Гілея: науковий вісник*. 2009. Вип. 23. С. 271–279.
21. Вауліна Ф. В. Національна ідея України: комплексний вимір. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2010. № 885, вип. 16. С. 196–201.
22. Луцків О. М., Попадинець Н. М. Українська національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори. *Регіональна економіка*. 2011. № 3. С. 209–211.
23. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ: Т-во «Знання», 1998. 251 с.
24. Михальченко М. Національна ідея як регулятивна сила в загальнонаціональному та регіональному масштабах. *Регіональні версії української національної ідеї: спільне та відмінне: зб. статей*. Київ, 2005. С. 9–35.
25. Трачук В. Українська національна ідея як модернізаційний проект. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць*. 2007. Вип. 19. С. 154–159.
26. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 1 (28). С. 98–105.
27. Ситник П. К., Дербак А. П. Духовні засади та механізм формування національної самосвідомості. *Стратегічна панорама*. 1999. № 3. С. 146–154.
28. Карлова В. Національна ідея сучасної України: проблеми та перспективи формування. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2010. № 3. С. 21–29.
29. Пухкал О. Г. Національна ідея як важливий чинник розвитку громадянського суспільства в Україні. *Економіка та держава*. 2013. № 2. С. 118–121.
30. Канак Ф. Національна ідея: поняття й принципи. *Розбудова держави*. 1994. № 11. С. 16–23.
31. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.
32. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Т. 4 (І-М). Київ: Наук. думка, 1973. 840 с.
33. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др. Москва: Сов. энциклопедия, 1983. 839 с.
34. Дузь-Крятченко О. П., Лисицин Е. М. Українська національна ідея: якою їй бути? *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національно-*

го університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2014. № 3 (52). С. 45–49.

35. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
36. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [Л. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 492 с.

REFERENCES

1. Trebin, M. P. (Ed.) (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukraïnskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehratsii : monohrafiia* (Political and legal mentality of the Ukrainian society in the conditions of European integration: a monograph) / O. O. Bezruk, V. S. Blikhar, L. M. Herasina ta in. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
2. Kryvoshein, V. V. & Ivanenko, V. V. (2019). *Ukrainska natsionalna ideia v dobu postindustrialnoho (informatsiinoho) suspilstva* (Ukrainian national idea in the post-industrial (information) society). *Hrani – Facets*, 22(9-10), 5–14 [in Ukrainian].
3. Morar, M. V. (2014). *Natsionalna ideia yak chynnyk konsolidatsii ukraïnskoho suspilstva* (The national idea as a factor in the consolidation of Ukrainian society). *Hrani – Facets*, 6(112), 108–113 [in Ukrainian].
4. Wolczuk, K. (2000). History, Europe and the national idea: the «official» narrative of national identity in Ukraine. *Nationalities Papers*, 28(4), 671–694.
5. Zabuzhko, O. (2006). *Filosofii ukraïnskoi idei ta yevropeyskyi kontekst: frankivskyi period* (Philosophy of the Ukrainian Idea and the European Context: The Franko' Period). Kyiv: Fakt [in Ukrainian].
6. Medvid, F. (2005). *Ukrainska natsionalna ideia yak determinanta derzhavotvorchykh protsesiv* (The Ukrainian national idea as a determinant of state-building processes). *Politychnyi menedzhment – Political management*, 1, 35–43 [in Ukrainian].
7. Rebet, L. (1997). *Teoriia natsii* (Nation theory). Lviv: Derzhavnist [in Ukrainian].
8. Bahmet, M. (2000). *Formuvannia natsionalnoi idei – vazhlyvyi napriam derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini* (Forming a national idea is an important direction of the state-making process in Ukraine). *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. P. Mohyly]. Ser.: Politychni nauky – Scientific works [P. Mohyla Black Sea State University]. Ser. : Political Science*, 12, 19–22 [in Ukrainian].
9. Korniienko, V. (2001). *Politychnyi ideal yak vidbytok sotsialnykh vidnosyn v Ukraini* (The political ideal as a reflection of social relations in Ukraine). *Politolohichnyi visnyk – Political Science Bulletin*, 9, 63–72 [in Ukrainian].
10. Tolochko, P. (1995). *Imeet li Ukraina nacional'nuju ideju* (Does Ukraine have a national idea)? *Kievskie novosti – Kiev news*, October 18 [in Russian].
11. Medvid, F. (2001). *Mykola Mikhnovskyyi yak rechnyk ukraïnskoi natsionalnoi idei* (Mykola Mikhnovsky as a spokesman for the Ukrainian national idea). *Mandrivets:*

- Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska Akademiia» – Traveler: Scientific notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy, 3–4 (32–33), 45–46 [in Ukrainian].*
12. Denisenko, V. M., Blikhar, V. S., Trebin, M. P., Uhryn, L. Ya. and others (2015). *Teoriia polityky* (Policy theory): pidruchnyk. Lviv: Liha-Pres [in Ukrainian].
 13. Vitiuk, D. L. (2018). Yedyna derzhavna (natsionalna) ideia yak osnova yednosti Ukrainy (The single state (national) idea as the basis of the unity of Ukraine). *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka) – International Legal Bulletin: Current Issues in Theory (Theory and Practice), 1–2(10–11), 9–15 [in Ukrainian].*
 14. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka* (Modern political vocabulary): entsykloped. slovnyk-dovidnyk / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
 15. Rutar, S. M. (2013). Yaka natsionalna ideia potribna Ukraini (What national idea does Ukraine need)? *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii: Humanitarni nauky – Bulletin of the Lviv Commercial Academy. Series: Humanities, 11, 310–315 [in Ukrainian].*
 16. Rymarenko, Yu.I. (Ed.) (1996). *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva* (Small Encyclopedia of Ethnic Studies). Kyiv: Dovira; Heneza [in Ukrainian].
 17. Latyhina, N. A. (2013). Ukrainaska natsionalna ideia: ukraïnski realii (Ukrainian national idea: Ukrainian realities). *Istoryko-politychni studii – Historical and political studies, 1, 5–10 [in Ukrainian].*
 18. Buber, M. (1979). Narod i ego zemlja (The people and their land). *Izbrannye proizvedeniya* (Selected works) / Per. s nem. N. Bartman i dr.; Red. N. Prat. Ierusalim: B-ka «Alija», 257–345 [in Russian].
 19. Yarosh, O. M. (2017). Politychnyi ideal i natsionalna ideia v Ukraini (Political ideal and national idea in Ukraine). *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology, 17, 146–148 [in Ukrainian].*
 20. Voloshyna, N. A. (2009). Spivvidnoshennia poniat «natsionalna ideia» ta «patriotyzm suspilstva» (The relation between the concepts «national idea» and «patriotism of society»). *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: a scientific bulletin, 23, 271–279 [in Ukrainian].*
 21. Vaulina, F. V. (2010). Natsionalna ideia Ukrainy: kompleksnyi vymir (The National Idea of Ukraine: A Comprehensive Dimension). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Pytannia politologii – Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Questions of political science, 885(16), 196–201 [in Ukrainian].*
 22. Lutskiv, O. M. & Popadynets, N. M. (2011). Ukrainaska natsionalna ideia yak dukhovno-intelektualnyi kod sobornosti narodu: etnichnyi, intehtratsiïnyi ta tsyvilizatsiïnyi vektory (Ukrainian national idea as a spiritual and intellectual code of the unity of the people: ethnic, integration and civilization vectors). *Rehionalna ekonomika – Regional economy, 3, 209–211 [in Ukrainian].*

23. Stepyko, M. (1998). *Buttia etnosu: vytoky, suchasnist, perspektyvy (filosofsko-metodolohichniy analiz)* (Being an ethnic group: origins, modernity, prospects (philosophical and methodological analysis)). Kyiv: T-vo «Znannia» [in Ukrainian].
24. Mykhalchenko, M. (2005). Natsionalna ideia yak rehuliatyvna syła v zahalnonatsionalnomu ta rehionalnomu mashtabakh (The national idea as a regulatory force on a national and regional scale). *Rehionalni versii ukrainskoi natsionalnoi idei: spilne ta vidminne: zb. statei – Regional versions of the Ukrainian national idea: common and different: coll. articles*. Kyiv, 9–35 [in Ukrainian].
25. Trachuk, V. (2007). Ukrainska natsionalna ideia yak modernizatsiinyi proekt (Ukrainian national idea as a modernization project). *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: zb. nauk. prats – Ukrainian National Idea: Realities and Prospects for Development: Collection of Scientific Papers, 19*, 154–159 [in Ukrainian].
26. Kalynovskyi, Yu. Yu. (2016). Natsionalna ideia yak tsinnisna determinanta derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini (The national idea as a value determinant of the state-making process in Ukraine). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, 1(28)*, 98–105 [in Ukrainian].
27. Sytnyk, P. K. & Derbak, A. P. (1999). Dukhovni zasady ta mekhanizm formuvannia natsionalnoi samosvidomosti (Spiritual foundations and mechanism of formation of national consciousness). *Stratehichna panorama – Strategic panorama, 3*, 146–154 [in Ukrainian].
28. Karlova, V. (2010). Natsionalna ideia suchasnoi Ukrainy: problemy ta perspektyvy formuvannia (The national idea of modern Ukraine: problems and prospects for formation). *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnogo upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy – Herald of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, 3*, 21–29 [in Ukrainian].
29. Pukhkal, O. H. (2013). Natsionalna ideia yak vazhlyvyi chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini (The national idea as an important factor in the development of civil society in Ukraine). *Ekonomika ta derzhava – Economy and the State, 2*, 118–121 [in Ukrainian].
30. Kanak, F. (1994). Natsionalna ideia: poniattia y pryntsypy (The national idea: concepts and principles). *Rozbudova derzhavy – State building, 11*, 16–23 [in Ukrainian].
31. Nahorna, L. (2003). Poniattia «natsionalna identychnist» i «natsionalna ideia» v ukrainskomu terminolohichnomu prostori (Concepts of 'national identity' and 'national idea' in the Ukrainian terminological space). *Politychnyi menedzhment – Political management, 2*, 14–30 [in Ukrainian].
32. *Slovyk ukrainskoi movy* (Dictionary of the Ukrainian language) (1973): v 11 t. / redkol.: I. K. Bilodid (holova) ta in. Vol. 4 (I–M). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
33. Il'ichev, L. F. (Ed.) (1983). *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'* (Philosophical Encyclopedic Dictionary). Moskva: Sov. Jenciklopedija [in Russian].
34. Duz-Kriatchenko, O. P. & Lysytsyn, E. M. (2014). Ukrainska natsionalna ideia: yakoiu yii buty (Ukrainian national idea: what should it be like)? *Zbirnyk naukovykh prats*

Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho – Collection of scientific papers of the Center for Military-Strategic Studies of Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine, 3(52), 45–49 [in Ukrainian].

35. Khoma, N. M. (Ed.) (2014). *Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk dlia studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii* (Political Science: An Encyclopedic Educational Dictionary-Handbook for Students of Higher Educational Institutions of I–IV Accreditation Levels) / [V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in.]. Lviv: «Novyi Svit-2000» [in Ukrainian].
36. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory)* (The latest political vocabulary (neologisms, occasionalism and other innovations)) / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].

Иваненко Валентин Васильевич, доктор исторических наук, профессор, директор Центра гуманитарных проблем образования и воспитания молодежи, профессор кафедры восточноевропейской истории Днепровского национального университета имени Олеса Гончара, Украина

Кривошеин Виталий Владимирович, доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии Днепровского национального университета имени Олеса Гончара, Украина

УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В ПОИСКАХ ПРЕДМЕТНОЙ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Установлено, что на современном этапе нациеобразования проблема предметной определенности украинской национальной идеи приобретает большую актуальность и требует осмысления как в обществе, так и в научном сообществе. Установлено, что формирование украинской национальной идеи начинается параллельно с процессами нациеобразования: уже в XVI–XVII веках делались первые попытки сформулировать очертания национальной идеи украинцев, однако поиски формулы украинской национальной идеи относятся к XIX в., а с обретением независимости наблюдается своеобразный Ренессанс украинской национальной идеи, происходивший на фоне возрождения национальных традиций украинского народа, достижения его духовной соборности. Определено, что в актуальных реалиях украинская национальная идея выступает как ключевая мысль в понимании природы нации и перспектив ее развития, как программа действий на будущее, усвоения и сохранения достижений прошлого, его исторических, традиционных институтов, как научно обоснованные, консолидированные, инновационные и интеграционные направления современников в мировоззренческом, мотивационно-ценностном и других духовно-

информационных и пространственно-временных измерениях, выступает своеобразной целью нации.

Ключевые слова: истоки украинской национальной идеи, идеология, национальный идеал, проективный и телеологический смысл украинской национальной идеи, национальное сознание, национальная идентичность.

Ivanenko Valentyn Vasylovych, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Center for Humanitarian Issues of Education and Upbringing of Youth, Professor of the Department of East European History of Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

Kryvoshein Vitaly Volodymyrovych, Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Sociology of Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN SEARCH FOR SUBJECT DETERMINATION

Problem setting. *At the present stage of the nation, the problem of subject determination of the Ukrainian national idea becomes more urgent and requires understanding both in society and in the scientific community.*

Recent research and publications analysis. *The problems of research of the Ukrainian national idea are mainly focused on generalizing the historical experience of the Ukrainian state-building through the prism of forming the national idea and understanding the process of formation and content of the Ukrainian national idea.*

Paper objective. *The purpose of the study is to clarify the substantive certainty of the Ukrainian national idea at the present stage of nationalization. The following tasks are solved for its realization: to follow the meaningful evolution of the concept «Ukrainian national idea», to define its historical connotations.*

Paper main body. *It is found that the formation of the Ukrainian national idea begins in parallel with the processes of nationalization – already in the 16–17 centuries. The first attempts were made to formulate the outline of the national idea of the Ukrainians, however, the active search for the formula of the Ukrainian national idea dates back to the 19 century. public associations of the first quarter of the twentieth century, especially during the Ukrainian Revolution. It is proved that with the gaining of independence there is a kind of Renaissance of the Ukrainian national idea, which took place against the background of the revival of national traditions of the Ukrainian people, the achievement of its spiritual unity. It has been found out that the national idea is a moving, dynamic phenomenon that reflects the common interest, the common needs of the nation and the representation of the nation's representatives about the complex of means necessary for its progressive and sustainable development. Such means are an effective socio-economic management system*

based on political, economic, legal, moral subsystems. The worldviews of such a system are conceptualized through the identification of priority national values and interests.

Conclusions of the research. *It is determined that in the current realities the Ukrainian national idea emerges as a key opinion on understanding the nature of the nation and its prospects, as a program of actions for the future, assimilation and preservation of the achievements of the past, its historical, traditional institutions, as scientifically grounded, consolidated, innovative and integration directions contemporaries in worldview, motivational and other spiritual and informational and temporal dimensions. It is emphasized that the Ukrainian national idea also contains a teleological aspect, since it serves as a kind of purpose for nationalization.*

Keywords: *origins of Ukrainian national idea, ideology, national ideal, projective and teleological content of Ukrainian national idea, national consciousness, national identity.*

Кіндратець Олена Миколаївна, доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології Запорізького національного університету,
Україна
e-mail: kin-el@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-9786-227X

ПРИЧИНИ, МЕТОДИ І РЕЗУЛЬТАТИ ВИКОРИСТАННЯ СТРАТЕГІЇ ВИСНАЖЕННЯ В АСИМЕТРИЧНИХ ВІЙНАХ

Вивчено особливості асиметричних війн та стратегії виснаження. Визначено причини використання цієї стратегії у війнах країн з різним потенціалом. Показано методи та результати використання такої стратегії в асиметричних війнах. Розглянуто асиметричну гібридну війну Росії проти України, в якій використовується стратегія виснаження. Розглянуто умови, за яких можлива перемога України в цій війні.

Ключові слова: асиметрична війна, гібридна війна, асиметрична гібридна війна, стратегія виснаження, недержавні учасники гібридної війни.

Постановка проблеми. Досить часто країни, що є учасниками війни, різняться своїми військовими, економічними потенціалами та ресурсами (сировинними, людськими). Інтерес до питання про можливість тих країн, що поступаються іншим своїм потенціалом, перемогти більш сильного противника зростає в періоди загострення міждержавних стосунків та в період війни. Багато наукових праць, присвячених цьому питанню, з'явилося в часи «холодної війни», коли було протистояння двох ядерних держав США та СРСР. Тоді існував паритет країн у військовій сфері, але не в економічній.

Як в ті часи, так і нині існують різні точки зору на те, що найбільшою мірою впливає на результат війни. Одні вважають, що визначальним є «економічний та оборонний потенціал» [1], інші визначальним фактором називають баланс військових можливостей держав [2–3] або ж стверджують, що зумовлює перемогу/поразку у війні не тільки військова сила та економічна потужність, а й інші чинники. Зокрема, дослідники вказують на зв'язок між волею до перемоги, впевненістю в ній та наслідками війни [4, с. 496–497]. К. фон Клаузевіц, відомий теоретик війни, підкреслював значення моральної сили для перемоги. Звичайно, значна асиметрія в економічному, оборонному потенціалі та у військовій силі зменшує шанси на перемогу у війні тих країн, які поступаються в цьому іншим. Але відомі випадки, коли «слабкі» держави

починали війну проти більш сильних або змушували припинити війну країну, яка її розпочала та була набагато сильнішою. За даними статистики за останні майже двісті років менш потужні держави перемагали більш сильні у 41 відсотку воєн [5]. Ендрю Мак наводить історичні приклади низки конфліктів у період після Другої світової війни, які свідчать про те, що військова та технологічна перевага не гарантує перемогу у війні [6, с. 175, 177].

Отже, результат війни є не завжди передбачуваним, навіть тоді, коли асиметрія між воюючими країнами велика. На результат війни впливає вибрана стратегія як менш сильною країною, так і більш сильною. І війни, і стратегії ведення війн можуть бути різними. Одним з видів асиметричних війн є гібридна війна, а однією зі стратегій у сучасній гібридній війні є стратегія виснаження [7, с. 66–67]. Ця стратегія передбачає не тільки виснаження економічне, військове, а й психологічне – втрату волі до перемоги. Вибір стратегії виснаження часто зумовлений неможливістю перемогти країну-агресора завдяки військовим діям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велике значення для сучасних досліджень асиметричних війн мала стаття Ендрю Мака «Чому великі нації програють малі війни: Політика асиметричного конфлікту» (1975) [6]. Незважаючи на те, що асиметричні війни, конфлікти почали вивчати досить давно, однак і нині вчені намагаються зрозуміти їх суть та особливості [8–9], їх відмінність від симетричних війн [10], виклики сучасної асиметричної війни [11]. Якщо в асиметричній війні беруть участь не тільки збройні сили держав, а й недержавні структури, то війну часто називають складною. Очікувати дотримання певних принципів ведення війни неможливо від недержавних, приватних військових структур [12]. Використання недержавними акторами асиметричних методів з урахуванням вразливості держав досліджує Аджел Леле в роботі «Асиметрична війна: конфлікт між державою та недержавою» [13].

На основі ґрунтовного ознайомлення з науковою літературою Крістофер Берглунд та Еміль Аслан Сулейманов виокремили три асиметрії у війні: 1) різний правовий статус – протистояння відбувається між державними та недержавними акторами; 2) різні можливості – у конфлікті бере участь сильний актор, що має сучасне озброєння та технологічні, економічні, демографічні та інші структурні ресурси, які можуть бути використані в боротьбі зі слабким актором з очевидною відсутністю доступу до цих самих можливостей; 3) використання різних стратегій – один актор дотримується «прямих» стратегій, тоді як інший учасник використовує «непрямі» стратегії, спрямовані на підірив бойової готовності опонента [10].

Патрік А. Мелло вважає, що уявлення про асиметричну війну як таку, в якій сторони різняться військовою та економічною могутністю, є занадто вузьки-

ми, оскільки розбіжності в політичній та військовій стратегії, уявленнях про час та організаційні характеристики сторін, що перебувають у конфлікті, так само важливі, як і відмінності в матеріальних можливостях [14]. Учені досліджують асиметричний конфлікт на прикладі багатьох країн, зокрема на прикладі конфліктів Ізраїлю та Палестини, Єгипту та Ізраїлю [15–18].

Останнім часом учених зацікавила проблема асиметричної гібридної війни. Актуальність вивчення цієї проблеми для України є надзвичайно великою, а тому багато українських учених висвітлюють її у своїх роботах, зокрема Ю. Канарський, О. Панфілов, В. Петрик, Г. Почепцов, Ю. Радковець, О. Саєнко, В. Смолянук, М. Требін та ін. [19–23]. У 2017 р. була видана книга «Світова гібридна війна: український фронт», в якій автори доводять, що гібридна війна створює загрози для всього світу [24].

Гібридна війна Росії проти України сьогодні привертає увагу й багатьох зарубіжних учених. Різні аспекти цієї проблеми вивчають Кріштіан Джоджарт, Патрік Каллен, Кеті Лі, Медлін МакКу, Ерік Райхборн-К'єннеруд, Ендрю Тведт, Грегорі Ф. Тревертон, Лаура-Марія Херта, Алісія Р. Чен та ін. [25–30]. Сучасних дослідників гібридної війни цікавлять стратегії, що використовуються в ній. Вважається, що стратегією цих війн, як правило, є стратегія виснаження. Зокрема, таку думку поділяє К. Джоджарт [27]. Деморалізація армії, суспільства – одна із цілей використання стратегії виснаження. Предметом вивчення є також способи уникнути виснаження у війні та технології, які цьому сприяють [31]. Вибираючи будь-яку стратегію, в тому числі й стратегію виснаження в асиметричній війні, потрібно враховувати багато чинників, що можуть вплинути на результат.

Формулювання цілей. Вивчення можливостей використання Україною стратегії виснаження в гібридній війні з Росією.

Виклад основного матеріалу. За час дослідження проблеми асиметричних війн, конфліктів з'явилося різне розуміння явища. Асиметрії можуть бути різними, а тому важливо було визначити, які саме асиметрії впливають на хід та результат війни, тобто яка з них є визначальною чи, можливо, таких асиметрій не одна, а декілька. Одні вважали, що перш за все треба брати до уваги асиметрію потенціалів та ресурсів, інші вчені звертали увагу на асиметрію статусу (регулярні війська та нерегулярні, партизанські загони), «психологічна» асиметрія теж багатьма бралася до уваги. Остання розумілася як здатність/нездатність під час війни зберігати волю до перемоги, витривалість, упевненість у праоті своїх дій.

Вибирати стратегію виснаження можуть країни-учасники асиметричних війн як «сильні» в економічному та військовому плані, так і «слабкі». Нині вибір країною стратегії виснаження може залежати як від прагнення досягти бажаного результату без значних людських втрат, так і від розуміння того, що

сили нерівні, перемогти військовим шляхом противника неможливо, а от змусити відмовитися воювати через виснаження, якщо не військове, то «психологічне» цілком можливо.

«Війна виснаження» стала предметом дослідження в 70-ті рр. ХХ ст. Однією з причин привернення уваги вчених до таких війн була війна Єгипту проти Ізраїлю в 1969 і 1970 рр., яку часто так і називають – «війна виснаження». Мета цієї війни полягала в поверненні Синайського півострова, захопленого Ізраїлем в ході Шестиденної війни в 1967 р. Халіді Амнед цю війну назвав «війною нервів» і вважав, що найкращим критерієм для вимірювання ступеня «погіршення моралі» Ізраїлю в тій війні були повідомлення в пресі Ізраїлю. Ознаки психологічного зносу з'явилися вже на початку війни. Питання «Коли це закінчиться?» дуже часто тоді ставилося на сторінках ізраїльських газет [32]. Свідченням певного «психологічного зносу» частини українського суспільства на шостому році війни є не тільки це саме запитання, яке часто ставиться в ЗМІ, а й результати президентських виборів в 2019 р. Вибір значною мірою був зумовлений тим, яку відповідь давали претенденти на пост президента на запитання «Коли ця війна закінчиться?»: «Залежить не від нас, не ми її розпочали» чи «Закінчиться тоді, коли перестанемо стріляти, все залежить від нас – ми “партія миру”, а не “партія війни”».

Не можна стверджувати, що стратегія виснаження є безпрограшною. Якщо ті, хто її вибирає, мають ілюзії, недооцінюють противника, то її застосування не дасть очікуваного результату. Домінік Джонсон простежує наслідки «позитивних ілюзій» вивчаючи дві війни – Першу світову війну та війну у В'єтнамі. Лідери країн, що розпочали ці війни, переоцінювали свої можливості та недооцінювали своїх супротивників. Зменшення позитивних ілюзій, на думку Домініка Джонсона, може дозволити лідерам шукати мирні вирішення проблем [33].

Багатьох науковців і нині цікавить стратегія боротьби за незалежність В'єтнаму. Мобільність та непередбачуваність дій в'єтнамських партизан деморалізували кадрових американських військових. В'єтнамці переважали противника не в силі зброї, а в рішучості та прагненні перемогти. Дослідники відзначають практично унікальну в історії останніх майже 200 років готовність в'єтнамців терпіти жертви [34]. Деморалізував військових сам факт нескореності противника, їх воля до перемоги. Дезертирство американських військових, самогубства, вживання наркотиків під час цієї війни свідчили про їхнє психологічне виснаження. Слід зауважити, що США припинили цю війну не в результаті військової поразки. Як справедливо зазначає Патрісія Л. Салліван, сильні держави не зазнають військової поразки від своїх слабких супротивників. Вони вирішують припинити свої військові дії, не досягнувши

своїх політичних цілей, коли вирішують, що вартість перемоги перевищує ціну, яку вони платять за досягнення цих цілей [4].

Можна провести певні паралелі між цією війною та гібридною війною Росії проти України 2014–2020 рр. На думку Річарда К. Беттса, Південно-Східна Азія була для США «третинним театром» дій. Війна була «стимульованою» згідно з доктриною стримування [35]. Дійсно, американці в Південно-Східній Азії намагалися «відвоювати територію для демократії». Основним же противником у «холодній війні» був Радянський Союз. Сьогодні Росія, керуючись тією ж доктриною стримування, воює в Україні, намагаючись стримати «поширення Заходу на Схід». Неодноразово політичне керівництво Росії заявляло, що цього не допустить, оскільки Україна є зоною інтересів їх країни.

Із самого початку гібридної війни, розпочатої Росією проти України, існувала велика асиметрія у військовому потенціалі [36]. Україні вдалося вистояти в найтяжчий період війни (2014–2015 рр.) завдяки моральному духу військових, добровольців, суспільства, що проявило здатність до мобілізації. «Втома від війни» суспільства робить його вразливим. Можна погодитися з Крістофером Девісом, який вважає, що результат війни визначається «дисбалансом рішучості» або «асиметрією мотивації» учасників бойових дій [37].

Гібридна війна триває вже шостий рік. Росія намагається в цій затяжній війни виснажити Україну [38–46]. Методи виснаження можуть застосовуватися різні. Свої цілі країна-агресор може досягти, поєднуючи військові операції з діями по дестабілізації ситуації всередині країни – жертви агресії. Це досягається шляхом інформаційного впливу, підтримки антисистемних партій та рухів чи шляхом використання сил спеціального призначення, або терористичних організацій, які можуть виконувати «замовлення» держав. Інший спосіб виснаження – це ослаблення економіки країни – жертви агресії, що призводить до ослаблення оборонного потенціалу, а також до зростання безробіття, бідності, а це, у свою чергу, веде до появи панічних настроїв у суспільстві, зростання злочинності, виявів ксенофобії, а ще зумовлює зростання недовіри до влади та незадоволення нею. Крім того, країна-агресор намагається «виснажити» і владу. Для цього, наприклад, у переговорах використовуються всі основні прийоми, які описали Р. Фішер і У. Юрі в книзі «Шлях до згоди або переговори без поразки»: навмисний обман, психологічна війна і позиційний тиск [47].

Гібридна війна Росії проти України набуває характеру глобальної проблеми. Україна є сьогодні для Росії певним «експериментальним майданчиком». Хоча слід визнати, що частково «експеримент» поширився і на інші демократичні держави. Втручання у виборчі процеси, формування громадської думки за допомогою засобів інформаційної війни, кібератаки вже апробовані і в

західних країнах. Без встановлення фізичного контролю за територією інших держав можна сформувавши в них лояльні уряди та лояльне ставлення суспільства до держави, що використовує такі методи гібридної війни, та використати це у своїх інтересах. Боротьба за новий світовий порядок продовжується. Україна в цій боротьбі опинилася на передньому плані.

Висновки. Гібридна війна є різновидом війни асиметричної [48, с. 52–53]. У таких війнах часто використовується стратегія виснаження. Метою використання цієї стратегії країн з меншим економічним, військовим, ресурсним потенціалом є ослаблення ворожої країни шляхом застосування санкцій самостійно чи разом із союзниками, деморалізації противника демонстрацією незламності, стійкості, мужності. В Україні самостійно менше можливостей використати стратегію виснаження стосовно до Росії, ніж в Росії щодо України, а тому потрібна підтримка інших країн. Завдання України полягає в переконанні країн-союзників у тому, що перемога в цій війні також, у їх інтересах та збереженні підтримки з боку західних країн в протистоянні проти країни-агресора. Гібридна війна руйнує всі ті норми і принципи ведення війн, які напрацьовували протягом десятиліть та закріпили в міжнародних документах. Перемогти в такій війні країна – жертва агресії, що має менший потенціал та дотримується міжнародних норм, може, по-перше, за умови, що санкції проти країни-агресора будуть настільки ефективними, що змусять її відступити, припинивши війну; по-друге, завдяки збереженню в суспільства прагнення відстояти незалежність, суверенітет держави за будь-яку ціну. Можливості та перешкоди у виконанні цих умов мають стати предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Knorr K. The concept of economic potential for war. Washington, DC: Industrial College of the Armed Forces, 1957. Publication No. L57–133. P. 1–20.
2. Blainey G. The causes of war. New York: Free Press, 1973. x, 278 p.
3. Organski A. F. K., Kugler J. The war ledger. Chicago: University of Chicago Press, 1980. xi, 292 p.
4. Sullivan P. L. War Aims and War Outcomes: Why Powerful States Lose Limited Wars. *Journal of Conflict Resolution*. 2007. Vol. 51, Issue 3. P. 496–524.
5. Bueno de Mesquita B., Smith A. The Spoils of War: Greed, Power, and the Conflicts That Made Our Greatest Presidents. New York: Public Affairs, 2016. xvi, 292 p.
6. Mack A. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. *World Politics*. 1975. Vol. 27, No. 2. P. 175–200.
7. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 492 с.

8. Brongers K. A more satisfying view on why big nations lose small wars: the decisive elements for asymmetric conflict outcome. Master thesis. 2017. URL: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/56028> (accessed: 11.02.2020).
9. Luke T. W. The Incongruities of Asymmetric War. *Telos Conference*, May 11, 2017. URL: <https://www.telospress.com/incongruities-of-asymmetric-war/> (accessed: 11.02.2020).
10. Berglund C., Souleimanov E. A. What is (not) asymmetric conflict? From conceptual stretching to conceptual structuring. *Dynamics of Asymmetric Conflict*. 2020, Vol. 13, No. 1. P. 87–98.
11. Gross M. L. Moral Dilemmas of Asymmetric Conflict. *The Oxford Handbook of International Political Theory* / Edited by Chris Brown and Robyn Eckersley. Oxford, U. K.: Oxford University Press, 2018. P. 233–246.
12. Weiner A. S. Just War Theory & the Conduct of Asymmetric Warfare. *Daedalus*. 2017. Vol. 146, Issue 1. P. 59–70.
13. Lele A. Asymmetric Warfare: A State vs Non-State Conflict. *OASIS*. 2014. No. 20. P. 97–111.
14. Mello P. A. Asymmetric Warfare. *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Sociology* / edited by George Ritzer. 2nd ed. Malden: Wiley-Blackwell, 2016. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2571255 (accessed: 11.02.2020).
15. Korn D. A. Stalemate: the War of Attrition and great power diplomacy in the Middle East, 1967–1970. Boulder: Westview Press, 1992. xii, 326 p.
16. Sorby K. The war of attrition in the Middle East, 1969–1970. *Asian and African Studies*. 2017. Vol. 26, No. 1. P. 127–147.
17. Thiessen C., Darweish M. Conflict resolution and asymmetric conflict: The contradictions of planned contact interventions in Israel and Palestine. *International Journal of Intercultural Relations*. 2018. Vol. 66. P. 73–84.
18. Winter Y. The asymmetric war discourse and its moral economies: A critique. *International Theory*. 2011. Vol. 3, Issue 3. P. 488–514.
19. Петрик В., Канарський Ю. Методи гібридної війни Росії проти України. Напрями протидії. *Information Technology and Security*. 2015. Vol. 3, Iss. 1(4). С. 30–37.
20. Почепцов Г. Гібридна війна: інформаційна складова. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pochepcov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm (дата звернення: 11.02.2020).
21. Радковець Ю. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. №3. С. 36–42.
22. Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*. 2015. Вип. 1. URL: http://lib.nadpsu.edu.ua/eldocs/BooksShow4/Vnapdn_2015_1_11.pdf (дата звернення: 11.02.2020).
23. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. №3. С. 113–127.
24. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

25. Herța L.-M. Hybrid warfare – a form of asymmetric conflict. *International conference Knowledge-based organization*. 2017. Vol. XXIII. No 1. URL: <https://content.sciendo.com/view/journals/kbo/23/1/article-p135.xml?lang=en> (accessed: 11.02.2020).
26. Hybrid conflicts and information warfare : new labels, old politics / edited by Ofer Fridman, Vitaly Kabernik, James C. Pearce. Boulder; London: Lynne Rienner Publishers, 2019. viii, 271 p.
27. Jójárt K. Revising the theory of hybrid war. Lessons from Ukraine. Washington, DC: Center for European Policy Analysis, 2019. 10 p.
28. Orenstein M. A. The lands in between: Russia vs. the West and the new politics of hybrid war. New York, NY : Oxford University Press, 2019. xiv, 232 p.
29. Reichborn-Kjennerud E., Cullen P. What is Hybrid Warfare? *Policy Brief*. 2016. No. 1. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/52131503.pdf> (accessed: 11.02.2020).
30. Treverton G. F., Thvedt A., Chen A. R., Lee K., McCue M. Addressing Hybrid Threats. Bromma: Arkitektkopia AB, 2018. 93 p.
31. Rozman J. How Technology Impacts Doctrine in Asymmetric Warfare. Master's Thesis. Northfield: University of Vermont, 2014. 56 p. URL: https://libraetd.lib.virginia.edu/public_view/vd66w0157 (accessed: 11.02.2020).
32. Khalidī A. S. The War of Attrition. *Journal of Palestine Studies*. 1973. Vol. 3, No. 1. P. 60–87.
33. Johnson D. D. P. Overconfidence and War: The Havoc and Glory of Positive Illusions. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004. 280 p.
34. Rosen S. War power and the willingness to suffer. *Peace, war, and numbers* / Edited by Bruce M. Russett. Beverly Hills [Calif.]: Sage Publications, 1972. P. 167–183.
35. Betts R. K. Comment on Mueller: Interests, Burdens, and Persistence: Asymmetries Between Washington and Hanoi. *International Studies Quarterly*. 1980. Vol. 24, No. 4. P. 520–524.
36. Требін М. П. Збройні сили Росії: загроза зі Сходу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. Вип. 3 (26). С.247–249.
37. Davis C. M. The Ukraine conflict, economic – military power balances and economic sanctions. *Post-Communist Economies*. 2016. Vol. 28, Issue 2. P. 167–198.
38. Богайчук В. Ж. Гібридна війна як елемент реалізації імперської національної геополітики Російської Федерації. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2017. №7(1). С. 6–11.
39. Війна «на виснаження»: експерт дав прогноз щодо конфлікту на Донбасі, назвав найнебезпечніший період. URL: <https://www.unian.ua/war/1739622-viyna-na-avisnajennya-ekspert-dav-prognoz-schodo-konfliktu-na-donbasi-nazvav-naunebezpechnishiy-period.html> (дата звернення: 11.02.2020).
40. Жекало Г. І. Гібридна війна РФ проти України: економічний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145(3). С. 47–51.
41. Ігнатєва Т. В. Гібридна війна Росії в Україні: інструменти та цілі. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. Вип. 10. С. 233–246.

42. Політолог: Стратегія Росії – чекати українських виборів та вести війну на виснаження. URL: <https://www.5.ua/polityka/politolog-stratehiia-rosii-chekaty-ukrainskykh-vyboriv-ta-vesty-viinu-na-vysnazhennia-170476.html> (дата звернення: 11.02.2020).
43. Полумієнко С. К. Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 8. С. 72–82.
44. Предборський В. А. «Гібридна» війна як відбиття закономірностей розвитку суспільства незавершеної модернізації. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2014. № 10. С. 13–18.
45. Требін М. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98.
46. Феденко О. В. Гібридна війна в Україні за законом сили. *Молодий вчений*. 2016. № 4. С. 657–661.
47. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или Переговоры без поражения / пер. с англ.; отв. ред. В. А. Кременюк. Москва: Наука, 1990. 155, [2] с.
48. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.

REFERENCES

1. Knorr, K. (1957). *The concept of economic potential for war*. Publication No. L57–133. p. 1–20. Washington, DC: Industrial College of the Armed Forces.
2. Blainey, G. (1973). *The causes of war*. New York: Free Press.
3. Organski, A. F. K. & Kugler, J. (1980). *The war ledger*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Sullivan, P. L. (2007). War Aims and War Outcomes: Why Powerful States Lose Limited Wars. *Journal of Conflict Resolution*, 51(3), 496–524.
5. Bueno de Mesquita, B. & Smith, A. (2016). *The Spoils of War: Greed, Power, and the Conflicts That Made Our Greatest Presidents*. New York: Public Affairs.
6. Mack, A. (1975). Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. *World Politics*, 27(2), 175–200.
7. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory) (The latest political vocabulary (neologisms, occasionalisms and other innovations))* / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta ін.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
8. Brongers, K. (2017). *A more satisfying view on why big nations lose small wars: the decisive elements for asymmetric conflict outcome*. Master thesis. Retrieved from <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/56028>
9. Luke, T. W. (2017). The Incongruities of Asymmetric War. *Telos Conference, May 11*. Retrieved from <https://www.telospress.com/incongruities-of-asymmetric-war/>
10. Berglund, C. & Souleimanov, E. A. (2020). What is (not) asymmetric conflict? From conceptual stretching to conceptual structuring. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 13(1), 87–98.

11. Gross, M. L. (2018). Moral Dilemmas of Asymmetric Conflict. Brown, C. & Eckersley, R. (Eds.). *The Oxford Handbook of International Political Theory*, pp. 233–246. Oxford, U. K.: Oxford University Press.
12. Weiner, A. S. (2017). Just War Theory & the Conduct of Asymmetric Warfare. *Daedalus*, 146(1), 59–70.
13. Lele, A. (2014). Asymmetric Warfare: A State vs Non-State Conflict. *OASIS*, 20, 97–111.
14. Mello, P. A. (2016). Asymmetric Warfare. Ritzer, G. (Ed.). *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Sociology*. 2nd ed. Malden: Wiley-Blackwell. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2571255
15. Korn, D. A. (1992). *Stalemate: the War of Attrition and great power diplomacy in the Middle East, 1967–1970*. Boulder: Westview Press.
16. Sorby, K. (2017). The war of attrition in the Middle East, 1969–1970. *Asian and African Studies*, 26(1), 127–147.
17. Thiessen, C. & Darweish, M. (2018). Conflict resolution and asymmetric conflict: The contradictions of planned contact interventions in Israel and Palestine. *International Journal of Intercultural Relations*, 66, 73–84.
18. Winter, Y. (2011). The asymmetric war discourse and its moral economies: A critique. *International Theory*, 3(3), 488–514.
19. Petryk, V. & Kanarskyi, Yu. (2015). Metody hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy. Napriamy protydii (Methods of Russia's hybrid war against Ukraine. Areas of counteraction). *Information Technology and Security*, 3(1(4)), 30–37 [in Ukrainian].
20. Pocheptsov, H. Hibrydna viina: informatsiina skladova (Hybrid war: information component). Retrieved from http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Pocheptsov_Gibr_vijna_inf_skladova.htm [in Ukrainian].
21. Radkovets, Yu. (2014). Oznaky tekhnolohii «hibrydnoi viiny» v ahresyvnykh diiakh Rosii proty Ukrainy (Signs of 'hybrid war' technologies in Russia's aggressive actions against Ukraine). *Nauka i oborona – Science and defense*, 3, 36–42 [in Ukrainian].
22. Saienko, O. H. (2015). Mekhanizm informatsiino-psykholohichnoho vplyvu v umovakh hibrydnoi viiny (Mechanism of information and psychological influence in the conditions of hybrid war). *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriya: Psykholohiia – Bulletin of the National Academy of State Border Guard Service of Ukraine. Series: Psychology*, 1. Retrieved from http://lib.nadpsu.edu.ua/eldocs/BooksShow4/Vnadpn_2015_1_11.pdf [in Ukrainian].
23. Trebin, M. P. (2014). 'Hibrydna' viina yak nova ukrainska realnist ('Hybrid' war as a new Ukrainian reality). *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 3, 113–127 [in Ukrainian].
24. Horbulin, V. P. (Ed.) (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* (World Hybrid War: The Ukrainian Front): monohrafiia. Kyiv : NISD [in Ukrainian].
25. Herța, L.-M. (2017). Hybrid warfare – a form of asymmetric conflict. *International conference Knowledge-based organization*, XXIII(1). Retrieved from <https://content.sciendo.com/view/journals/kbo/23/1/article-p135.xml?lang=en>.

26. Fridman, O., Kabernik, V. & Pearce, J. C. (Eds.) (2019). *Hybrid conflicts and information warfare : new labels, old politics*. Boulder; London: Lynne Rienner Publishers.
27. Jójárt, K. (2019). *Revising the theory of hybrid war. Lessons from Ukraine*. Washington, DC: Center for European Policy Analysis.
28. Orenstein, M. A. (2019). *The lands in between: Russia vs. the West and the new politics of hybrid war*. New York, NY : Oxford University Press.
29. Reichborn-Kjennerud, E. & Cullen, P. (2016). What is Hybrid Warfare? *Policy Brief, I*. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/52131503.pdf>.
30. Treverton, G. F., Thvedt, A., Chen, A. R., Lee, K. & McCue, M. *Addressing Hybrid Threats*. Bromma: Arkitektkopia AB.
31. Rozman, J. (2014). *How Technology Impacts Doctrine in Asymmetric Warfare*. Master's Thesis. Northfield: University of Vermont. Retrieved from https://libraetd.lib.virginia.edu/public_view/vd66w0157
32. Khalidi, A. S. (1973). The War of Attrition. *Journal of Palestine Studies*, 3(1), 60–87.
33. Johnson, D. D. P. (2004). *Overconfidence and War: The Havoc and Glory of Positive Illusions*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
34. Rosen, S. (1972). War power and the willingness to suffer. Russett, B. M. (Ed.). *Peace, war, and numbers*, pp. 167–183. Beverly Hills [Calif.]: Sage Publications.
35. Betts, R. K. (1980). Comment on Mueller: Interests, Burdens, and Persistence: Asymmetries Between Washington and Hanoi. *International Studies Quarterly*, 24(4), 520–524.
36. Trebin, M. P. (2015). Zbroini syly Rosii: zahroza zi Skhodu (Russian Armed Forces: Threat from the East). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine»*. Series: *Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3(26), 247–249 [in Ukrainian].
37. Davis, C. M. (2016). The Ukraine conflict, economic – military power balances and economic sanctions. *Post-Communist Economies*, 28(2), 167–198.
38. Bohaichuk, V. Zh. (2017). Hibrydna viina yak element realizatsii imperskoi natsionalnoi heopolityky Rosiiskoi Federatsii (Hybrid war as an element of realization of imperial national geopolitics of the Russian Federation). *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky – Bulletin of Lugansk Taras Shevchenko National University. Pedagogical Sciences*, 7(1), 6–11 [in Ukrainian].
39. Viina «na vysnazhennia»: ekspert dav prohnoz shchodo konfliktu na Donbasi, nazvav nainebezpechnishyi period (Exhaustion war: expert predicts conflict in Donbas, called the most dangerous period). Retrieved from <https://www.unian.ua/war/1739622-viynana-visnajennya-ekspert-dav-prohnoz-schodo-konfliktu-na-donbasi-nazvav-naynebezpechnishiy-period.html> [in Ukrainian].
40. Zhekalo, H. I. (2019). Hibrydna viina RF proty Ukrainy: ekonomichniy vymir (Russia's hybrid war against Ukraine: an economic dimension). *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: a scientific bulletin*, 145(3), 47–51 [in Ukrainian].

41. Ihnatieva, T. V. (2017). Hibrydna viina Rosii v Ukraini: instrumenty ta tsili (Russia's hybrid war in Ukraine: tools and goals). *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky – Bulletin of Ivan Ogiienko Kamyanets-Podilsky National University. Historical sciences*, 10, 233–246 [in Ukrainian].
42. Politoloh: Stratehiia Rosii – chekaty ukraïnskykh vyboriv ta vesty viinu na vysnazhennia (Political scientist: Russia's strategy is to wait for the Ukrainian elections and wage war on exhaustion). Retrieved from <https://www.5.ua/polityka/politoloh-stratehiia-rosii-chekaty-ukraïnskykh-vyboriv-ta-vesty-viinu-na-vysnazhennia-170476.html> [in Ukrainian].
43. Polumiienko, S. K. (2017). Hibrydna viina, yii okremi peredumovy, stratehii ta naslidky (Hybrid war, its separate prerequisites, strategies and consequences.). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 8, 72–82 [in Ukrainian].
44. Predborskyi, V. A. (2014). 'Hibrydna' viina yak vidbyttia zakonomirnosti rozvytku suspilstva nezavershenoi modernizatsii ('Hybrid' war as a reflection of the patterns of development of a society of unfinished modernization). *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini – Formation of market relations in Ukraine*, 10, 13–18 [in Ukrainian].
45. Trebin, M. (2015). Viiny v istorii liudstva ta yikhni naslidky: uroky dlia Ukrainy (Wars in the history of mankind and their consequences: lessons for Ukraine). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politoloh. studii – Bulletin of the University of Lviv. Series of philosophical-political studies*, 6, 89–98 [in Ukrainian].
46. Fedenko, O. V. (2016). Hibrydna viina v Ukraini za zakonom syly (Hybrid war in Ukraine by the law of force). *Molodyi vchenyi – Young scientist*, 4, 657–661 [in Ukrainian].
47. Fisher, R. & Juri, U. (1990). *Put'k soglasiju, ili Peregovory bez porazhenija* (The way to an agreement or negotiations without defeat) / per. s angl.; otv. red. V. A. Kremenjuk. Moskva: Nauka [in Russian].
48. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka* (Modern political vocabulary): entsykloped. slovnyk-dovidnyk / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].

Киндратец Елена Николаевна, доктор политических наук, профессор,
профессор кафедры политологии Запорожского национального
университета, Украина

ПРИЧИНЫ, МЕТОДЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТРАТЕГИЙ ИСТОЩЕНИЯ В АСИММЕТРИЧНЫХ ВОЙНАХ

Изучены особенности асимметричных войн и стратегии истощения. Определены причины использования этой стратегии в войнах стран с различным потенциалом.

Показано методы и результаты использования такой стратегии в асимметричных войнах. Рассмотрена асимметричная гибридная война России против Украины, в которой используется стратегия истощения. Рассмотрены условия, при которых возможна победа Украины в этой войне.

Ключевые слова: асимметричная война, гибридная война, асимметричная гибридная война, стратегия истощения, негосударственные участники гибридной войны/

Kindratets Olena Mykolaivna, Doctor of Political Science, Professor,
Professor, Department of Political Science, Zaporizhzhya National University,
Ukraine

REASONS, METHODS AND RESULTS OF USING THE STRATEGY OF EXHAUSTION IN ASYMMETRIC WARS

Problem setting. *Countries participating in wars usually differ in their potential. Interest in the question of the possibility of those countries, which are inferior to other countries in their potentials, to defeat a stronger adversary, increases in periods of exacerbation of interstate relations and in times of war. One of the types of asymmetric wars is hybrid warfare. In hybrid wars, they use an exhaustion strategy. This strategy involves not only the exhaustion of economic, military, but also psychological – the loss of the will to win.*

Recent research and publications analysis. *The subject of studies of asymmetric wars now is the study of their essence and features, an increase in the number of participants in such wars. Scientists distinguish asymmetries in war as different legal status; opportunities; different strategies. Much attention is paid to the study of asymmetric hybrid warfare. It is believed that the strategy in this war is the strategy of exhaustion. Ways to avoid war exhaustion and the technologies that contribute to it are also a subject of study.*

Paper objective. *The objectives of the research is to study the features of asymmetric hybrid wars; the possibility of applying a depletion strategy by countries that are inferior to the enemy in potential; determination of the possibility of using the strategy of exhaustion of Ukraine in a hybrid war against the aggressor country.*

Paper main body. *An indication of asymmetric wars is the difference in the potential of warring countries. Countries participating in asymmetric wars can choose the depletion strategy regardless of their potential. The choice of a depletion strategy by a country can depend on both the desire to achieve the desired result without significant human loss and the understanding that forces are unequal, that it is impossible to defeat the enemy by military means. The methods of exhaustion can be applied differently. The aggressor country can achieve its goals by combining military operations with actions to destabilize the situation in the country, which is a victim of aggression.*

Conclusions of the research. Hybrid war is a kind of asymmetric war. In such wars, the strategy of exhaustion is often used. To win an asymmetric hybrid war, a country that is a victim of aggression, which has less potential and adheres to international standards, can, firstly, provided that the sanctions against the aggressor country are so effective that they force it to end the war; secondly, due to the preservation of society's desire to defend the independence of the state.

Keywords: asymmetric warfare, hybrid warfare, asymmetric hybrid warfare, depletion strategy, non-state participants in the hybrid warfare.

Клімова Галина Павлівна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціології та політології Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: klimova55@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6533-199X

ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Стаття присвячена аналізу поняття «політична культура». Розглядаються теоретико-методологічні підходи до визначення сутності політичної культури. Наданий порівняльний аналіз концепцій політичної культури вітчизняних і зарубіжних учених. Особлива увага приділяється дослідженню типології політичної культури. Автор докладно розглядає типи політичної культури класиків політологічного співтовариства Г. Алмонда і С. Верби, а також класифікації У. Розенбаума, Є. Вятра і деяких інших учених.

Ключові слова: політична культура, політична орієнтація, структура політичної культури, політична свідомість, політична поведінка, типологія політичної культури, політичний процес.

Постановка проблеми. Формування в Україні правової держави та громадянського суспільства багато в чому зумовлене станом політичної культури, яка постає як важливий компонент соціокультурного образу нації та одночасно як структурний елемент політичної системи держави, що зумовлює характер взаємодії держави та громадян, держави та інститутів народовладдя. Політична культура забезпечує цілісність та інтегрованість суспільної свідомості, надає особистості основні принципи її політичної поведінки. Це надзвичайно актуалізує вивчення феномену політичної культури, яка є мірилом політичної зрілості держави і всього суспільства.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Вивчення політичної культури належить до сфери наукових інтересів українських і зарубіжних науковців. Серед сучасних вітчизняних дослідників, які займаються як загально-теоретичними питаннями політичної культури, так і аналізом стану політичної культури України, слід відзначити В. Бебика, М. Головатого, Л. Городенко, М. Дмитренко, Л. Нагорну, В. Ребкало, Н. Репіну, О. Рудакевича, О. Стегнія, М. Требіна, Б. Цимбалістого та ін. [1–10]. Вагомий внесок у теоретичну розробку ідей політичної культури внесли також і зарубіжні вчені, серед яких

Г. Алмонд, С. Верба, Є. Вятр, Р. Джекман, Л. Діттмер, Р. Елліс, Р. Лейн, Дж. Лоренц, І. Люстік, С. Маєрс, Р. Міллер, Д. Міодовнік, В. Мішлер, М. Нойман, З. Павлович, Л. Пай, С. Патеман, Д. Поллак, В. Рейзінгер, У. Розенбаум, Т. Сакамото, Р. Такер, Х. Такакава, Б. Тодосієвич, Дж. Томсон, С. Уелч, Д. Фукс, С. Шнейдер та ін. [11–28]. Незважаючи на те, що дослідженню різноманітних аспектів політичної культури присвячено чимало наукових праць, на сьогодні все ще залишається дискусійними низка питань, які необхідно постійно осмислювати.

Формування цілей. Метою статті є дослідження сутності і структури політичної культури, розгляд особливостей її типології.

Вклад основного матеріалу. Політична культура – досить складне, багатогранне, глибоке за змістом явище, яке має свою історію дослідження [29, с. 301–305]. Вияви феномену політичної культури були відомі ще мислителям Античності. Судження про цінності, настрої, що впливають на політику, дії влади, зустрічаються у Конфуція, Сократа, Платона, Сенеки, Арістотеля [30, с. 45]. Політична культура розумілася ними як норма поведінки. Традиції античної політичної думки продовжили римські філософи. Так, Полібій переробив і доопрацював принципи правової та політичної філософії Арістотеля відповідно до реалій Давнього Риму [11, с. 10]. Цицерон розробив концепцію природного права, тобто права, що засноване на природі речей. У Давньому Римі діяли закони, що припускали ступінь свободи громадян, гарантували невтручання держави в їх приватні справи. У цьому сенсі політична культура Давнього Риму була прообразом сучасної західної політичної культури.

У Новий час, коли в європейських державах були встановлені конституційні форми правління, разом з ними був встановлений і новий тип політичної культури. На думку Т. Гоббса, головною рисою людини є прагнення до панування. Філософ стверджував, що суверенна влада держави позбавляє суспільство від хаосу і насилля, запобігає *bellum omnium contra omnes* (лат. – війни всіх проти всіх). Д. Локк вважав, що будь-який легітимний уряд ґрунтується на згоді громадян у цілях захисту особистої свободи і приватної власності передоручити державній владі свої природні права. Мислителі Відродження (Н. Макіавеллі, М. Монтень), європейські просвітники намагалися усвідомити залежність між реальною політикою та уявленнями про цінності, традиції, норми моралі в суб'єктів – особистостей, соціальних груп і спільнот. Вони використовували поняття цінностей і почуттів для пояснення як упорядкованості, так і змін у політичних процесах.

Саме ж поняття «політична культура» як суб'єктивний вимір політики було введено в науковий обіг лише в XVIII ст. німецьким мислителем Й. Гердером. І включно до середини XX ст. політична культура розглядалася, швидше, на рівні світоглядного універсалізму, аніж у її конкретних формах і виявах.

Завдяки зусиллям Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Д. Каванаха та інших дослідників були розроблені теоретичні основи для розгляду політичної культури [31, с. 152–155].

У сучасній науковій літературі через множинність вияву політичної культури, що не дозволяє сформулювати її однозначні характеристики, є більш 50-ти визначень цього феномену, дискусії навколо якого до сьогодні не припиняються ані серед вітчизняних, ані серед зарубіжних учених. У цьому зв'язку для розуміння змісту політичної культури треба керуватися, на наш погляд, певними концептуальними побудовами.

У політичній науці склалися три основні теоретико-методологічні підходи до визначення сутності політичної культури.

Першим з них, у тому числі і за часом появи, є орієнтаційний підхід, який за своєю сутністю зводить політичну культуру до сфери політичної свідомості (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай, Дж. Пауелл та ін.). У своїй роботі «Громадянська культура: політичні установки і демократія у п'яти країнах» Г. Алмонд і С. Верба, спираючись на загальне розуміння культури, визначають її як «*психологічна орієнтація по відношенню до соціальних об'єктів*» [11, с. 29], тому «термін “політична культура”» відсилає саме до політичних орієнтацій – установок по відношенню до політичної системи і різних її частин, а також до установок по відношенню до ролі власного “я” в політичній системі» [11, с. 28]. У наведеній дефініції можна виділити дві характерні особливості. По-перше, політична культура є сукупністю орієнтації на політичну діяльність. Це ще не сама діяльність, а лише суб'єктивна установка на неї, яка задає індивіду певний тип поведінки, необхідний для досягнення поставлених цілей, але зумовлює вибір спрямованості діяльності. По-друге, політична культура визначається як сукупність орієнтацій, у яку включені знання про політичну систему, її ролі, функції, рішення і дії, можливості й способи впливу на прийняття політичних рішень (когнітивні орієнтації); почуття щодо політичної системи, її ролей і функцій, а також щодо політичних діячів, що їх виконують (емоційні орієнтації); судження, думки й уявлення про політичну систему, її ролі й функції, що складаються з комбінацій ціннісних стандартів, інформації та емоцій (оцінювальні орієнтації) [11, с. 30]. Причому ці орієнтації характеризуються вченими не просто як проєкція з боку первинної соціалізації, а передусім як результат опрацювання раціонального ставлення до політики під час набуття та засвоєння політичного досвіду (вторинна соціалізація). Разом з орієнтаціями на політичну систему Г. Алмонд і С. Верба виокремлюють також орієнтації на структури «входу» в політичну систему і «виходу» з неї, а також орієнтації індивіда стосовно свого місця в політичному процесі й можливості політичної участі.

Орієнтації щодо політичної системи виявляють такі риси політичної культури, як патріотизм або відчуження, наявність або відсутність національної

гордості, характер загальнонаціональних цінностей, державної ідентичності. Орієнтації стосовно компонентів політичної системи дозволяють оцінити ставлення громадян до конкретних політичних структур і їх функцій – виконавчої та законодавчої влади, бюрократії, політичних партій. А орієнтації щодо «себе як актора політичної системи» розкривають «відчуття особистої компетентності громадян перед обличчям політичної системи», показують стан і тип політичного індивіда, його готовність узяти участь у політичному процесі.

Дослідження політичних орієнтацій як структурних елементів політичної культури було продовжено американським дослідником У. Розенбаумом. Він виокремив три типи орієнтацій щодо політичних об'єктів: 1) орієнтації стосовно інститутів державного управління, що включає в себе задоволення (чи незадоволення) інститутами державної влади, довіру або недовіру їм, оцінку й реакцію на конкретні політичні рішення, уявлення про ефективну державну політику; 2) орієнтації щодо «інших» у політичній системі, у зміст яких входить політична ідентифікація громадян, готовність співпрацювати з іншими групами або навпаки, а також установки стосовно «правил політичної гри», прав і обов'язків учасників політичного процесу; 3) орієнтації щодо своєї власної політичної діяльності, що включає в себе політичну компетентність (орієнтації щодо політичної активності) і дієвість (уявлення про важливість громадянської активності) [25, р. 151].

Але треба зауважити, що представники орієнтаційного підходу до розгляду політичної культури залишають поза її змістом елементи політичної поведінки, які стали предметом спеціального аналізу в працях низки вчених (Р. Такер, Є. Вятр, Д. Пол та ін.), які вважають, що поруч зі «зразками» політичної свідомості до політичної культури обов'язково повинні бути віднесені і «зразки» політичної поведінки. Далеко не все в людській діяльності фіксується і контролюється свідомістю. Це значить, що не всі моделі поведінки індивідів і соціальних груп можна вивести з моделей їх свідомості. Найкраще подібну позицію було викладено відомим політологом Р. Такером: «Культура – це значний спосіб життя суспільства, що включає як прийняті способи мислення, а також переконання, так і прийняті зразки поведінки. Політична культура – це ті елементи культури, які мають відношення до управління і політики» [32, р. 190–191].

Третій теоретико-методологічний підхід до аналізу політичної культури знаходить відбиття в працях таких зарубіжних учених, як І. Шапіро, П. Шаран та ін. У цих працях політична культура трактується як спосіб, стиль політичної діяльності, як система поведінкових цінностей, своєрідних «духовних кодів» поведінки індивідів у політичній сфері, які свідчать про ступені вільного засвоєння ними загальноприйнятих норм і традицій державного життя, про

поєднання в їх повсякденній діяльності стандартних і творчих прийомів здійснення своїх прав і обов'язків.

У працях вітчизняних науковців також є розбіжності в трактуванні політичної культури. Так, В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало та інші визначають політичну культуру як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності та відносин, що відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності й інтереси, формують політичні погляди та навички участі громадян у суспільно-політичному житті.

Ще одна група вчених (Н. Паніна, Ю. Пахомов та ін.) вважає, що політична культура – це сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і сформованість їхньої політичної активності.

Інші фахівці, наприклад Б. Цимбалістий, розглядають політичну культуру як систему історично зумовлених, відносно сталих і репрезентованих переконань та настанов свідомості та моделей поведінки індивідів і соціальних груп, а також моделей функціонування політичних інститутів.

Слід зауважити, що сьогодні поняття політичної культури все більше збагачується сенсами, похідними від «культури» як надприродної реальності, що виражає цілісність життєвих виявів суспільства. З огляду на це політична культура виступає як політичний вимір культурного середовища, як характеристика свідомості й поведінки окремих індивідів і соціальних груп, як показник цивілізаційного розвитку.

У зв'язку з цим політичну культуру можна трактувати як частину загальної культури й успадкування, що включає історично сформовану сукупність політичних знань, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому) і їх реалізацію в певній системі політичних відносин і політичної діяльності. Таке розуміння політичної культури дозволяє виокремити в ній, як стверджує Н. Семке, три основні складові: 1) нормативний елемент (накопичений політичний досвід); 2) ціннісний елемент (політична свідомість); 3) поведінковий елемент (моделі політичної поведінки) [33, с. 55].

Основу розвитку політичної культури становить політичний досвід, який «накопичується протягом історичного розвитку суспільства і відображається в моральних і релігійних нормах, в існуючих політичних звичаях, традиціях, в історичних, наукових та літературних пам'ятках. Стереотипи, міфи і символи також являються носіями політичного досвіду. Цей досвід в більшій або меншій мірі засвоюється людьми в процесі їх політичної соціалізації. На основі історичного досвіду багатьох поколінь формується політична свідомість людей» [33, с. 55].

Політична свідомість – це різноманітні уявлення людей про політику і політичні відносини. Вона виступає як ціннісно-нормативна матриця і джерело

уявлень політичного життя. Політична свідомість включає політичні мотиви, потреби, інтереси, цінності, оцінки, орієнтації, установки, переконання, ідеї, концепції, теорії. Вона додає межі самоорганізації політичного суб'єкта й обумовлює способи і форми його діяльності в політичній сфері. Політична свідомість виявляється у ставленні окремого індивіда або будь-якої соціальної групи до процесів, що відбуваються в політичному житті країни, до політичних партій, рухів, різноманітних політичних інститутів.

Що ж стосується політичної поведінки як невід'ємного компонента політичної культури, то вона представляє собою сукупність реакцій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп і спільнот тощо) на діяльність політичної системи [34, с. 275–276]. Вона включає в себе політичну участь (ортодоксальну, неортодоксальну, політичний злочин) й абсентеїзм. У цьому зв'язку О. Шестопад цілком справедливо стверджує, що «загалом в політичній науці в поняття «політична поведінка» включають і дії окремих учасників, і масові акції, активність організованих суб'єктів влади, і стихійні дії натовпу, акції на підтримку системи, і проти неї. Більше того, голосування «проти» або неявка на вибори також трактуються як форми політичної поведінки» [35, с.160–161].

Теоретико-методологічний аналіз політичної культури потребує звернення до розгляду типології цього феномену.

Одним з перших цю проблему почав аналізувати Г. Алмонд, який у статті «Порівняльний аналіз політичних систем» виокремив два типи демократичних режимів, що різняться особливостями політичної культури і рольової структури: стабільні англо-американські й нестабільні європейські континентальні системи. Перші характеризуються гомогенною і світською політичною культурою. Більшість учасників поділяє базові ідеї системи і шляхи їх досягнення, що створює умови для досягнення громадянського консенсусу. Другим системам притаманна різноманітна і поляризована політична культура. Через це в суспільстві відсутня стійка злагода стосовно базових пріоритетів [36, р. 398–399, 407].

Ступінь згоди між членами суспільства щодо владних структур і фундаментальних цінностей поклав в основу своєї типології політичної культури й У. Розенбаум. На основі вказаного критерію він виділив фрагментарну (відбиває роз'єднаність і конфліктність політичного життя) й інтегровану (характеризується згодою і кооперацією різних суспільних сил) політичну культуру [25, р. 61].

Цей напрям типології політичних культур продовжив Д. Каванах. Відповідно до форм зв'язку між різними компонентами політичної культури вчений веде розмову про такі її види, як гомогенна (єдина), фрагментарна (конфліктна), змішана (різноманітна, неофіційна) і штучно гомогенна підданська [37, р. 10–12].

Найбільшу популярність і наукове застосування отримала класифікація політичних культур, що була запропонована Г. Алмондом і С. Вербою. Як критерій типології політичних культур був виокремлений рівень «частотності різноманітних видів когнітивних, емоційних і оцінювальних орієнтацій на політичну систему». На цій підставі були виділені чисті типи політичних культур: парохіальна, підданська і учасницька.

Парохіальна політична культура в найбільшому ступені характерна для простих, традиційних систем. У сучасних же політичних системах цей тип політичної культури виражається передусім через відсутність у населення інтересу до політики, до існуючої політичної системи, до необхідності участі в політичному житті, у відсутності навичок політичної діяльності [11, с. 34–35].

Підданська політична культура характеризується високою частотою позитивних орієнтацій на інституціонально і функціонально диференційовану політичну систему та її «виходи», але орієнтації на «вхід» і власну активну роль наближені до нуля. Громадянин повністю підпорядкований законам і владі. По суті, це пасивне ставлення до політики, що притаманне централізованим авторитарним системам [11, с. 35–36].

Учасницька політична культура передбачає, що члени суспільства позитивно зорієнтовані на систему в цілому та її різноманітні аспекти («входи» і «виходи») і схильні виявляти активність у політиці. Пересічна людина тут практична релевантна і компетентна, стає свідомим, активним і лояльним учасником політичного процесу. Ця культура співвідноситься з демократичною політичною структурою [11, с. 36].

Поруч із трьома чистими типами політичної культури автори виокремили ще три типи системно змішаних політичних культур: 1) парохіально-підданську, 2) піддансько-учасницьку і 3) парохіально-учасницьку культуру [11, с. 41–47]. Специфічне поєднання парохіальних, підданських і учасницьких орієнтацій породжує, на їхню думку, особливу громадянську культуру, що забезпечує якісне й ефективне функціонування демократичних політичних систем [11, с. 51–52].

Надалі (в 1990-ті рр.) концепція громадянської культури отримала розробку у працях голландських учених Ф. Х'юнкса і Ф. Хікспурса [38]. Удосконалюючи типологію культур, розроблену Г. Алмондом і С. Вербою, вони виокремили дві групи політичних культур – пасивні (парохіальна, підданська, спостерігачів) і активні (протестна, клієнтська, громадянська, автономна, партисипативна (участі), громадянська партисипативна) [38, р. 72–75].

Як емпіричні індикатори названих типів були виділені рівень суб'єктивного інтересу індивідів до політики як про- або антисистемної орієнтації, політична довіра до державних інститутів, оцінка можливостей особистої участі

в політичному житті і впливу на політику як установку стосовно індивідуальної політичної активності. Індивіди, що орієнтуються на тип пасивних культур, не усвідомлюють можливості свого впливу на політику і не хочуть брати в ній участі. І, навпаки, індивіди, що орієнтуються на активні типи політичних культур, переконані у своїй можливості впливу на політичні процеси і бажають брати активну участь у політичних акціях. Отже, основними рисами громадянської культури називалися наявність у її носіїв помірного (середнього) суб'єктивного політичного інтересу, високий рівень довіри до політичних інститутів і високі очікування від власної політичної активності. Фактично громадянська культура, як і в теорії Г. Алмонда і С. Верби, є моделлю деякого усередненого типу активістської культури, характерної для демократичних систем.

На сучасному етапі розвитку в Україні, на жаль, сформувалася вкрай складна ситуація щодо усвідомлення основ політичної культури та значущості соціально-політичних перетворень. Найзагрозливішими реаліями сьогодення стають не тільки неповага до владних структур, державних і політичних діячів, а й повне небажання брати участь у вирішенні багатьох соціальних проблем, формування абсолютно пасивного типу політичної культури, що, у свою чергу, загрожує посиленням деструктивних та конфліктних взаємовідносин у системі суспільного буття, негативно впливає на мотиваційно-потребову складову політичної активності.

Висновки. Політична культура характеризує ступінь і якість політичної свідомості й політичної участі людей у вирішенні державних і суспільних справ, а також ідеологічних світоглядних аспектів духовного життя суспільства в конкретний історичний період його існування та розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. Київ: А. Л. Д., 1996. 112 с.
2. Городенко Л. М. Політична культура: до визначення поняття. *Українське журналістикознавство*. 2014. Вип. 15. С. 19–25.
3. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. 192 с.
4. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ: Стиль, 1998. 278 с.
5. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя: монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 560 с.

6. Рєпіна Н. Політична культура XXI століття: тренди і виклики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2012. Вип. 6. С. 444–455.
7. Рудакевич О. Політична культура як об'єкт дослідження в умовах національного відродження. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 127–135.
8. Стегній О. Типи політичної культури регіональних спільнот України. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологія*. 2008. Вип. 2. С. 32–56.
9. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць / за ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського*. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. Вип. 26(30). С. 110–118.
10. Цимбалістий Б. Політична культура українців. *Сучасність*. 1994. № 4. С. 79–80.
11. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / пер. с англ. Е. Генделя. Москва: Мысль, 2014. 500 с.
12. Dittmer L. Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis. *World Politics*. 1977. Vol. 29, No. 4. P. 552–583.
13. Ellis R. American Political Cultures. New York: Oxford University Press, 1993. xiii, 251 p.
14. Fuchs D. The political culture paradigm. *The Oxford Handbook of Political Behavior* / edited by Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann. Oxford; New York: Oxford University Press, 2007. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199270125.001.0001/oxfordhb-9780199270125-e-009> (accessed: 20.03.2020).
15. Jackman R. W., Miller R. A. The Poverty of Political Culture. *American Journal of Political Science*. 1996. Vol. 40, No. 3. P. 697–716.
16. Lane R. Political culture: residual category or general theory? *Comparative Political Studies*. 1992. Vol. 25, Issue 3. P. 362–387.
17. Lorenz J., Neumann M. Opinion dynamics and collective decisions. *Advances in Complex Systems*. 2018. Vol. 21, No. 06/07. URL: <https://doi.org/10.1142/S0219525918020022> (accessed: 20.03.2020).
18. Lustick I. S., Miodownik D. When do institutions suddenly collapse? Zones of knowledge and the likelihood of political cascades. *Quality & Quantity*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00883-9> (accessed: 20.03.2020).
19. Maerz S. F., Schneider C. Q. Comparing public communication in democracies and autocracies: automated text analyses of speeches by heads of government. *Quality & Quantity*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00885-7> (accessed: 20.03.2020).
20. Mishler W., Pollack D. On culture, thick and thin: toward a neo-cultural synthesis. *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies* / edited by Detlef Pollack ... [et al.]. Aldershot: Ashgate, 2003. P. 237–256.
21. Pateman C. Political culture, political structure and political change. *British Journal of Political Science*. 1971. Vol. 1, Issue 3. P. 291–305.

22. Pavlović Z., Todosijević B. Global cultural zones the empirical way: value structure of cultural zones and their relationship with democracy and the communist past. *Quality & Quantity*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00861-1> (accessed: 20.03.2020).
23. Pye L. W. Culture and political science: problems in the evaluation of the concept of political culture. *The Idea of Culture in the Social Sciences* / Edited by Louis Schneider & Charles M. Bonjean. Cambridge [Eng.]: University Press, 1973. P. 65–76.
24. Reisinger W. H. The renaissance of a rubric: political culture as concept and theory. *International Journal of Public Opinion Research*. 1995. Vol. 7, No. 4. P. 328–352.
25. Rosenbaum W. Political Culture (Basic Concepts in Political Science). New York: Praeger, 1975. ix, 181 p.
26. Takikawa H., Sakamoto T. The moral – emotional foundations of political discourse: a comparative analysis of the speech records of the U. S. and the Japanese legislatures. *Quality & Quantity*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00912-7> (accessed: 20.03.2020).
27. Voinea C. Political Culture and Covalent Bonding. A Conceptual Model of Political Culture Change. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. 2015. Vol. 4, No 1. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2556161 (accessed: 20.03.2020).
28. Welch S. The Theory of Political Culture. Oxford: Oxford University Press, 2013. xii, 287 p.
29. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 416 с.
30. Аристотель. Политика. Афинская полития / предисл. Е. И. Темнова. Москва: Мысль, 1997. 458 с.
31. Требін М. П. Феномен політичної культури в політико-правовому житті суспільства. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 2 (12). С.151–165.
32. Tucker R. C. Sovietology and Russian History. *Post-Soviet Affairs*. 1992. Vol. 8, Issue 3. P. 175–196.
33. Семке Н. М. Особливості політичної культури сучасної України. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2016. №40. (1212). С. 54–57.
34. Політологія: енциклопедичний словник / [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 406 с.
35. Шестопал Е. Б. Политическая психология. Москва: ИНФРА-М, 2002. 448 с.
36. Almond G. A. Comparative Political System. *The Journal of Politics*. 1956. Vol. 18, No. 3. P. 391–409.
37. Kavanagh D. Political Science and Political Behavior. London; Boston: Allen & Unwin, 1983. xiv, 225 p.
38. Heunks F., Hiksloops F. Political culture 1960–1990. *Values in Western Societies* / Ed. by R. de Moor. Tilburg: Tilburg University Press, 1995. P. 51–81.

REFERENCES

1. Bebyk, V. M., Holovaty, M. F. & Rebkalo, V. A. (1996). *Politychna kultura suchasnoi molodi* (Political culture of modern youth). Kyiv: A. L. D. [in Ukrainian].
2. Horodenko, L. M. (2014). Politychna kultura: do vyznachennia poniat (Political culture: to define concepts). *Ukrainske zhurnalistykoznavstvo – Ukrainian Journalism*, 15, 19–25 [in Ukrainian].
3. Dmytrenko, M. A. (2006) *Formuvannia politychnoi kultury suspilstva v transformatsiyni period* (Formation of political culture of society in the transformation period): monohrafiia. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
4. Nahorna, L. P. (1998). *Politychna kultura ukrainskoho narodu: istorychna retrospektyva i suchasni realii* (Political culture of the Ukrainian people: historical retrospective and contemporary realities). Kyiv: Styl [in Ukrainian].
5. Trebin, M. P. (Ed.) (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* (Legal and political culture of Ukrainian society under conditions of modernization of political and legal life): monohrafiia / O. O. Bezruk, L. M. Herasina, I. V. Holovko ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
6. Riepina, N. (2012). Politychna kultura XXI stolittia : trendy i vyklyky (21st Century Political Culture: Trends and Challenges). *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa – Scientific Notes of the I. F. Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies*, 6, 444–455 [in Ukrainian].
7. Rudakevych, O. (2012). Politychna kultura yak ob'iekt doslidzhennia v umovakh natsionalnoho vidrodzhennia (Political culture as an object of study in terms of national revival). *Politychnyi menedzhment – Political management*, 3, 127–135 [in Ukrainian].
8. Stehni, O. (2008). Typy politychnoi kultury rehionalnykh spilnot Ukrainy (Types of political culture of regional communities of Ukraine). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. Sotsiologhiia – Bulletin of the University of Lviv. Series Sociology*, 2, 32–56 [in Ukrainian].
9. Trebin, M. P. (2010). Politychna kultura vladnoi elity Ukrainy v umovakh rozbudovy demokratychnoi pravovoi derzhavy (The political culture of the ruling elite Ukraine in terms of building a democratic rule of law state). *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity: Zb. nauk. prats – Problems and prospects of formation of national humanitarian and technical elite: Collection of scientific works / Za red. L. L. Tovazhnianskoho, O. H. Romanovskoho*. Kharkiv: NTU «KhPI». Issue 26(30), 110–118 [in Ukrainian].
10. Tsymbalisty, B. (1994). Politychna kultura ukraintsiv (Political culture of Ukrainians). *Suchasnist – Modernity*, 4, 79–80 [in Ukrainian].
11. Almond, G. & Verba, S. (2014). *Grazhdanskaja kul'tura: politicheskie ustanovki i demokratija v pjati stranah* (Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Countries) / per. s angl. E. Gendelja. Moskva: Mysl' [in Russian].
12. Dittmer, L. (1977). Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis. *World Politics*, 29(4), 552–583.
13. Ellis, R. (1993). *American Political Cultures*. New York: Oxford University Press.

14. Fuchs, D. (2007). The political culture paradigm. Dalton, R. J. & Hans-Dieter Klingemann, H.-D. (Eds.). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford; New York: Oxford University Press. Retrieved from <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199270125.001.0001/oxfordhb-9780199270125-e-009>.
15. Jackman, R. W. & Miller, R. A. (1996). The Poverty of Political Culture. *American Journal of Political Science*, 40(3), 697–716.
16. Lane, R. (1992). Political culture: residual category or general theory? *Comparative Political Studies*, 25(3), 362–387.
17. Lorenz, J. & Neumann, M. (2018). Opinion dynamics and collective decisions. *Advances in Complex Systems*, 21(06/07). Retrieved from <https://doi.org/10.1142/S0219525918020022>
18. Lustick, I. S. & Miodownik, D. (2019). When do institutions suddenly collapse? Zones of knowledge and the likelihood of political cascades. *Quality & Quantity*. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00883-9>
19. Maerz, S. F. & Schneider, C. Q. (2019). Comparing public communication in democracies and autocracies: automated text analyses of speeches by heads of government. *Quality & Quantity*. 2019. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00885-7>
20. Mishler, W. & Pollack, D. (2003). On culture, thick and thin: toward a neo-cultural synthesis. Pollack, D., Jacobs, J., Muller, O. & Pickel, G. (Eds.) *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*, pp. 237–256. Aldershot: Ashgate.
21. Pateman, C. (1971). Political culture, political structure and political change. *British Journal of Political Science*, 1(3), 291–305.
22. Pavlović, Z. & Todosijević, B. (2019). Global cultural zones the empirical way: value structure of cultural zones and their relationship with democracy and the communist past. *Quality & Quantity*. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00861-1>
23. Pye, L. W. (1973). Culture and political science: problems in the evaluation of the concept of political culture. Schneider, L. & Bonjean, C. M. (Eds.). *The Idea of Culture in the Social Sciences*, pp. 65–76. Cambridge [Eng.]: University Press.
24. Reisinger, W. H. (1995). The renaissance of a rubric: political culture as concept and theory. *International Journal of Public Opinion Research*, 7(4), 328–352.
25. Rosenbaum, W. (1975). *Political Culture* (Basic Concepts in Political Science). New York: Praeger.
26. Takikawa, H. & Sakamoto, T. (2019). The moral – emotional foundations of political discourse: a comparative analysis of the speech records of the U. S. and the Japanese legislatures. *Quality & Quantity*. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00912-7>
27. Voinea, C. (2015). Political Culture and Covalent Bonding. A Conceptual Model of Political Culture Change. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4(1). Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2556161
28. Welch, S. (2013). *The Theory of Political Culture*. Oxford: Oxford University Press.
29. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Politolohiia* (Political science): pidruchnyk / M. P. Trebin, L. M. Herasina, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

30. Aristotel' (1997). *Politika. Afinskaja politija* (Politics. Athenian polity)/ predisl. E. I. Temnova. Moskva: Mysl' [in Russian].
31. Trebin, M. P. (2012). Fenomen politychnoi kultury v polityko-pravovomu zhytti suspilstva (The phenomenon of political culture in the political and legal life of society). *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 2(12), 151–165 [in Ukrainian].
32. Tucker, R. C. (1992). Sovietology and Russian History. *Post-Soviet Affairs*, 8(3), 175–196.
33. Semke, N. M. (2016). Osoblyvosti politychnoi kultury suchasnoi Ukrainy (Features of political culture of modern Ukraine). *Visnyk NTU «KhPI» – Bulletin of NTU «KhPI»*, 40(1212), 54–57 [in Ukrainian].
34. Melnyk, V. P. (Ed.) (2014). *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* (Political Science: Encyclopedic Dictionary)/ [V. M. Denysenko, L. Ya. Uhryn, N. M. Khoma]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
35. Shestopal, E. B. (2002). *Politicheskaja psihologija* (Political psychology). Moskva: INFRA-M [in Russian].
36. Almond, G. A. (1956). Comparative Political System. *The Journal of Politics*, 18(3), 391–409.
37. Kavanagh, D. (1983). *Political Science and Political Behavior*. London; Boston: Allen & Unwin.
38. Heunks, F. & Hikspoors, F. (1995). Political culture 1960–1990. Moor de, R. (Ed.). *Values in Western Societies*, pp. 51–81. Tilburg: Tilburg University Press.

Климова Галина Павловна, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

ФЕНОМЕН ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

Статья посвящена анализу понятия «политическая культура». Рассматриваются теоретико-методологические подходы к определению сущности политической культуры. Дается сравнительный анализ концепций политической культуры отечественных и зарубежных ученых. Особое внимание уделяется исследованию типологии политической культуры. Автор подробно рассматривает типы политической культуры классиков политологического сообщества Г. Алмонда и С. Вербы, а также классификации В. Розенбаума, Е. Вятра и ряда других ученых.

Ключевые слова: политическая культура, политическая ориентация, структура политической культуры, политическое сознание, политическое поведение, типология политической культуры, политический процесс.

Klimova Galina Pavlovna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF POLITICAL CULTURE: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL DISCOURSE

Problem setting. *The formation of the rule of law state and civil society in Ukraine is largely conditioned by the state of political culture, which emerges as an important component of the sociocultural image of the nation and at the same time as a structural element of the political system of the state, which determines the nature of the interaction between the state and citizens, the state and institutions of democracy.*

Recent research and publications analysis. *The study of political culture belongs to the sphere of scientific interests of Ukrainian and foreign scientists. Problems of studying political culture were addressed by such Ukrainian scientists as V. Bebyk, M. Golovaty, L. Gorodenko, M. Dmytrenko, L. Nagorna, V. Rebkalo, N. Repina, O. Rudakevich, O. Stehni, M. Trebin, B. Tsymbalistyi and others. Important contributions to the theoretical development of political culture ideas have also been made by foreign scholars, including G. Almond, R. Jackman, L. Dittmer, R. Ellis, D. Fuchs, R. Lane, J. Lorenz, I. Lustick, S. Maerz, R. Miller, W. Mishler, M. Neumann, L. Pye, W. Rosenbaum, C. Schneider, R. Tucker, S. Verba, et al.*

Paper objective. *The purpose of the article is to study the nature and structure of political culture, to consider the features of its typology.*

Paper main body. *The concept of «political culture» as a subjective dimension of politics was introduced in to scientific circulation only in the XVIII century by German philosopher J. Herder and until the middle of the twentieth century it was view edrather at the level of world-view universalism ratherthaninits specific form sandmanifestations. Through the efforts of G. Almond, S. Verba, L. Pye, D. Kavanagh, and other researchers, the theoretical foundations for considering political culture were developed.*

In the future, three major theoretical and methodological approaches to defining the essence of political culture have emerged in political science. The first of these, including the time of its appearance, is an orientation approach that, by its very nature, reduces political culture to the sphere of political consciousness (G. Almond, S. Verba, L. Pye, J. Powell, etc.). But it should be noted that representatives of the orientation approach to the consideration of political culture leave out of its content elements of political behavior that have been the subject of special analysis in the writings of a number of scholars (R. Tucker, E. Wind, D. Paul, etc.), who believe that along with the «samples» of political consciousness, political samples must necessarily include «samples» of political behavior. The third theoretical and methodological approach to the analysis of political culture is reflected in the works of such foreign scholars as I. Shapiro, P. Sharan, and others. In these works, political culture is interpreted as a way, style of political activity, as a system of behavioral values, peculiar «spiritual codes» of the behavior of individuals in the political sphere, which testify to the degree of free assimilation of the generally accepted norms and

traditions of public life, to the combination in their daily activities of standard and creative techniques for the exercise of their rights and responsibilities.

It should be noted that today the concept of political culture is increasingly enriched by the meanings derived from «culture» as a supernatural reality, which expresses the integrity of life manifestations of society. As a result, political culture acts as a political dimension of the cultural environment, as a characteristic of the consciousness and behavior of individuals and social groups, as an indicator of civilizational development. In this regard, political culture can be interpreted as part of a general culture and inheritance, including a historically formed set of political knowledge, values, behavior patterns of a social subject (individual, social group, society as a whole) and their implementation in a particular system political relations and political activity. Such an understanding of political culture allows us to distinguish it, according to N. Semke, into three main components: 1) regulatory element (political experience); 2) the value element (political consciousness); 3) behavioral element (models of political behavior).

Theoretical and methodological analysis of political culture requires consideration of the typology of this phenomenon. The most popular and scientific application was the classification of political cultures, proposed by G. Almond and S. Verba. The criterion for the typology of political cultures was the level of «frequency of different types of cognitive, emotional and evaluative orientations to the political system». On this basis, pure types of political cultures were distinguished: patriarchal, subordinate and participatory.

Conclusions of the research. *Political culture characterizes the degree and quality of political consciousness and political participation of people in solving state and public affairs, as well as ideological worldview aspects of the spiritual life of society in a specific historical period of its development and existence.*

Keywords: *political culture, political orientation, structure of political culture, political consciousness, political behavior, typology of political culture, political process.*

УДК 315:351.86

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200932>

Смолянук Володимир Федорович, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних технологій ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана», Україна
e-mail: svf-nb@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4222-813X

Балан Микола Іванович, здобувач Національної академії
Державного управління при Президентові України, Україна
e-mail: gurt@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-7463-7678

МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО РЕАГУВАННЯ НА ЗАГРОЗИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні моделі державного реагування на загрози суспільно-політичній стабільності – консервативну та адаптивну. Вказано на принципову відмінність між цими моделями – ступінь залучення громадянського суспільства в діяльність щодо протидії загрозам. Доведено поступовий перехід України від консервативної до адаптивної моделі реагування на різнопланові загрози суспільно-політичній стабільності.

Ключові слова: державне реагування, загроза, суспільно-політична стабільність, консервативна модель, адаптивна модель, воєнна організація держави, сектор безпеки і оборони, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Суспільно-політична стабільність має універсальне загальноісторичне значення, оскільки належить до основних якісних характеристик держав з моменту їх виникнення. Риторика стабілізації властива як тоталітарним (авторитарним), так і демократичним країнам. У першому випадку на її основі відбувається консервація політичної системи, яка унеможлиблює (суттєво послаблює) механізми ротації політичних еліт і лідерів, що апроксимується на суспільство у вигляді гальмування соціогенезису, уповільнення темпів розвитку країни, стагнації окремих суспільних фрагментів. У другому випадку державні органи демонструють здатність у демократичний спосіб забезпечити домінування стабільних ознак розвитку базових суспільних сфер та інституцій над їх нестабільними антиподами. Наслідками цього стають державотворчий конструктивізм (накопичення позитивних результатів), вдала реалізація модернізаційних стратегій, посилення позицій країни

в міжнародних взаєминах, створення системних передумов поступального розвитку суспільства та ін.

Одними з основних негативних подразників, спрямованих проти суспільно-політичної стабільності, є різнопланові загрози, що мають як об'єктивні витоки (соціальні, природні, техногенні), так і суб'єктивні детермінанти. Їх призначенням є розхитування, послаблення суспільних інституцій, зниження дієвості держави, виснаження економіки тощо. При цьому цілком очевидними стають тенденції урізноманітнення загроз, їх взаємовпливу та інтеграції («гібридизації»). Це вимагає завчасного передбачення процесів державного реагування на загрози суспільно-політичній стабільності на основі відповідних моделей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми. Сутність, зміст суспільно-політичної стабільності, способи її досягнення за різних владних форматів досліджено в працях В. Волинця, І. Кіянки, В. Колуха, Я. Кондратьєва, В. Лагутіна, Ю. Левенця, О. Максимової, Ю. Мацієвського, О. Руденко, М. Шаповаленко та ін. Тісний взаємозв'язок проблематики державного реагування на загрози суспільно-політичній стабільності та забезпечення національної безпеки наявний у працях В. Абрамова, С. Борисевича, О. Власюка, В. Горбуліна, А. Дацюка, Т. Запорожець, В. Кириленка, В. Мандрагелі, Р. Марутян, Ю. Мельника, І. Мордас, О. Панфілова, О. Пошедіна, М. Розумного, А. Семенченка, В. Смолянюка, О. Суходолі, М. Требіна, М. Шевченка, Л. Шипілової [1–10]. В Україні активно використовуються наукові здобутки західних авторів, що стосуються різних аспектів забезпечення суспільно-політичної стабільності (Ф. Белі, Л. Гейнса, Л. Гурвіца, К. Даудінга, П. Діалло, К. Ейка, В. Каппелера, Р. Кімбера, Ф. Кімбера, Дж. Кремлінга, А. Лейпхарта, Д. Макінтайра, П. Свенсона, Д. Сірінга, Е. Ціммермана, Д. Яворські та ін. [11–25]). Разом з тим висока динаміка ескалації загроз в Україні потребує подальшого осмислення проблематики реагування на них, яке передбачає комплексне застосування можливостей як держави, так і громадянського суспільства.

Мета статті. Розкрити послідовність дій Української держави з питань розбудови Воєнної організації як механізму реагування на загрози суспільно-політичній стабільності. Порівняти Воєнну організацію держави та сектор безпеки і оборони у контексті ефективності їхнього реагування на загрози. Побудувати моделі державного реагування на загрози суспільно-політичній стабільності, що базуються на Воєнній організації держави та секторі безпеки і оборони. Визначити переваги сектору безпеки і оборони в контексті реагування на загрози суспільно-політичній стабільності.

Вклад основного матеріалу дослідження. Проблематика забезпечення суспільно-політичної стабільності наявна в засадничих нормативно-правових актах, які визначили сутність та спрямованість розвитку державотворчого

процесу. Про це свідчать Конституція (Основний Закон) України (зі змінами 1989–1995 рр.), що була чинною впродовж 1978–1996 рр., Конституційний Договір від 8 червня 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, а також Конституція України 1996 р. (з наступними поправками).

Новим кроком у напрямі визначення загроз суспільно-політичній стабільності та визначенні напрямів державного реагування на них стала розробка нормативно-правової бази з питань національної безпеки. Її утворюють Закон України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України» (втратив чинність), Стратегії національної безпеки України 2007, 2012 та 2015 рр. (остання чинна), Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України від 14 березня 2016 р. (чинна), Стратегія кібербезпеки України від 15 березня 2016 р. (чинна), Закон України від 21 липня 2018 р. «Про національну безпеку України» (чинний) та деякі інші документи. На їх сторінках розгорнуто подані основні загрози національній безпеці України у ключових суспільних сферах, більшість з яких можуть бути кваліфіковані як загрози суспільно-політичній стабільності.

Каталізатором стрімкого кількісного збільшення та якісного загострення загроз, адресованих Україні протягом останніх років, є політика Російської Федерації, яка окупувала частину території України (АР Крим, м. Севастополь) та розв'язала воєнну агресію на Сході України. Гібридну війну в її російському виконанні, спрямовану проти України та інших демократичних держав, доцільно розглядати як механізм невпинного продукування загроз у базових суспільних сферах, насамперед політичній та економічній [26].

Ймовірність ескалації загроз, спрямованих проти Української держави та суспільства, враховувалась державотворчими силами, починаючи з 90-х років ХХ ст. Так, Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» до основних суб'єктів системи забезпечення національної безпеки України (суб'єктів реагування на загрози суспільно-політичній стабільності) віднесла: Український народ, Верховну Раду України, Президента України, Раду національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, Прокуратуру України, Національний банк України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, а також Воєнну організацію держави (ВОД).

ВОД, відповідно до цієї Постанови, включала в себе Збройні Сили України, Службу безпеки України, Національну гвардію України, внутрішні війська, органи і підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Прикордон-

ні війська України, військові підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення України від наслідків Чорнобильської катастрофи, інші військові формування, створені відповідно до Конституції України.

До основних повноважень ВОД були віднесені забезпечення оборони України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів, протидія зовнішнім і внутрішнім загрозам воєнного характеру, боротьба з організованою злочинністю, забезпечення захисту населення в разі катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо. Визнання потреби ВОД, визначення її структури та функцій на рівні парламентської Постанови з питань національної безпеки означали кілька принципових моментів, які потребували тоді, потребують і зараз політичного узагальнення та суспільної артикуляції [27].

1. Україна започаткувала процес створення власної системи національної безпеки як складної конструкції, детермінованої наявністю власних національних цінностей та національних інтересів, що протистоять внутрішнім та зовнішнім загрозам [28]. У структурі національних інтересів чинне місце посіло забезпечення суспільно-політичної стабільності шляхом активного приборкання дестабілізаційних чинників, поширених практично в усіх суспільних сферах.

2. Паралельно зі створенням «системи національної безпеки» Україна створювала «систему забезпечення національної безпеки», яка на основі націєбезпечної діяльності поєднувала легітимні органи влади, законні збройні формування та громадянське суспільство. У цьому випадку спостерігався відхід від радянських штампів, відповідно до яких джерелом суспільної безпеки могла бути міцна авторитарна (тоталітарна) влада, що опиралася на розгалужені силові структури.

3. Використання узагальнювального терміна «Воєнна організація держави» в парламентських рішеннях та відповідних нормативно-правових актах відбило процес активного становлення державних збройних формувань, їх виходу на системні засади функціонування та подальшого розвитку [29]. Ці формування (публіцистичною мовою – силові структури), здебільшого успадковані від союзної держави, у першій половині 90-х рр. ХХ ст. пройшли складний шлях реформування (скорочення, в окремих випадках – ліквідацію), проте засвідчили відповідність державотворчого проекту України апробованим світовим стандартам. Ідеться про Збройні Сили України, Службу безпеки України, Внутрішні війська України, Прикордонні війська України та інші легітимні збройні формування. Деякі з них (наприклад, Національна гвардія України) формувалися ініціативно, без використання радянського інституційного спадку. Таким чином, тогочасна правляча еліта чітко засвід-

чила свою увагу до створення силових гарантій незворотності державницько-незалежного вибору України.

Хронологічно формування елементів ВОД відбулося відповідно до низки документів, зазначених у табл. 1 [30, с. 170–171].

Таблиця 1

**Формування правових основ функціонування
Воєнної організації держави (ВОД)**

Рік	Документ	Зв'язок зі становленням ВОД
1	2	3
1990	Декларація про державний суверенітет України (16 липня); Постанова Верховної Ради УРСР «Про проходження строкової служби громадянами Української РСР та використання правоохоронних органів за її межами» (30 липня); Закон України «Про міліцію» (20 грудня)	Прямий Безпосередній Безпосередній
1991	Акт проголошення незалежності України (24 серпня); Постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні» (24 серпня); Постанова Верховної Ради України «Про Міністра оборони України» (3 вересня); Постанови Верховної Ради України «Про створення Ради оборони України», «Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України» (11 жовтня); Закони України «Про державний кордон України», «Про Прикордонні війська України», «Про Національну гвардію України» (4 листопада); Закони України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України» (6 грудня); Укази Президента України «Про Збройні Сили України», «Про прийняття обов'язків Головнокомандуючого Збройними Силами України» (12 грудня); Угода Ради Глав держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про Збройні Сили і Прикордонні війська (30 грудня)	Прямий Безпосередній Безпосередній Безпосередній Безпосередній Безпосередній Опосередкований

Закінчення табл. 1

1	2	3
1992	Закони України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про Службу безпеки України» (25 березня); Закон України «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України» (26 березня)	Безпосередній Безпосередній
1993	Закон України «Про Цивільну оборону України» (3 березня); Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України» (19 жовтня); Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (21 жовтня)	Безпосередній Безпосередній Безпосередній
1994	Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів держав-учасниць СНД (15 квітня); Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» (16 листопада)	Безпосередній Опосередкований
1996	Конституція України (28 червня); Указ Президента України «Про створення Ради національної безпеки і оборони України» (30 серпня)	Прямий Безпосередній

Маючи на момент прийняття Конституції України практично всі збройні формування, які відповідали статусу незалежної держави, українське керівництво цілком справедливо поставило питання про інституційне оформлення інтегрованого «силового формату», що перебував у розпорядженні легітимної політичної влади. Таким форматом за аналогією більшості пострадянських країн було обрано ВОД. Її державна нормативно-правова презентація, як про це йшлося вище, відбулася на сторінках Постанови Верховної Ради України від 16 січня 1997 р.

Проте це був тільки перший крок. Із прийняттям Постанови (Основ державної політики національної безпеки) перед Україною постала необхідність оптимізації структури ВОД, визначення системи управління і всією організацією і її окремими елементами [31]. Гіпотетично йшлося про створення нового керівного органу, рівнозначного за своїми управлінськими можливостями Ставці Верховного Головнокомандувача, яку окремі країни в разі необхідності створювали у воєнний період.

Критично зауважимо, що завдання щодо створення єдиного керівного центру над усіма складниками ВОД протягом наступних років залишилося невирішеним. Значну частину повноважень з питань організації життєдіяль-

ності ВОД було делеговано Раді національної безпеки і оборони України (РНБОУ), яка з моменту створення обґрунтовано сприймалася як впливова й авторитетна державна інстанція [32]. Проте, відповідно до Закону України від 5 березня 1998 р. «Про Раду національної безпеки і оборони України» (зі змінами), Рада була й залишається «координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України». Її функції і компетенції не поширюються на питання управління складниками ВОД [33].

Проблематику становлення вітчизняного різновиду ВОД свого часу ґрунтовно дослідив Г. Єфімов [34]. Цей автор цілком правильно зазначив, що «в офіційних документах та науковій літературі суть категорії “Воєнна організація держави”, на якій повинні базуватися основні засади воєнної безпеки держави, має різне трактування. Не існує єдиних поглядів на зміст, структуру та функції цього поняття. Це пов’язано з тим, що сучасна військова реформа в державі, ще не вийшла на рівень визначення необхідності здійснення сукупності кількісно-якісних перетворень структури та функцій ВОД відповідно до сучасних викликів» [34, с. 7]. Державно-управлінський аспект еволюції ВОД в Україні, як довів Г. Єфімов, мав здебільшого негативний контекст, зокрема [34, с. 13–14]:

урядовий контроль за структурою «Воєнної організації держави» з перших років незалежності здійснювався досить формально. Політична нестабільність та суперечності між гілками влади призвели до того, що структурні елементи ВОД свавільно розподілялися між різними силовими відомствами, їх реформування здійснювалося без урахування ролі й місця у структурі ВОД;

у нормативно-правових документах наведено низку важливих категорій («суб’єкти забезпечення національної та воєнної безпеки», «суб’єкти оборони та територіальної оборони», «суб’єкти оборонного планування та цивільного контролю»), між якими встановлено існування певних протиріч стосовно порядку залучення та взаємовиключних рівнів відповідальності за забезпечення обороноздатності держави;

відсутня чітка схема державного управління ВОД в умовах як особливого періоду, так і мирного часу, коли вищезгадані суб’єкти лише в певних питаннях взаємодіють між собою.

Як наслідок, в Україні склалася ситуація наявності достатньої кількості силових структур, які, не будучи інтегрованими в єдину загальнодержавну конструкцію, змушені звужувати простір власної діяльності до відомчого рівня, керуючись при цьому насамперед внутрішніми інтересами та внутрішньо напрацьованими нормативно-правовими актами [35].

Доречні узагальнення з приводу неефективності ВОД в умовах демократичного державотворення навів О. Слободян [36]. На його погляд, існує пряма кореляція між формою правління, прийнятою у державі (президентською,

парламентською, змішаною), та моделлю воєнної політики цієї держави. Зокрема, президентські республіки, що виникли на пострадянському просторі (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан) зберегли традицію визначення безпекової і воєнної політики главою держави, концентрації в його руках усієї повноти воєнно-політичних повноважень та механізмів практичного розпорядження силовим потенціалом країни, оформленим у вигляді ВОД [36, с. 13]. З боку глави держави відбувається «ручне» управління складниками ВОД, включно з призначенням на керівні посади відданих (лояльних, перевірених) персон, визначенням пріоритетів фінансування тих чи інших силових структур, а також форм особистого заохочення відданого персоналу [37].

На основі викладеного вище можемо побудувати модель забезпечення національної безпеки (досягнення стану суспільно-політичної стабільності як її складової) на основі гіпертрофованої в сенсі асиметричного розподілу повноважень президентської форми правління, що опирається на ВОД як невід’ємний атрибут влади (рис. 1).

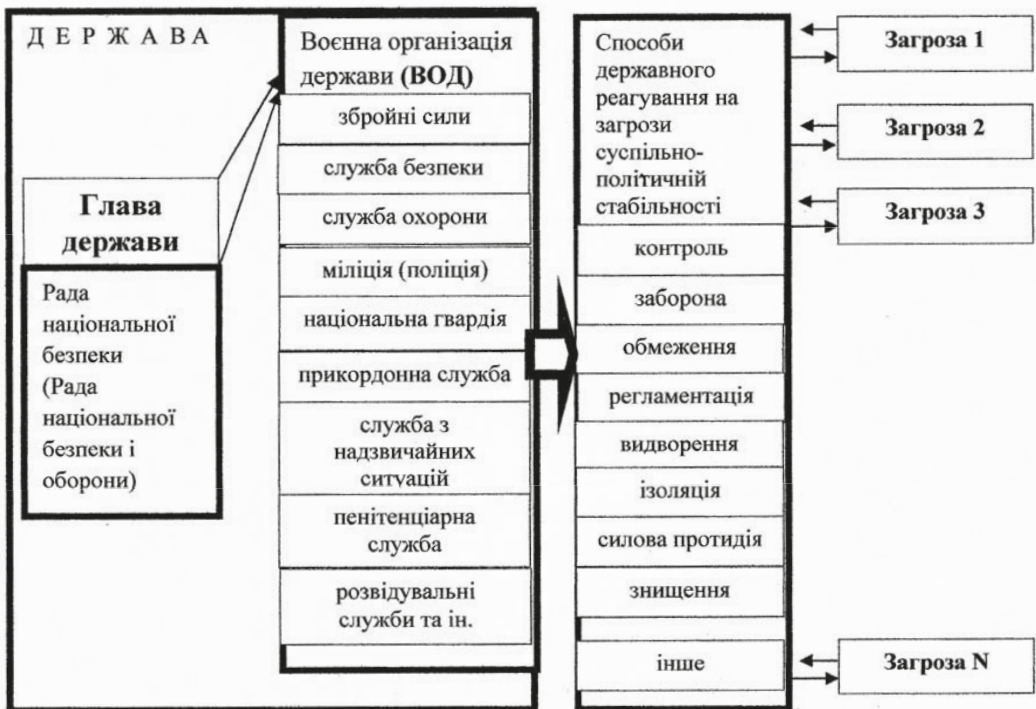

Рис. 1. Модель державного реагування на загрози суспільно-політичній стабільності в недемократичних державах (консервативна модель)

Головною особливістю цієї моделі є здатність глави держави (як правило, президента) практично одноосібно визначати час, місце, формат, мету застосування складників ВОД, ігноруючи при цьому: а) позицію політичних опонентів (навіть якщо це легітимні органи влади або більшість населення), б) національні інтереси та цінності, які не відповідають особистим інтересам глави держави. Визнаний на Заході інститут демократичного цивільного контролю над ВОД за таких умов є або декларативним, або відсутнім взагалі [38]. Проте з точки зору забезпечення суспільно-політичної стабільності в директивному розумінні цього стану апелювання глави держави до ВОД створює оптимальні умови досягнення стабілізаційного ефекту. Застосування силових структур держави (внутрішнє, зовнішнє, комбіноване) своїм наслідком має показне розуміння більшістю державних службовців та широкими верствами населення необхідності підтримати президента, що опікується загальнонаціональними проблемами. При цьому слід урахувати додатковий механізм активного пропагандистського прикриття дій президента з боку офіційних ЗМІ, які таким чином також залучені у стабілізаційну діяльність [39]. Спосіб досягнення суспільно-політичної стабільності на основі використання ВОД в інтересах одноосібного правлячого суб'єкта доцільно визначити як «директивний» або «поліцейський».

Опора влади на ВОД у її намаганнях забезпечити суспільно-політичну стабільність має назву «консервативної моделі реагування», яка поширена в країнах Близького Сходу, більшості африканських та латиноамериканських держав, деяких пострадянських республіках. Її особливостями є: відмова правлячого суб'єкта від прискореної політичної модернізації, прагнення зберегти існуючу систему владних стосунків та владно-суспільних взаємин; у механізмах протидії суб'єктам загроз суспільно-політичній стабільності разом з органами і силами державної та громадської безпеки важливу роль відіграє контроль над інформаційною сферою, що передбачає контроль і цензуру ЗМІ, мережі Інтернет, контроль над блогосферою та електронною поштою; громадянське суспільство з його стабілізаційними ресурсами посідає другорядне місце в системі публічного реагування [40].

З основних видів протидії загрозам суспільно-політичній стабільності консервативна модель обирає опції «припинення» (безпосередній вплив на процес дестабілізації) та «локалізації» (усунення силами і засобами системи забезпечення національної безпеки шкідливих наслідків дестабілізації або зведення їх до мінімального рівня) [41].

Викладені вище міркування стосовно президентської моделі формування та застосування ВОД мають безпосереднє значення і для України, державотворча історія якої зберігає кілька спроб стати президентською республікою. У вітчизняній науковій думці проблематику становлення та використання

ВОД дослідив О. Кузьмук (міністр оборони України у 1996–2001 рр. та 2004–2005 рр., доктор історичних наук) [42]. На його погляд, слід виокремити період розбудови Воєнної організації України (1991–1997), період еволюції ВОД (1998–2009) та період поступового формування на основі ВОД сектору безпеки і оборони України (після 2012 р.). Екс-міністр оборони узагальнює, що «необхідність створення Воєнної організації України була пов'язана, насамперед, з наявністю потенційної воєнної небезпеки для держави. У зовнішньому аспекті така небезпека існувала через історично обумовлену можливість територіальних претензій до України з боку інших держав. Серйозним джерелом воєнної небезпеки для України були також проблеми, пов'язані з національними меншинами... Внутрішні загрози безпеці України були зумовлені кризовими явищами в економіці і в соціальній сфері, загостренням національно-етнічних і міжконфесійних стосунків, зростанням організованої злочинності, проявами сепаратизму, політичного екстремізму тощо» [42, с. 187–188].

Як критично продовжує О. Кузьмук, «процес розбудови Воєнної організації України, поряд з об'єктивними труднощами (недостатнє фінансування, відсутність досвіду), супроводжувався й певними недоліками» [42, с. 189]. Зокрема, не були чітко визначені поняття ВОД та критерії зарахування силових структур до категорії військових формувань; неясним залишався зміст принципу оборонної достатності, закладеного в основу військового будівництва; нормативно-правове регулювання діяльності ВОД не давало відповідей на низку важливих питань стосовно взаємодії різних військових формувань; існувала потреба в розробленні оперативних і бойових документів, які чітко регламентують таку взаємодію в мирний час та особливий період.

У подальшому регресивні показники еволюції ВОД (хронічне недофінансування, недостатнє нормативно-правове врегулювання питань функціонування ВОД у системі забезпечення національної безпеки України, відсутність концепцій і державних програм розвитку ВОД, спеціальних органів влади, які керували б їх реалізацією) явно домінували над прогресивними. Було безпідставно згорнуто розроблення передбаченої Стратегією національної безпеки 2007 р. Концепції розвитку Воєнної організації України [42, с. 287–288].

О. Слободян також зазначив, що в ранніх воєнно-політичних проектах України йшлося про швидке створення Воєнної організації Української держави, яка, опираючись на необхідні збройні засоби, мала забезпечувати прийнятний рівень національної безпеки та обороноздатності. Радянського матеріального спадку (насамперед відповідних систем озброєнь, військової техніки, боєприпасів та ін.) для цього цілком вистачало. Проте подальші роки засвідчили непослідовність й навіть утопічність безпекових і оборонних програм України, які не забезпечили накопичення позитивних результатів

у безпековій та оборонній сферах. До 2014 р. воєнні ресурси України поступово виснажувалися, не забезпечуючи ефективного результату у вигляді створення національної ВОД. О. Слободян з цього приводу зазначив: «“Україна мілітарна” не розвивалась, а послідовно деградувала. Роль Президентів України у цьому процесі є наступною: Л. Кравчука – засаднича, Л. Кучми – креативна, В. Ющенко – стагнаційна, В. Янукович – руйнівна» [36, с. 12].

Як наслідок, становлення інституційно збалансованої, функціонально досконалої, ресурсно забезпеченої ВОД в Україні впродовж 1991–2014 рр. не відбулося. Україна, зберігаючи свою демократичну природу, об’єктивно не змогла повторити російський, білоруський або казахстанський сценарій створення інтегрованої сукупності збройних формувань, що перебувають в одноосібному розпорядженні глави держави та використовуються відповідно до його політичної волі. Цим, зокрема, можна пояснити нездатність четвертого Президента України забезпечити суспільно-політичну стабільність в Україні у 2013–2014 рр. (під час Революції Гідності) відповідно до російських авторитарних рекомендацій [43]. Як і навпаки: політичне керівництво РФ, уважно спостерігаючи за українськими подіями та намагаючись вплинути на них, блокувало будь-які гіпотетичні можливості перенесення українського сценарію зміни влади в російські реалії, чим стабілізувало ситуацію всередині власної країни за допомогою активних силових впливів на населення певних міст та регіонів або окремих суспільних лідерів [44].

Забезпечення суспільно-політичної стабільності досягалося на несистемній основі – шляхом вибіркового застосування вищим державним керівництвом силових структур, що було доречним у тих чи інших ситуаціях. Як правило, застосовувалися частини й підрозділи СБУ, МВС, Національної гвардії (яка існувала у 1991–2000 рр.). У деяких випадках до виконання внутрішніх стабілізаційних завдань залучалися Збройні Сили України. За мирних умов це створювало видимість спроможності силових структур держави адекватно реагувати на різнопланові загрози й забезпечувати стійкість політичної системи. Проте «перевірка на війну», що розпочалася у 2014 р. у вигляді низки збройних конфліктів на Сході України, Воєнна організація Української держави не витримала, про що свідчать не лише територіальні та інші втрати, а й реальна загроза (небезпека) втрати державності [45].

Аналогом ВОД (й одночасно її демократичним антиподом) у західних країнах є сектор безпеки і оборони (СБіО) [46]. Зокрема, НАТО – це об’єднання 29 (станом на 2020 р.) різномасштабних секторів безпеки і оборони, але не 29 воєнних організацій євроатлантичних держав. У широкому розумінні СБіО являє собою охоплену єдиним керівництвом і підконтрольну громадянському суспільству сукупність утворених відповідно до законів країни органів державної влади, військових формувань, правоохоронних органів і служб, визна-

чених органів і установ їх всебічного забезпечення, діяльність яких відповідно до конституції та законодавства країни безпосередньо спрямована на планування, організацію і здійснення заходів забезпечення національної безпеки і оборони держави [42, с. 384].

На пострадянському просторі непрезидентські республіки (парламентські Естонія, Латвія, Литва, Молдова, Грузія та Україна) на певному етапі розвитку визнали за необхідне створення СБіО. Країни Балтії взагалі не створювали ВОД, орієнтуючись на західний безпековий і оборонний досвід. Чому? По-перше, це відбивало демократичну природу непрезидентських країн. По-друге, СБіО відштовхувався від явища децентралізації політичної влади, деєтатизації оборонної і воєнної політики та набував ширшого змісту, інституційної і соціальної гнучкості (поряд з державними міг містити недержавні складники). По-третє, ВОД – це насамперед держава, тоді як СБіО – це держава + громадянське суспільство з його безпековими та оборонними можливостями [47].

О. Кузьмук справедливо узагальнює: поняття ВОД, яке протягом 20 років незалежності України було предметом політичної і воєнної науки та важливим об'єктом діяльності органів державної влади, «...з усією очевидністю відійшло в минуле. На зміну йому прийшло поняття «сектор безпеки і оборони», яке виникло в процесі демократичного розвитку сучасних держав і збагатило теорію і практику національної безпеки України». СБіО є інструментом протидії всьому спектру внутрішніх і зовнішніх загроз. При цьому ВОД, яка представлена Збройними Силами та іншими військовими формуваннями, перетворюється на складову СБіО [42, с. 369–370].

Законодавство України конкретизує, що СБіО – це «система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України» [48]. Процитоване законодавче визначення враховує як національний досвід безпекового та оборонного будівництва, так і західні напрацювання з цього приводу [49].

Указом Президента України від 14 березня 2016 р. було затверджено Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України [50]. У Концепції простежуються моменти, що дозволяють віднести її до документів державного

значення з питань забезпечення суспільно-політичної стабільності. Зокрема, «метою Концепції є визначення шляхів формування національних безпекових і оборонних спроможностей, що дадуть змогу відновити територіальну цілісність України в межах міжнародно визнаного державного кордону України, гарантувати мирне майбутнє України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, а також забезпечать створення національної системи реагування на кризові ситуації, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці, гарантування особистої безпеки, гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення кібербезпеки, оперативне спільне реагування на кризові та надзвичайні ситуації» [50].

Вибірка у вигляді «відновлення територіальної цілісності», «реагування на кризові ситуації», «своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація внутрішніх і зовнішніх загроз», «реагування на надзвичайні ситуації» дає підстави віднести цей документ до засадничих з питань убезпечення суспільства, створення умов його стабільного розвитку.

У Концепції складовими СБіО визначено: Президента України, Раду національної безпеки і оборони України, Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Міністерство внутрішніх справ України, Національну гвардію України, Національну поліцію України, Державну прикордонну службу України, Державну міграційну службу України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій, Службу безпеки України, Управління державної охорони України, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державну спеціальну службу транспорту, координаційний орган з питань розвідувальної діяльності при Президентові України та розвідувальні органи України (Службу зовнішньої розвідки України, розвідувальний орган Міністерства оборони України, розвідувальний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону [51], Апарат Ради національної безпеки і оборони України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику, інші складові, визначені законами України. Усього 20 складників, загальна кількість яких (включно із цивільними структурами) перевищує розглянуту вище ВОД.

Механізмом демократичного стримування діяльності СБіО (своєрідною пересторогою щодо можливості його перетворення на самостійного суб'єкта політичної діяльності) законодавство визнає демократичний цивільний контроль, що здійснюється Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. До цього додаються судовий та громадський контроль [48].

Особливий статус СБіО в контексті забезпечення національної безпеки підкреслюється тим, що «інші державні органи та органи місцевого самоврядування здійснюють свої функції із забезпечення національної безпеки у взаємодії з органами, які входять до складу сектору безпеки і оборони» (ст. 12 Закону України від 21 липня 2018 р. «Про національну безпеку України»). Цей законодавчий припис відмінняє усталену в попередніх нормативно-правових актах норму щодо визначення чіткого переліку «суб'єктів забезпечення національної безпеки», який раніше вбирав у себе не лише ВОД, а й «прокуратуру» та «національний банк».

Іншою важливою особливістю Концепції є передбачена в ній можливість «створити умови для широкого залучення недержавних організацій до виконання завдань в інтересах національної безпеки і оборони держави». Ідеться про структури громадянського суспільства, що мають власний потенціал розв'язання безпекових і оборонних питань, причому як у взаємодії з політичною системою, так і самостійно. Про це переконливо засвідчили події 2014–2018 рр., коли мотиви збройного відстоювання держави були визначальними в діяльності добровольчих батальйонів, волонтерів, сил місцевої самооборони та інших недержавних об'єднань, що діяли проти російських регулярних військ та незаконних збройних об'єднань сепаратистів.

Відповідь на питання щодо органічності імплементації безпекових можливостей громадянського суспільства в загальносуспільний стабілізаційний потенціал дав В. Білошицький [52, с. 8]. На його погляд, громадянське суспільство має достатні можливості для аналізу безпекових (додамо – і суспільно-стабілізаційних) процесів, їх суб'єктно-об'єктної структуризації, визначення спрямованості й інтенсивності розвитку, реальних та потенційних впливів на соціум. Як вважає В. Білошицький, «таке суспільство цілеспрямовано імплементує в тканину соціальних відносин ціннісні засади людської життєдіяльності – національні», до яких, нагадаємо, належать цінності стабільного розвитку світу людини. Крім того, «логічним етапом процесу усвідомлення національних цінностей є намагання громадянського суспільства створити надійну систему національної безпеки». Повноваження щодо формування останньої, як правило, делегуються державі, проте громадянське суспільство за допомогою інструментів демократичного цивільного контролю зберігає за собою право впливати на діяльність офіційних державних органів (включно із силовими), вимагаючи від них досягнення ефективних результатів з безпекових (стабілізаційних) питань [52, с. 8].

Наявний матеріал дає змогу побудувати модель досягнення стану суспільно-політичної стабільності на основі інтеграції зусиль СБіО та громадянського суспільства (рис. 2).

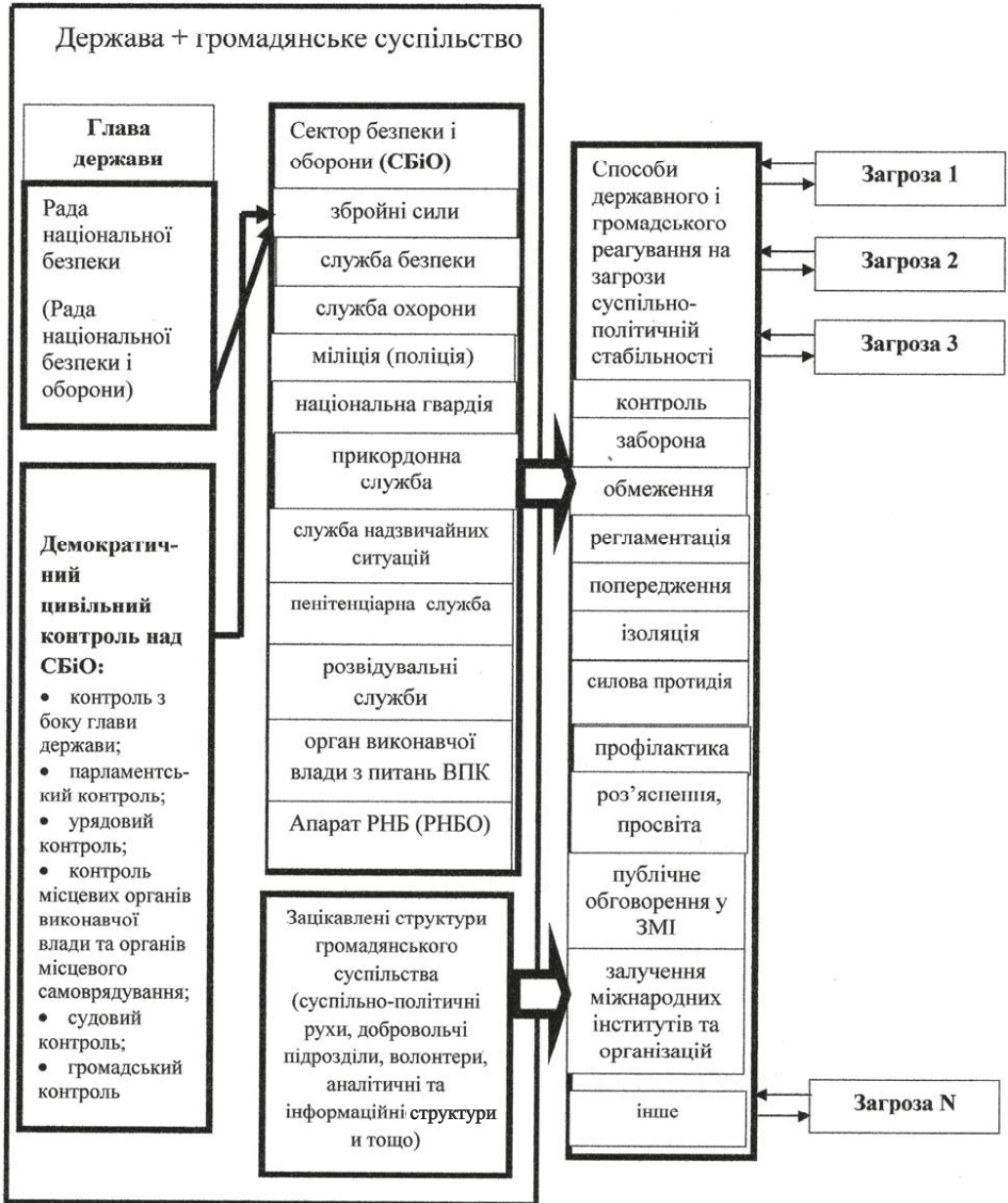

Рис. 2. Модель державного реагування на загрози суспільно-політичної стабільності в демократичних державах (адаптивна модель)

Насамперед необхідно вказати на те, що СБіО дозволяє застосування гнучкого формату державних і недержавних структур з метою вирішення

певного стабілізаційного завдання. На наш погляд, операцію Об'єднаних сил (ООС, Joint Forces Operation) на Сході України, розпочату у 2018 р., доцільно аналізувати на основі «секторального» сприйняття проблем забезпечення національної безпеки і оборони. Антитерористичну операцію (АТО) 2014–2018 рр., яка передувала ООС, допустимо вивчати на «воєнно-організаційному» базисі або ж комбіновано – як на основі ВОД, так і ООС [53].

Спосіб досягнення суспільно-політичної стабільності на основі використання СБІО як в інтересах держави, так і всього суспільства доцільно визначити як самодостатній, демократичний або ліберальний. О. Давиденко називає цей спосіб «адаптивною моделлю протидії загрозам суспільно-політичній стабільності», поширеною у США, Канаді, країнах ЄС. Його особливостями є: розвинена система заходів і дій щодо профілактики загроз суспільно-політичній стабільності за рахунок дотримання соціально-економічних, релігійних, етнічних прав різних груп і категорій населення; запобігання на цій основі формуванню умов для появи внутрішньодержавних конфліктів; залучення до стабілізаційних дій структур громадянського суспільства; широке використання міжнародних зв'язків, формування різних коаліцій держав і урядових організацій для спільної протидії сучасним загрозам суспільно-політичній стабільності, у першу чергу терористичній діяльності [40]. Адаптивна модель базується не лише на стандартних видах протидії – «припиненні» та «локалізації» дестабілізаційних впливів. Їм передує опція «профілактики» або «попередження» (вплив на ймовірне джерело або носія загрози на етапі її визрівання, складання передумов виникнення загрозової ситуації).

Як приклад доцільно послатися на державно-управлінський потенціал Плану реагування на надзвичайні ситуації державного рівня, затверджений Кабінетом Міністрів України 14 березня 2018 р. Це дозволить більш повно пояснити термін «реагування» в умовах демократичного державотворення [54]. Так, урядовий документ до заходів реагування на надзвичайні ситуації відносить: інформування та оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайної ситуації; переведення органів управління та сил цивільного захисту в режим підвищеної готовності та режим надзвичайної ситуації; дії органів управління та сил цивільного захисту в режимі підвищеної готовності та режимі надзвичайної ситуації; управління під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації; залучення сил цивільного захисту і проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт; взаємодію органів управління та сил цивільного захисту; організацію основних видів забезпечення під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт і ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Ураховуючи наведений перелік, до заходів демократичного реагування доцільно віднести опції «інформування», «оповіщення», «переведення в ре-

жим підвищеної готовності», «дії в режимі підвищеної готовності», «дії в режимі надзвичайної ситуації», «управління», «залучення сил», «взаємодію», «організацію основних видів забезпечення» тощо. Розширення загального переліку заходів дозволяє констатувати урізноманітнення способів реагування відповідних суб'єктів на виклики соціального походження, включення до переліку державно-громадянських реакцій попереджувально-інформативних, профілактично-роз'яснювальних та інших дій, здатних звузити простір визрівання та об'єктивації загроз. Це переконливо контрастує з недемократичним реагуванням на загрози суспільно-політичного характеру, де превалує репресивно-силова модель рефлексії соціального середовища та силові способи її приведення до владно-заданого вигляду.

Висновки. На основі узагальнення досвіду різних держав доцільно виокремити консервативний (директивний, репресивно-обмежувальний) та адаптивний (ліберально-демократичний, самоорганізаційний) способи державного реагування на загрози суспільно-політичній стабільності. Інституційним «вододілом» між ними є опора держави на громадянське суспільство під час вирішення безпекових і оборонних завдань, у тому числі забезпечення суспільно-політичної стабільності.

Сучасна Україна перебуває у стані переходу від консервативної до адаптивної моделі протидії загрозам суспільно-політичній стабільності, загальна кількість яких невинно зростає. Про це свідчить вибір державного керівництва на користь СБіО, який має повністю витіснити підходи у сфері національної безпеки і оборони, побудовані на основі ВОД. Спостерігається певне гальмування практики розвитку СБіО України протягом останніх років. Слово «концепція» означає «систему поглядів», «визначальний задум», але не розгорнута програму практичних дій [55, с. 319]. Державний задум щодо перспектив розвитку СБіО України, оформлений у вигляді відповідної Концепції, прозвучав у 2016 р. Проте нормативно-правового продовження цього курсу (як і практичних розробок) поки що не спостерігається. За таких умов Україна конче потребує інших державних документів (цільового закону, доктрин, стратегій тощо), які забезпечать незворотність процесу створення СБіО відповідно до західних стандартів. Затягування цього процесу мінімізує шанси України на повноцінне членство в західних безпекових і оборонних структурах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балан М. І. Суспільно-політична стабільність: змістовні ознаки та вербальні витоки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. №4. С. 170–176.
2. Безпека сталого розвитку України: побудова в умовах глобальних викликів: [монографія] / В. О. Ананьїн, В. В. Горлинський, О. О. Пучков та ін.; за заг. ред. В. О. Ананьїна. Київ: ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2009. 271 с.

3. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ: НІСД, 2011. 285 с.
4. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / состав.: Г. П. Сытник, В. И. Абрамов, В. Ф. Смолянюк и др.; под общ. ред. Г. П. Сытника. Київ: НАДУ, 2012. 496 с.
5. Качинський А. Б. Засади системного аналізу безпеки складних систем / заг. ред. В. П. Горбуліна; Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Рада національної безпеки і оборони України; Інститут проблем національної безпеки. Київ: Євроатлантикінформ, 2006. 336 с.
6. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, видавець О. А. Мірошниченко, 2019. 284 с.
7. Требін М. П. Україна перед воєнними викликами сучасності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2014. №4 (23). С. 246–251.
8. Шевченко М. М. Поняття «технологія державного реагування на загрози дестабілізації суспільно-політичної системи» та її складові. *Наук.-інформ. вісн. Акад. нац. безпеки.* 2016. №3/4. С. 82–95.
9. Шевченко М. М., Давиденко О. Г. Поняття «суспільно-політична стабільність»: смисловий простір державно-управлінського змісту. *Інвестиції: практика та досвід.* 2016. №14. С. 49–54.
10. Шляхи удосконалення системи державного управління забезпеченням національної безпеки України: [монографія] / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, О. Г. Бортнікова та ін.; за ред. Г. П. Ситника, В. І. Абрамова. Київ: МАЙСТЕР КНИГ, 2012. 536 с.
11. Defense and security sector institution building in the post-Soviet central Asian states / Eden Cole, Philipp Fluri (Eds.). Brussels ; Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, 2007. 110 p.
12. Diallo P. Regime stability, social insecurity and bauxite mining in Guinea: developments since the mid-twentieth century. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. xi, 130 p.
13. Dowding K. M., John P. Exits, voices and social investment: citizens' reaction to public services. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012. x, 195 p.
14. Gaines L. K., Kremiling J., Kappeler V. E. Homeland security and terrorism. Second edition. New York, NY: Pearson, 2019. xxiii, 421 p.
15. Garrett G. A. Cybersecurity in the digital age: tools, techniques, and best practices. Riverwoods, IL: Wolters Kluwer, 2019. xiii, 540 p.
16. Homeland security: overview and issues / Emmett Willis, editor. New York: Snova, 2019. xvi, 159 p.
17. Introduction to homeland security / edited by Keith Gregory Logan, James D. Ramsay. Boulder, Colo.: Westview Press, 2012. xv, 410 p.
18. Martin G. Understanding homeland security. Third edition. Los Angeles: SAGE, 2020. xxiii, 408 p.

19. McEntire D. A. Introduction to homeland security: understanding terrorism prevention and emergency management. Second edition. Hoboken, NJ: Wiley, 2019. xxv, 380 p.
20. Schreier F. WMD proliferation: reforming the security sector to meet the threat. Washington, D. C.: Potomac Books, 2009. xix, 341 p.
21. Security outlook of the Asia Pacific countries and its implications for the defense sector. Tokyo: The National Institute for Defense Studies, 2013. 186 p.
22. Security outlook of the Asia Pacific countries and its implications for the defense sector. Tokyo: The National Institute for Defense Studies, 2014. 152 p.
23. Stand up and fight!: the creation of U. S. security organizations, 1942–2005 / Ty Seidule, Jacqueline Whitt, editors. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and U. S. Army War College Press, 2015. xvii, 278 p.
24. Strategizing resilience and reducing vulnerability / Peter R. J. Trim, Jack Caravelli, editors. New York: Nova Science Publishers, 2009. x, 269 p.
25. The Palgrave handbook of security, risk and intelligence / Robert Dover, Huw Dylan, Michael S. Goodman, editors. London: Palgrave Macmillan, 2017. xv, 501 p.
26. Требін М. П. Феномен «гібридної» війни. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87 (№ 8). С. 366–371.
27. Сергієнко М. Г., Болбас О. М. Воєнна організація держави та захист національних інтересів України від зовнішніх загроз. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2 (49). URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-2/doc/5/02.pdf> (дата звернення: 19.02.2020).
28. Мокляк С. П. Місце і роль воєнної складової в реалізації національних інтересів держав. URL: http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/3284/1/08_moklyak_sp_place_and_role.pdf (дата звернення: 19.02.2020).
29. Єфімов Г. В. Воєнна організація держави: проблеми становлення та розвитку, термінологічний аспект. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2013. Вип. 2 (35). С. 250–255.
30. Смолянук В. Ф. Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років): монографія. Київ, Ірпінь: Перун, 2000. 448 с.
31. Саганюк Ф., Романов І., Соловей О. Проблеми розвитку Воєнної організації держави. *Політичний менеджмент*. 2009. № 6. С. 63–71.
32. The role of the National Security and Defense Council of Ukraine in political decision-making process. URL: <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/1060> (accessed: 19.02.2020).
33. Про Раду національної безпеки і оборони України. Закон України від 5 березня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98> (дата звернення: 19.02.2020).
34. Єфімов Г. В. Воєнна організація держави в особливих умовах: державно-управлінський контекст: автореф. дис. ... канд. держ. упр. Львів, 2009. 27 с.
35. Кузьмук О. І. Воєнна організація України у світлі поглядів на Сектор безпеки і оборони (2004–2010 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 91–114.

36. Слободян О. Ф. Воєнна політика пострадянських держав: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2016. 20 с.
37. Blondel J. 'Presidentialism' in the Ex-Soviet Union. *Japanese Journal of Political Science*. 2012. Vol. 13, Issue 1, P. 1–36.
38. Требін М. П. Механізми цивільного контролю над Збройними силами. *Людина і політика*. 2000. № 3. С. 19–23.
39. Гжибовська Т. С. Особливості становлення та розвитку політичних систем пострадянських країн. *Політикус*. 2018. Вип. 1. С. 36–40.
40. Давиденко О. Г. Зарубіжний досвід державного управління системою профілактики та протидії загрозам суспільно-політичній стабільності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*: електрон. наук. фах. вид. 2016. № 7. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=987> (дата звернення: 19.02.2020).
41. Tusalem R. F. Democracies, Autocracies, and Political Stability. *International Social Science Review*. 2015. Vol. 90, Issue 1. P. 2–7.
42. Кузьмук О. І. Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991–2012 рр.): монографія. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2013. 436 с.
43. Кучерук М. С. Україна 2005–2013 рр. «Помаранчеві», «біло-блакитні», «революція гідності»: соціально-політичні чинники формування громадянського суспільства. *Інтелекція і влада*. 2015. Вип. 32. С. 233–246.
44. Краснова М. Г. Формування партії влади в Росії: інституційний дизайн. *Політичне життя*. 2017. № 1–2. С. 38–44.
45. Deep A. Hybrid War: Old Concept, New Techniques. URL: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/hybrid-war-old-concept-new-techniques> (дата звернення: 19.02.2020).
46. Security sector integrity. URL: <https://securitysectorintegrity.com> (дата звернення: 18.02.2020).
47. Стукалін Т. А. Система державного управління у сфері оборони держави та основні напрями її розвитку в контексті реформування сектору безпеки і оборони. *Теорія та практика державного управління*. 2016. Вип. 2. С. 213–220.
48. Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355> (дата звернення: 19.02.2020).
49. Саганюк Ф. В., Мірошніченко В. Я., Сурков О. А. Досвід формування стратегічних документів США в секторі безпеки. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського*. 2016. № 2. С. 6–11.
50. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14 березня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016> (дата звернення: 19.02.2020).
51. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22 березня 2001 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2331-14> (дата звернення: 19.02.2020).
52. Білошицький В. І. Демократичні засади цивільно-військових відносин: зарубіжний досвід і Україна: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015. 20 с.

53. Нікітін Ю. В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014. №2. С. 132–136.
54. Про затвердження Плану реагування на надзвичайні заходи державного рівня: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2018 р. №223. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223-2018-%D0%BF> (дата звернення: 19.02.2020).
55. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, А. Ф. Карась, М. П. Требін та ін.; за ред. В. В. Середи, М. М. Цимбалюка. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 428 с.

REFERENCES

1. Balan, M. I. (2019). Suspilno-politychna stabilnist: zmistovni oznaky ta verbalni vytoky (Socio-political stability: substantive features and verbal origins). *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investment: practice and experience*, 4, 170–176 [in Ukrainian].
2. Ananin, V. O. (Ed.) (2009). *Bezpeka staloho rozvytku Ukrainy: pobudova v umovakh hlobalnykh vyklykiv* (Security of sustainable development of Ukraine: construction in terms of global challenges): [monohrafiia] / V. O. Ananin, V. V. Horlynskyi, O. O. Puchkov ta in. Kyiv: ISZZI NTUU «KPI» [in Ukrainian].
3. Horbulin, V. P. & Kachynskyi, A. B. (2011). *Stratehichne planuvannia: vyrishennia problem natsionalnoi bezpeky* (Strategic Planning: Addressing National Security Issues): monohrafiia / Nats. in-t strateh. doslidzh. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
4. Sytnik, G. P. (Ed.) (2012). *Gosudarstvennoe upravlenie v sfere nacional'noj bezopasnosti* (State management in the field of national security): slovar' – spravochnik / Sostav.: G. P. Sytnik, V. I. Abramov, V. F. Smol'janjuk i dr. Kiïv: NADU [in Russian].
5. Kachynskyi, A. B. (2006). *Zasady systemnoho analizu bezpeky skladnykh system* (Basics of system analysis security of complex systems) / zah. red. V. P. Horbulin; Natsionalnyi tseentr z pytan yevroatlantlychnoi intehratsii Ukrainy, Rada natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy. Instytut problem natsionalnoi bezpeky. Kyiv: Yevroatlankyinform [in Ukrainian].
6. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* (Socio-humanitarian sphere of Ukraine in contemporary discourses): monohrafiia. Kharkiv: KhIF KNTEU, vydavets O. A. Miroschnychenko [in Ukrainian].
7. Trebin, M. P. (2014). *Ukraina pered voiennymi vyklykamy suchasnosti* (Ukraine before the present military challenges). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofia, filosofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine»*. Series: *Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 4(23), 246–251 [in Ukrainian].
8. Shevchenko, M. M. (2016). *Poniattia «tekhnohohiia derzhavnoho reahuvannia na zahrozy destabilizatsii suspilno-politychnoi systemy» ta yii skladovi* (The concept of 'technology of state response to threats of destabilization of the socio-political system' and its components). *Nauk.-inform. visn. Akad. nats. bezpeky – Scientific-informative bulletin of the National Security Academy*, 3/4, 82–95 [in Ukrainian].

9. Shevchenko, M. M. & Davydenko, O. H. (2016). Poniattia «susypilno-politychna stabilnist»: smyslovyi prostir derzhavno-upravlinskoho zmistu (The concept of 'socio-political stability': semantic space of public administration content). *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investment: practice and experience*, 14, 49–54 [in Ukrainian].
10. Sytnyk, H. P. & Abramov, V. I. (Eds.) (2012). *Shliakhy udoskonalennia systemy derzhavnoho upravlinnia zabezpechenniam natsionalnoi bezpeky Ukrainy* (Ways to improve the system of state management of national security of Ukraine): [monohrafiia] / H. P. Sytnyk, V. I. Abramov, O. H. Bortnikova ta in. Kyiv: MAISTER KNYH [in Ukrainian].
11. Cole, E. & Fluri, P. (Eds.) (2007). *Defense and security sector institution building in the post-Soviet central Asian states*. Brussels; Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces.
12. Diallo, P. (2020). *Regime stability, social insecurity and bauxite mining in Guinea: developments since the mid-twentieth century*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
13. Dowding, K. M. & John, P. (2012). *Exits, voices and social investment: citizens' reaction to public services*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
14. Gaines, L. K., Kremiling, J. & Kappeler, V. E. (2019). *Homeland security and terrorism*. Second edition. New York, NY: Pearson.
15. Garrett, G. A. (2019). *Cybersecurity in the digital age: tools, techniques, and best practices*. Riverwoods, IL: Wolters Kluwer.
16. Willis, E. (Ed.) (2019). *Homeland security: overview and issues*. New York: Snova.
17. Logan, K. G. & Ramsay, J. D. (Eds.) (2012). *Introduction to homeland security*. Boulder, Colo.: Westview Press.
18. Martin, G. (2020). *Understanding homeland security*. Third edition. Los Angeles: SAGE.
19. McEntire, D. A. (2019). *Introduction to homeland security: understanding terrorism prevention and emergency management*. Second edition. Hoboken, NJ: Wiley.
20. Schreier, F. (2009). *WMD proliferation: reforming the security sector to meet the threat*. Washington, D. C.: Potomac Books.
21. *Security outlook of the Asia Pacific countries and its implications for the defense sector* (2013). Tokyo: The National Institute for Defense Studies.
22. *Security outlook of the Asia Pacific countries and its implications for the defense sector* (2014). Tokyo: The National Institute for Defense Studies.
23. Seidule, T. & Whitt, J. (Eds.) (2015). *Stand up and fight!: the creation of U. S. security organizations, 1942–2005*. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and U. S. Army War College Press.
24. Trim, P. R. J. & Caravelli, J. (Eds.) (2009). *Strategizing resilience and reducing vulnerability*. New York: Nova Science Publishers.
25. Dover, R., Dylan, H. & Goodman, M. S. (Eds.) (2017). *The Palgrave handbook of security, risk and intelligence*. London: Palgrave Macmillan.
26. Trebin, M. P. (2014). Fenomen «hibrydnoi» viiny (The phenomenon of 'hybrid' war). *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: a scientific bulletin*, 87(8), 366–371 [in Ukrainian].

27. Serhiienko, M. H. & Bolbas O. M. (2015). Voienna orhanizatsiia derzhavy ta zakhyst natsionalnykh interesiv Ukrainy vid zovnishnikh zahroz (Military organization of the state and protection of national interests of Ukraine from external threats). *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Public administration theory and practice*, 2(49). Retrieved from <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-2/doc/5/02.pdf> [in Ukrainian].
28. Mokliak, S. P. *Mistse i rol voiennoi skladovoi v realizatsii natsionalnykh interesiv derzhav* (Place and role of military component in realization of national interests of states.). Retrieved from http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/3284/1/08_moklyak_sp_place_and_role.pdf [in Ukrainian].
29. Yefimov, H. V. (2013). Voienna orhanizatsiia derzhavy: problemy stanovlennia ta rozvytku, terminolohichniy aspekt (Military organization of the state: problems of formation and development, terminological aspect). *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl – Proceedings of Kharkiv Air Force University*, 2(35), 250–255 [in Ukrainian].
30. Smolianiuk, V. F. (2000). *Viiskova mohutnist Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia i rozvytku (politolohichniy analiz dosvidu 1990-kh rokiv)* (The military power of Ukraine: theoretical and methodological principles of formation and development (political science analysis of 1990s experience)): monohrafiia. Kyiv, Irpin: Perun [in Ukrainian].
31. Sahaniuk, F., Romanov, I. & Solovei, O. (2009). Problemy rozvytku Voiennoi orhanizatsii derzhavy (Problems of development of the Military organization of the state.). *Politychnyi menedzhment – Political management*, 6, 63–71 [in Ukrainian].
32. The role of the National Security and Defense Council of Ukraine in political decision-making process. Retrieved from <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/1060>
33. Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy (About the National Security and Defense Council of Ukraine). *Zakon Ukrainy vid 5 bereznia 1998 r.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98> [in Ukrainian].
34. Yefimov, H. V. (2009). *Voienna orhanizatsiia derzhavy v osoblyvykh umovakh: derzhavno-upravlinskyi kontekst* (Military organization of the state in special conditions: state-administrative context): Extended abstract of candidate's thesis. Lviv [in Ukrainian].
35. Kuzmuk, O. I. (2013). Voienna orhanizatsiia Ukrainy u svitli pohliadiv na Sektor bezpeky i oborony (2004–2010 rr.) (Military organization of Ukraine in the light of views on security sector (2004–2010 years)). *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military Scientific Bulletin*, 19, 91–114 [in Ukrainian].
36. Slobodian, O. F. (2016). *Voienna polityka postradianskykh derzhav: porivnialnyi analiz* (Post-Soviet military policy: A comparative analysis): Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
37. Blondel, J. (2012). 'Presidentialism' in the Ex-Soviet Union. *Japanese Journal of Political Science*, 13(1), 1–36.
38. Trebin, M. P. (2000). Mekhanizmy tsyvilnoho kontroliu nad Zbroinymy sylamy (Mechanisms of civilian control over the Armed Forces). *Liudyna i polityka – Man and politics*, 3, 19–23 [in Ukrainian].

39. Hzybovska, T. S. (2018). Osoblyvosti stanovlennia ta rozvytku politychnykh system postradianskykh krain (Features of formation and development of political systems of post-Soviet countries). *Politykus – Politicus, 1*, 36–40 [in Ukrainian].
40. Davydenko, O. H. (2016). Zarubizhnyi dosvid derzhavnogo upravlinnia systemoiu profilaktyky ta protydii zahrozam suspilno-politychnii stabilnosti (Foreign experience of public administration of the system of prevention and counteraction to threats to socio-political stability). *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public Administration: Improvement and Development, 7*. Retrieved from <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=987> [in Ukrainian].
41. Tusalem, R. F. (2015). Democracies, Autocracies, and Political Stability. *International Social Science Review, 90*(1), 2–7.
42. Kuzmuk, O. I. (2013). *Formuvannia ta evoliutsiia Voiennoi orhanizatsii (sektoru bezpeky i oborony) Ukrainy (1991–2012 rr.)* (Formation and evolution of the Military Organization (Security and Defense Sector) of Ukraine (1991–2012)): monohrafiia. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho [in Ukrainian].
43. Kucheruk, M. S. (2015). Ukraina 2005–2013rr. «Pomaranchevi», «bilo-blakytyni», «revoliutsiia hidnosti»: sotsialno-politychni chynnyky formuvannia hromadianskoho suspilstva (Ukraine 2005–2013. 'Orange', 'White-Blue', 'Dignity Revolution': Socio-Political Factors in Civil Society Formation). *Intelihentsiia i vlada – Intellectuals and power, 32*, 233–246 [in Ukrainian].
44. Krasnova, M. H. (2017). Formuvannia partii vlady v Rosii: instytutsiinyi dyzain (Formation of the Party of Power in Russia: Institutional Design). *Politychne zhyttia – Political life, 1–2*, 38–44 [in Ukrainian].
45. Deep, A. Hybrid War: Old Concept, New Techniques. Retrieved from <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/hybrid-war-old-concept-new-techniques>
46. Security sector integrity. Retrieved from <https://securitysectorintegrity.com>
47. Stukalin, T. A. (2016). Systema derzhavnogo upravlinnia u sferi oborony derzhavy ta osnovni napriamy yii rozvytku v konteksti reformuvannia sektoru bezpeky i oborony (Public administration system in the field of state defense and the main directions of its development in the context of security and defense sector reform). *Teoriia ta praktyka derzhavnogo upravlinnia – Public administration theory and practice, 2*, 213–220 [in Ukrainian].
48. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy (On the national security of Ukraine). Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469–19#n355> [in Ukrainian].
49. Sahaniuk, F. V., Miroshnychenko, V. Ya. & Surkov, O. A. (2016). Dosvid formuvannia stratehichnykh dokumentiv SSHa v sektori bezpeky (Experience in developing US strategic documents in the security sector). *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho – Collection of Scientific Papers of the Center for Military-Strategic Studies of the Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, 2*, 6–11 [in Ukrainian].
50. Kontsepsiia rozvytku sektoru bezpeky i oborony Ukrainy (Concept of development of the security and defense sector of Ukraine). Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14

- bereznia 2016 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016> [in Ukrainian].
51. Pro rozviduvalni orhany Ukrainy (About the intelligence agencies of Ukraine). Zakon Ukrainy vid 22 bereznia 2001 r. (zi zminamy). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2331-14> [in Ukrainian].
52. Biloshytskyi, V. I. (2015). *Demokratychni zasady tsyvilno-viiskovykh vidnosyn: zarubizhnyi dosvid i Ukraina* (Democratic foundations of civil-military relations: foreign experience and Ukraine): Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
53. Nikitin, Yu.V. (2014). Antyterorystychna operatsiia yak neobkhidna forma protydii zlochynnosti ta zabezpechennia bezpeky suspilstva (Anti-terrorist operation as a necessary form of combating crime and ensuring the security of society). *Derzhava ta rehiony. Ser.: Pravo – State and regions. Series: Law*, 2, 132–136 [in Ukrainian].
54. Pro zatverdzhennia Planu reahuvannia na nadzvychaini zakhody derzhavnogo rivnia (On approval of the State Emergency Response Plan). Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 bereznia 2018 r. №223. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223-2018-%D0%BF> [in Ukrainian].
55. Sereda, V. V. & Tsymbaliuk, M. M. (Eds.) (2015). *Filosofia* (Philosophy): pidruchnyk / V. S. Blikhar, A. F. Karas, M. P. Trebin ta in. Lviv: LvDUVS [in Ukrainian].

Смолянюк Владимир Федорович, доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой политических технологий ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана», Украина

Балан Николай Иванович, соискатель Национальной академии Государственного управления при Президенте Украины, г. Киев, Украина

МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕАГИРОВАНИЯ НА УГРОЗЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ

Рассмотрены основные модели государственного реагирования на угрозы общественно-политической стабильности – консервативная и адаптивная. Указано на принципиальное различие между этими моделями – степень вовлечения гражданского общества в деятельность по противодействию угрозам. Доказан постепенный переход Украины от консервативной к адаптивной модели реагирования на разноплановые угрозы общественно-политической стабильности.

Ключевые слова: государственное реагирование, угроза, общественно-политическая стабильность, консервативная модель, адаптивная модель, военная организация государства, сектор безопасности и обороны, гражданское общество.

Smolianiuk Volodymyr Fedorovych, Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Political Technologies of the Kyiv National
Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

Balan Mykola Ivanovych,

Candidate of Science Degree, National Academy for Public Administration under
the President of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MODELS OF STATE THREAT RESPONSE SOCIAL AND POLITICAL STABILITY IN UKRAINE

Problem setting. *Socio-political stability has universal universal historical significance, since it belongs to the basic qualitative characteristics of the states since their emergence. The rhetoric of stabilization is inherent in both totalitarian (authoritarian) and democratic countries. In the first case, on the basis of it, the political system is preserved, which makes it impossible (significantly weakens) the mechanisms of rotation of political elites and leaders, which is approximated to society in the form of slowing down of sociogenesis, slowing the pace of development of the country, stagnation of certain social fragments. In the second case, the public authorities demonstrate their ability to democratically secure stable signs of the development of basic public spheres and institutions over their volatile antipodes. The consequences of this are state-building constructivism (accumulation of positive results), successful implementation of modernization strategies, strengthening the country's position in international relations, creating systemic preconditions for the progressive development of society, etc.*

One of the main negative stimuli against socio-political stability is the multifaceted threats that have both objective leaks (social, natural, technogenic) and subjective determinants. Their purpose is loosening, weakening public institutions, reducing the effectiveness of the state, the depletion of the economy and more. At the same time, the tendencies of diversity of threats, their mutual influence and integration («hybridization») become quite obvious. This requires a timely prediction of processes of state response to threats to socio-political stability, based on appropriate models.

Analysis of recent research and publications on the topic. *The essence, content of socio-political stability, ways of its achievement in different power formats were investigated in the works of V. Volynets, I. Kiananka, V. Koliukh, Y. Kondratyev, V. Lagutin, Y. Levenets, O. Maksimova, Y. Matsievsky, O. Rudenko, M. Shapovalenko and others. A close relationship between the problems of state response to threats to socio-political stability and national security is present in the works of V. Abramov, S. Borysevich, O. Vlasyuk, V. Gorbulin, A. Datsyuk, T. Zaporozhets, V. Kyrylenko, V. Mandragelja, R. Marutyanyan, Y. Melnyk, I. Mordas, O. Poshedin, M. Razumny, A. Semenchenko, V. Smolyanyuk, O. Sukhodolja, M. Trebin, M. Shevchenko, L. Shpylova. In Ukraine, the scientific achievements of Western authors on various aspects of social and political stability are actively used (F. Beli, K. Dauding, F. Kimber, D. Jaworski, E. Zimmerman, D. Siring, A. Liphart, P. Swenson ,*

L. Hurwitz, K. Eyck, R. Kimber, and others). At the same time, the high dynamics of the escalation of threats in Ukraine requires further understanding of the issues of response to them, which implies a comprehensive use of the capabilities of both the state and civil society.

Paper objective. To reveal the sequence of actions of the Ukrainian state on the issues of building up the Military organization as a mechanism for responding to the threats to socio-political stability. Compare the military organization of the state and the security and defense sector in the context of the effectiveness of their response to threats. Build state response models for threats to socio-political stability based on the Military Organization of the State and the security and defense sector. Identify the benefits of the security and defense sector in the context of responding to threats to socio-political stability.

Paper main body. The problem of ensuring socio-political stability is present in the basic normative legal acts that have determined the nature and orientation of the development of the state-making process. This is evidenced by the constitutional acts of Ukraine, including the 1996 Constitution (as amended). A new step towards identifying threats to socio-political stability and identifying areas of state response to them has been the development of a regulatory framework on national security. The catalyst for the rapid quantitative increase and exacerbation of threats addressed to Ukraine in recent years is the policy of the Russian Federation, which occupied part of the territory of Ukraine (Crimea, Sevastopol) and unleashed military aggression in the east of Ukraine. A hybrid war in its Russian execution against Ukraine and other democratic states, it is expedient to consider as a mechanism of continuous production of threats in the basic social spheres, first of all, political and economic.

In order to counter threats to national security (including socio-political stability), Ukraine, since the 1990s, created the Military Organization of the State. On this basis, a conservative model of responding to threats to socio-political stability emerged. The main feature of this model is the ability of the head of state (usually the president) to determine almost individually the time, place, format, purpose of using the constituents of the Military Organization of the state in order to stabilize the situation. The way to achieve socio-political stability through the use of the Military Organization of the State in the interests of the governing entity should be defined as «directive» or «police». On the basis of the existence of numerous objective and subjective problems, the formation of a full-fledged Military Organization of the State in Ukraine did not occur during 1991–2014. The «check on war», which began in 2014 in the form of a series of armed conflicts in the east of Ukraine, was not maintained by the Military Organization of the Ukrainian State.

The counterpart of the military organization of the state (and at the same time its democratic antithesis) in the western countries is the security and defense sector. The Ukrainian government has recognized the need to create a security and defense sector in accordance with Western standards. The Presidential Decree of March 14, 2016 approved the Concept of development of the security and defense sector of Ukraine. An important feature of the Concept is its ability to «create conditions for widespread involvement of non-governmental organizations in the implementation of tasks in the interests of national security and defense of the state». These are civil society structures that have their own

potential to address security and defense issues. This was strongly evidenced by the events of 2014–2018, when the motives of defending the state were decisive in the activities of volunteer battalions, volunteers, local self-defense forces and others non-governmental organizations working against Russian regular troops and separatist armed forces.

Legislation recognizes democratic civil control exercised by the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, executive authorities and local self-government by the mechanism of democratic civilian control on the activity of the security and defense sector. Judicial and public control are added to this.

Based on the security and defense sector, it is advisable to build an adaptive model of state response to threats to socio-political stability. The security and defense sector allows the use of a flexible format by state and non-state structures to address a specific stabilization challenge. The way to achieve socio-political stability through the use of the security and defense sector in the interests of both the state and the whole of society is appropriate to define as self-sufficient, democratic or liberal.

Conclusions. *On the basis of the generalization of the experience of different states, it is advisable to distinguish conservative (directive, repressive-restrictive) and adaptive (liberal-democratic, self-organizing) ways of state response to threats to socio-political stability. The institutional «watershed» between them is the state's reliance on civil society for ensuring socio-political stability. Modern Ukraine is in a state of transition from a conservative to an adaptive model of countering threats to socio-political stability, the total number of which is steadily increasing. This is evidenced by the choice of government in favor of the security and defense sector, which should completely supersede the national security and defense approaches built on the basis of the Military Organization of the State. There has been some slowdown in the practice of development of the security and defense sector of Ukraine in recent years. In such circumstances, Ukraine urgently needs other government documents (target law, doctrines, strategies, etc.) that will ensure the irreversibility of the process of establishing the security and defense sector in accordance with Western standards. Delaying this process minimizes Ukraine's chances of full membership in Western security and defense structures.*

Keywords: *state response, threat, socio-political stability, conservative model, adaptive model, military organization of the state, security and defense sector, civil society.*

Тихомирова Євгенія Борисівна, доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу факультету міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
e-mail: teb53@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-5017-5875

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ¹

У статті на основі концептуалізації проблеми безпеки в аспекті міжнародно-політичної проблематики досліджені визначення безпеки вітчизняних і зарубіжних науковців. Особлива увага приділяється інформаційній безпеці, яка потребує насамперед комплексного осмислення з урахуванням реалій сьогодення. Простежено еволюцію Спільної політики безпеки і оборони ЄС, сучасну її інтерпретацію в Глобальній стратегії зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. Зазначено, що основними безпековими пріоритетами визначені: оборона, боротьба з тероризмом, кібербезпека, енергетика та стратегічні комунікації. Певна увага приділяється проблемі створення євроатлантичного безпекового простору – простору діалогу України і НАТО, що має супроводжувати проведення необхідних реформ в Україні з метою наближення її до євроатлантичних стандартів.

Ключові слова: безпека, європейська безпека, євроатлантичний безпековий простір, інформаційна безпека, інформаційна війна, національна безпека, небезпека.

Постановка проблеми. Проблематика безпеки має важливе значення для сучасних досліджень міжнародних відносин, оскільки безпека була і залишається одним із найважливіших аспектів у функціонуванні суб'єктів міжнародних відносин. Забезпечення безпеки є важливим завданням як кожної держави, так і міжнародної спільноти в широкому розумінні цього поняття, зокрема ЄС. Особливо в сучасних умовах принципово актуалізується проблема інформаційної безпеки особистості, держави і суспільства, яка потребує насамперед комплексного осмислення з урахуванням реалій сьогодення. Крім того, вкрай необхідним є постійний контроль стану безпеки в інформаційній сфері, ранжування загроз за ступенем впливу на національні інтереси, раціональний перерозподіл сил і засобів для нейтралізації загроз.

¹ Роботу виконано в межах науково-дослідної теми «Інформаційна війна як новий вимір геополітичної ривалізації» згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 25 червня 2018 р. №695 «Про фінансування спільних українсько-польських науково-дослідних проектів у 2018–2019 роках (номер держреєстрації 0119U001621).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми європейської політики та оборони постійно знаходяться в центрі уваги західних учених, насамперед М. Вісса, Д. Дж. Галбрита, Р. МакКейба, Дж. Маудслі, Х. Мейера, Д. Сандерс, І. Спеллера, Л. Чаппелл та ін. [1–13]. В українській літературі розв'язання цієї проблеми знаходимо в посібнику Я. Тимківа [14], в енциклопедичному словнику-довіднику «Сучасна політична лексика» [15, с. 97, 99], «Глосарію: навчальному енциклопедичному словнику-довіднику із питань інформаційної безпеки» [16], статтях Ю. Битяка та І. Яковюка [17], М. Дмитренка [18], Є. Нікіпелової [19], О. Пошедїна [20], О. Сосніна та О. Дзьобаня [21], М. Требіна [22], на які спирається автор статті та виокремлює невирішені раніше частини загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Формулювання цілей статті: проаналізувати термін «безпека», виокремити місце безпеки в європейській політиці безпеки та оборони, охарактеризувати особливості проблеми формування євроатлантичного безпекового простору.

Виклад основного матеріалу. Сучасні визначення в західних й українських виданнях окреслюють *безпеку* переважно як стан впевненості, спокою, забезпечення, а також його відчуття і вказують, що вона означає відсутність загрози і захист перед небезпеками. Універсальне визначення подає «Словник суспільних наук»: «безпека ідентична безпечності й означає відсутність фізичної загрози або охорону перед нею» [23, р. 629], а також «Оксфордський довідковий словник»: «стан або відчуття безпечності, а також засоби, що її забезпечують» [24, р. 749]. Зазначимо, що у сучасній науці про міжнародні відносини немає такого визначення безпеки, яке б задовольнило як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Західний дослідник А. Ротфельд пояснює це тим, що окремі складники змісту безпеки набувають певного значення або втрачають його, залежно від внутрішньої ситуації в державі та міжнародної ситуації [25].

Можна констатувати, що на сучасному етапі дослідження безпеки стало самостійною галуззю соціальної науки. Водночас ті чи інші питання безпеки розглядають політичні, економічні, демографічні, військові, інформаційні, екологічні та інші науки. *Інформаційна безпека* посідає одне з ключових місць у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх без винятку країн. Це в першу чергу зумовлено нагальною потребою створення розвиненого інформаційного середовища суспільства. Але саме через інформаційне середовище найчастіше здійснюються загрози національній безпеці в різних сферах діяльності особистості, суспільства й держави [26]. У сучасних умовах виникла потреба в переосмисленні та уточненні проблеми інформатизації крізь призму її інформаційної безпеки з урахуванням сучасних інформаційних впливів.

І особистість, і суспільство, і держава постійно перебувають у стані інформаційної небезпеки. Їм постійно загрожують у будь-якій формі заподіяти фізичної, моральної або матеріальної шкоди їх інтересам. Умови, за яких виникають інформаційні загрози, чітко не визначені; причини, що породжують їх, численні. Частина з них знаходиться у сфері морально-правової й соціально-політичної свідомості, яка виражається категорією «справедливість». Зміст справедливості виражає вимогу відповідності між реальною значущістю різних індивідів, соціальних груп та їх соціальним становищем, між їх правами й обов'язками, між діянням і відплатою, працею й винагородою, злочинном і покаранням тощо. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється свідомістю як несправедливість. А це і є інформаційна загроза соціальній стабільності.

Інформаційні загрози кореняться і в соціальних умовах життя суспільства. Сказане повною мірою стосується і того суспільства, до якого ми прагнемо – громадянського суспільства. Сучасне суспільство породжує суперечливі цілі та інтереси, які нерідко призводять до зіткнень і конфліктів, появи різних інформаційних стратегій і тактик їх вирішення. Невміння, нездатність або небажання вирішувати назрілі проблеми негативно впливає на безпеку і є згубним для суспільства. Утім сам розвиток громадянського суспільства на постіндустріальному, інформаційному етапі створює передумови для подолання відчужених відносин, відчуження праці. Особливо наочно це виявляється в розширенні інформаційної сфери життя суспільства, розвитку і впровадженні інформаційних технологій, наукомістких виробництв, у яких праця набуде загального, а не відчуженого характеру. Постійне джерело інформаційних загроз корениться і в нерегульованих міжнародних відносинах, міжнародній конкуренції та зіткненні національних інтересів, у войовничості націй, відмінності життєво важливих цілей та інтересів держав. У ХХІ ст. перебудувати міждержавні відносини не вдалося. Локальні війни, міжнародний тероризм, сепаратистські рухи починалися і супроводжуються інформаційними війнами. У підривному інформаційну діяльність проти інших держав сьогодні включено безліч спецслужб, які володіють величезними матеріальними і людськими ресурсами. А це означає, що інформаційна безпека є об'єктом не тільки внутрішньої, а й міжнародної політики. Це боротьба за культуру і взаємну повагу прав й обов'язків у міжнародних відносинах. В інформаційній сфері сучасного суспільства розгорнута цілеспрямована й широкомасштабна ворожа діяльність, спрямована на досягнення інформаційної переваги військової стратегії держави (групи держав) шляхом впливу на інформацію та інформаційні системи імовірного або актуального супротивника при одночасному захисті власної інформації та своїх інформаційних систем.

Торкаючись питань, пов'язаних із перспективою розвитку і становлення інформаційного суспільства, хотілося б наголосити на значущості двох найбільш важливих чинників. Перший стосується правових аспектів забезпечення свобод і безпеки наших громадян в інформаційній сфері. Вони винятково важливі, оскільки реалізація права на інформацію і відповідальність за використання інформації як ресурсу в умовах глобалізації економіки має як позитивні, так і негативні наслідки. До останніх слід віднести підсилення нерівності в доступі до інформації, інсайдерської зокрема. І це стосується не тільки окремої людини. Друге питання впливає з першого і пов'язане воно з проблемою адаптації інститутів державної влади і всіх соціальних інститутів суспільства до існуючих у світі методів забезпечення балансу інтересів між всіма учасниками інформаційно-комунікаційної взаємодії, де складність процесів виявлення корупції залежить від складної сукупності гуманітарних і правових механізмів, які діють у державі.

У «Стратегії національної безпеки України» [27], затвердженій Указом Президента України від 26 травня 2015 р., пріоритетами забезпечення інформаційної безпеки визначено, зокрема: протидію інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства; розробку й реалізацію скоординованої інформаційної політики органів державної влади; створення і розвиток інститутів, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, з урахуванням практики держав – членів НАТО та ін.

Для координації та узгодженості дій державних органів, відомств та інших суб'єктів системи інформаційного протидіювання, чіткого визначення їх конкретних завдань доцільно створити, як зазначають українські дослідники, наприклад, при РНБО України державний функціональний центр з питань інформаційних впливів, до якого, крім відповідних міністерств і відомств, доцільно було б залучати й аналітичні центри, компанії із зв'язків з громадськістю, ЗМІ тощо. Інформаційні війни належать до числа нових категорій конфліктного спектра, що розвиває кордони і предметні сфери традиційних понять економічного, військово-політичного і соціального конфліктів. У XXI ст. інформація стає однією з головних цілей і ключовим засобом ведення бойових дій. Інформаційна війна стала результатом нових підходів до застосування інформації, визначені її роль і місце в суспільстві [22]. Нові тенденції в методах ведення сучасних інформаційних воєн, викликані розвитком інформаційних технологій, настільки масштабні, що дозволяють військовим аналітикам говорити про нову революцію у військовій справі [28, с. 651–654]. Сутність цієї революції не тільки в кількісному нарощуванні технічних характеристик озброєнь і появи нових технологічних рішень уже

існуючих завдань у забезпеченні національної безпеки, а й в трансформації способів і методів застосування окремих типів озброєнь і їх комбінацій, структури і форм організації військової справи, в новому концептуальному розумінні цілей і завдань оборонної політики.

Потенційними загрозами безпеці держави в інформаційній сфері є посилення технологічної залежності від іноземних країн та витіснення з національного ринку засобів інформатизації й телекомунікації вітчизняного виробництва. Використовуючи впливові політичні та бізнесові зв'язки, представники закордонних компаній впроваджують у державні установи телекомунікаційне й комп'ютерне обладнання іноземного виробництва з недокументованими функціями, чим створюють умови для віддаленого несанкціонованого доступу до інформації, що циркулює в інформаційно-телекомунікаційних системах та комп'ютерних мережах органів державної влади й місцевого самоврядування. В основному цей процес відбувається за рахунок кредитів міжнародних фінансових організацій та в рамках міжнародної технічної допомоги, що супроводжується усуненням від участі в тендерах на постачання комп'ютерного та телекомунікаційного обладнання конкурентоспроможних вітчизняних компаній. Таким чином, створюються реальні передумови для технічного проникнення до державних інформаційних ресурсів. До цього списку слід також долучити активізацію діяльності іноземних суб'єктів господарювання щодо запровадження програмного забезпечення для систем електронного документообігу, за наявності достатньої кількості вітчизняних підприємств – розробників та постачальників аналогічної продукції. Окремі властивості зазначених програмних продуктів свідчать про можливу наявність недокументованих функцій. Тому на нинішньому етапі інформаційна безпека відіграє одну з ключових ролей у забезпеченні життєво важливих інтересів країни. Це в першу чергу зумовлено швидким розвитком сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, засобів зв'язку й інформатизації і, як наслідок, істотним зростанням впливу інформаційної сфери на життя нашого суспільства. У сучасному світі інформація стає стратегічним національним ресурсом – одним з основних багатств економічно розвинутої держави, головним джерелом економічної і військової моці держави. Національний інформаційний ресурс повинен стати одним із вирішальних ресурсів розвитку країни, привабливою сферою вкладення капіталів суб'єктів господарської діяльності.

Контури Спільної політики безпеки і оборони ЄС почали визначатися ще в 1990-х рр. у Петерберзьких деклараціях Західноєвропейського союзу (1992) та Спільній декларації з оборони Європи (1998). Однак конфлікт у колишній Югославії (1991–1995), Косовська криза (1999), теракти в США (2001) і війна в Іраку (200) виявили неготовність об'єднаної Європи опера-

тивно й ефективно діяти, як того вимагають обставини, для врегулювання кризових ситуацій. Лише Амстердамський договір (1997) вперше надав ЄС певний військовий вимір, безпосередньо включивши у сферу компетенції Європейського Союзу питання безпеки й оборони, які раніше належали до ЗЄС, а власне становлення Європейської політики безпеки й оборони розпочалося лише з 1999 р.

Початок ХХІ ст. ознаменувався наміром європейців побудувати Європейську (після Лісабонських договорів – Спільну) політику безпеки й оборони як невід’ємну складову Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ). Оскільки між державами-членами існувала суттєва різниця у сфері військової культури, стандартів, підходів до забезпечення безпеки, то при формуванні СЗППБ велике значення надавалося вирішенню питань військово-технічного співробітництва, а також розробці загальної стратегії та концепцій врегулювання криз. Перші кроки в цьому напрямі було зроблено у 2002 р., коли в Декларації НАТО – ЄС про європейську політику в галузі безпеки й оборони було закріплено принципи стратегічного партнерства Альянсу й ЄС, а у так званих домовленостях «Берлін плюс» було визначено порядок доступу Європейського Союзу до ресурсів НАТО й умови їх спільної або самостійної діяльності під час врегулювання кризових і конфліктних ситуацій. Уже через рік, у 2003 р., було розроблено і прийнято *Європейську стратегію безпеки* (ЄСБ) та Стратегію ЄС з нерозповсюдження зброї масового ураження; у 2005 р. ЄС ухвалив стратегію по боротьбі з тероризмом.

У ЄСБ наголошувалося, що довгострокові рішення для врегулювання конфліктів повинні об’єднувати всіх регіональних гравців, що роблять загальну ставку на відновлення миру. При цьому суверенні уряди повинні брати на себе відповідальність за забезпечення поваги до суверенності, незалежності й територіальної цілісності держав, а також мирне вирішення розбіжностей, тобто дотримання фундаментальних принципів Статуту ООН та принципів і зобов’язань ОБСЄ. У 2005 р. Європейський Союз ухвалив ще один документ – Європейський консенсус з питань розвитку. Показово, що, як у ЄСБ, так і в Європейському консенсусі підкреслювалося, що сталий розвиток неможливий без мирної та безпечної обстановки, а тривалий мир неможливий без розвитку й ліквідації бідності. Отже, існують тісні зв’язки між розвитком та іншими аспектами політики, включаючи мир і безпеку, гуманітарну допомогу, міграцію, навколишнє середовище та зміну клімату. Ця теза буде згодом відтворена в *Глобальній стратегії зовнішньої політики та політики безпеки ЄС* «Спільне бачення, єдиний підхід: сильна Європа», представлений у червні 2016 р. Високим представником Союзу з питань зовнішньої та безпекової політики [29].

У Стратегії наголошується на тому, що в сучасному світі однієї «м'якої» сили недостатньо, необхідно підвищувати ефективність ЄС у сфері безпеки і оборони. Основними безпековими пріоритетами визначені: оборона, боротьба з тероризмом, кібербезпека, енергетика та стратегічні комунікації. До необхідних передумов здійснення політики ЄС у галузі безпеки й оборони віднесено: поступову синхронізацію і взаємну адаптацію циклів національного оборонного планування (це планування має здійснюватися у повній відповідності з оборонним плануванням НАТО); використання фондів ЄС для підтримки оборонних досліджень, технологій та багатонаціонального співробітництва; задіяння всього потенціалу Європейського оборонного агентства; розвиток європейської оборонної промисловості.

Пізніше на засіданні Ради ЄС був представлений план реалізації Глобальної стратегії у сфері безпеки й оборони. Цей План визначив новий рівень амбіцій ЄС і необхідні для їх реалізації дії, включаючи більш тісне співробітництво в оборонній сфері. У Плані зазначено, що ЄС повинен: ефективно діяти у відповідь на зовнішні конфлікти і кризи; нарощувати потенціал партнерів; захищати Європейський Союз і його громадян.

Наступним заходом щодо реалізації положень Глобальної стратегії став *План дій у сфері європейської оборони*, який був затверджений Європейською Комісією в листопаді 2016 р. План передбачав конкретні дії, які покликані сприяти країнам-членам в активізації досліджень і більш ефективному витрачанні коштів на спільну оборону. У Плані дій досить велика увага приділялася викликам європейській оборонній політиці. Зазначається, що хоча ЄС і посідає друге місце у світі за військовими витратами після США, він відчуває на собі неефективність витрат у зв'язку з дублюванням, відсутністю взаємосумісності й технологічними прогалинами. У Плані наголошується на тому, що оборонно-промисловий сектор має стратегічне значення не тільки для безпеки ЄС. Із загальним оборотом у 100 млрд євро на рік він також є рушійною силою європейської економіки. План передбачає три основних напрями:

1. Започаткування Європейського оборонного фонду.
2. Стимулювання інвестицій у ланцюзі оборонних поставок.
3. Зміцнення внутрішнього оборонного ринку.

Отже, Глобальна стратегія ЄС наочно демонструє, що цей документ не передбачає створення колективної оборони ЄС, а має на меті мобілізацію всіх можливостей, які закладені в установчих договорах ЄС (положення про взаємну підтримку і солідарність), заради ефективного співробітництва в оборонній сфері. Про відсутність на сьогодні в ЄС єдиного погляду на оборонну політику свідчить те, що за згадану вище резолюцію Європейського Парламенту від 16 лютого 2017 р. голосувало «за» лише 282 депутати (44%), «про-

ти» – 269 (42%), а 83 (13%) утрималося. Водночас варто припустити, що з просуванням концепції «багатошвидкісної Європи» співробітництво між окремими членами ЄС в оборонній сфері буде тільки розвиватися. Свідченням цього є і те, як ЄС наполегливо і послідовно втілює в життя основні положення Глобальної стратегії щодо зовнішньої та безпекової політики. Важливим стратегічним пріоритетом у Глобальній стратегії ЄС визнана стійкість сусідніх держав і суспільств та творчий розвиток партнерства на індивідуальній основі. Серед можливих варіантів такого партнерства розглядаються: створення економічної зони з країнами, де існує поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі; розширення транс'європейських мереж та енергетичного співтовариства; участь у програмах і агенціях ЄС з подальшим залученням цих країн до участі у Спільній політиці безпеки та оборони.

Щодо України ситуація є досить складною. Так, у рішенні Європейської Ради щодо Угоди про асоціацію між ЄС і Україною від 15 грудня 2016 р. зазначається, що Угода підтверджує співпрацю з Україною у сфері безпеки, зокрема, в галузі запобігання конфліктам, поширенню зброї масового знищення, регулювання криз, але не містить зобов'язань щодо гарантій колективної безпеки або іншої військової допомоги Україні чи її підтримки. Проте, незважаючи на увагу, яку ЄС приділятиме зміцненню стійкості і стабілізації країн-партнерів, перспективи співпраці України з ЄС саме в межах Спільної політики безпеки та оборони є досить невизначеними (винятком може бути співпраця у сфері навчання й консультативної допомоги). Сподіватися на значний прорив у відносинах з ЄС за цим напрямом найближчим часом не варто, а головні зовнішньополітичні зусилля щодо зміцнення оборони України необхідно зосереджувати на співпраці з НАТО і двосторонньому військовому співробітництві.

У Законі «Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України» 2017 р. одним з пріоритетів національних інтересів України визначено інтеграцію у *євроатлантичний безпековий простір* з метою набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. Простір (англ. space) – протяжність, місце, необмежене видимими краями. Безпековий простір (англ. security space) – це самостійний геополітичний простір із власними кордонами, структурою, ресурсами й особливостями взаємодії суб'єктів соціальних відносин. *Євроатлантичний безпековий простір* – простір діалогу України й НАТО, що характеризуватиметься, з одного боку, посиленням співробітництва в багатьох напрямках, а з другого – проведенням необхідних реформ в Україні з метою наближення її до євроатлантичних стандартів.

Держави євроатлантичного регіону повинні прийняти спільне стратегічне бачення питань безпеки. Вона повинна базуватися, серед іншого, на таких

принципах: визнання плюралізму центрів прийняття рішень у сфері безпеки та необхідність їх співпраці; готовність до переговорів з позиції поваги до заявлених інтересів безпеки всіх держав; право кожної держави визначати власні механізми безпеки; прагнення перетворити конфлікти у сфері євроатлантичної безпеки на безпрограшну ситуацію; зобов'язання щодо зміцнення довіри, особливо до політики, яка сприятиме колективним діям для запобігання, утримування або скасування розгортання криз.

Дослідники говорять про три можливих *шляхи (сценарії) зміцнення безпеки* на кооперативній основі в євроатлантичному регіоні [30]. Ці шляхи представляють три основні думки експертів і можуть бути підсумовані таким чином:

Відновлювальний ремонт: інституційний статус-кво; акцент на усуненні взаємних хибних уявлень та посилення прозорості та довіри; визначення та реалізація спільних інтересів у євроатлантичній зоні. Цей перший шлях (варіант) передбачає, що існуючі проблеми можуть бути вирішені в існуючих інституціях, насамперед політичними та дипломатичними засобами, спрямованими на зміцнення довіри, підвищення прозорості дій у сфері безпеки, подолання взаємних хибних уявлень, визначення спільних інтересів. Перший варіант розглядає основні питання безпеки як ті, які лежать насамперед у межах Євразії – ОБСЄ (включаючи Росію та її сусідів ОБСЄ).

Часткова реконструкція: визначення додаткових та творчих політичних, правових та військових домовленостей, можливо, включаючи перекриття гарантій безпеки, які стосуються потенційних проблем безпеки держав Центральної та Східної Європи та Чорноморського регіону; досягнення спільних інтересів за межами євроатлантичної зони.

Фундаментальна трансформація: реформування загальної архітектури євроатлантичної безпеки шляхом підписання та введення в дію Договору про європейську безпеку; ставити спільні виклики безпеці вищим пріоритетом, ніж відмінності в євроатлантичній зоні. Такий підхід передбачає укладення нової Угоди про європейську безпеку, яка б створила набір обов'язкових правил для комплексної системи колективної безпеки в регіоні ОБСЄ на основі принципів включення, поліцентризму та загальної (неподільної) безпеки.

Для кожного шляху існує низка конкретних пропозицій для подальшого розгляду для досягнення узгодженого загального бачення. Ці пропозиції не обов'язково є взаємовиключними, і вони необов'язково відбивають думку групи в цілому. Найбільша відповідальність Альянсу полягає в захисті й обороні території та населення його країн від нападу. Альянс не розглядає жодної країни як супротивника. Однак ніхто не повинен сумніватися в рішучості НАТО, якщо безпека будь-кого з членів організації буде під загрозою. Стримання, засноване на відповідному балансі ядерних та звичайних спромож-

ностей, залишається ключовим елементом загальної стратегії Альянсу. Обставини, за яких будь-яке застосування ядерної зброї можливе, розглядаються як вкрай віддалені. До того часу поки буде існувати ядерна зброя, НАТО залишатиметься ядерним альянсом. Високою гарантією безпеки союзників є впровадження стратегічних ядерних сил Альянсу, особливо США; незалежних стратегічних ядерних сил Великої Британії та Франції, які відіграють свою власну стримуючу роль, роблячи внесок у загальне стримування та безпеку союзників. ЄС буде прагнути, щоб НАТО мало повний спектр можливостей, необхідних для стримування і захисту від будь-якої загрози безпеці населення ЄС.

Кризи і конфлікти за межами кордонів НАТО можуть створити пряму загрозу безпеці території та населенню Альянсу. НАТО буде займатися тим, коли це можливо та в разі необхідності, щоб запобігти кризам, врегульовувати кризи, стабілізувати постконфліктні ситуації, а також надавати допомогу у відбудові. Досвід операцій НАТО, зокрема в Афганістані та на Західних Балканах, доводить, що всеосяжний політичний, громадянський і військовий підходи необхідні для ефективного управління кризою. Альянс буде активно співпрацювати з іншими міжнародними організаціями до, під час і після криз, щоб заохочувати всеохоплюючий спільний аналіз, планування і проведення заходів на місцях, з метою забезпечення максимальної узгодженості та ефективності спільних міжнародних зусиль.

Кращим способом урегулювання конфліктів є їх завчасне попередження від виникнення. НАТО буде здійснювати постійний моніторинг та аналіз міжнародної обстановки для протистояння кризам і за необхідності вживати активних заходів для запобігання перетворення їх у великі конфлікти. Якщо політика запобігання конфлікту не досягне успіху, Альянс буде готовим і спроможним владнати його. НАТО має унікальний потенціал і можливості для врегулювання конфліктів, у тому числі безпрецедентну можливість розгортання та застосування потужного угруповання збройних сил. Операції, що вже проводилися під керівництвом НАТО, продемонстрували, який незамінний внесок Альянс може зробити в міжнародні зусилля з урегулювання конфліктів. Навіть коли конфлікт улагоджується, міжнародному співтовариству часто необхідно протягом тривалого часу надавати допомогу для створення умов, які б забезпечували довгострокову стабільність. Альянс буде готовим і здатним зробити свій внесок у стабілізацію та відновлення, тісно співпрацюючи та консультуючись по можливості з іншими відповідними міжнародними акторами (суб'єктами) [31].

Висновки і перспективи подальшого розвитку досліджень у цьому напрямі. Отже, у сучасній науці про міжнародні відносини немає такого визначення безпеки, яке б задовольнило як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Це пояснюють тим, що окремі складники змісту безпеки набувають певного значення або втрачають його залежно від внутрішньої ситуації в державі та міжнародної ситуації. Особливе значення в сучасних умовах має проблема інформаційної безпеки, яка потребує насамперед комплексного осмислення з урахуванням реалій сьогодення.

Контури Спільної політики безпеки й оборони ЄС почали визначатися ще в 1990-х рр., сучасна її інтерпретація відтворена в Глобальній стратегії зовнішньої політики та політики безпеки ЄС у 2016 р. Основними безпековими пріоритетами визначені: оборона, боротьба з тероризмом, кібербезпека, енергетика та стратегічні комунікації.

Важливе значення сьогодні має проблема створення євроатлантичного безпекового простору – простору діалогу України і НАТО, що має супроводжувати проведення необхідних реформ в Україні з метою наближення її до євроатлантичних стандартів. Перспективи подальшого розвитку досліджень у цьому напрямі потребують вивчення проблем дезінформації та запобігання їй окремими державами європейського інформаційного простору. Особливе значення мають дослідження ролі Росії в цьому процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Biscop S. *European strategy in the 21st century: new future for old power*. London; New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019. xi, 153 p.
2. *Contemporary European Security* / edited by David J. Galbreath, Jocelyn Mawdsley, and Laura Chappell. London; New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019. xvi, 216 p.
3. *Europe, small navies and maritime security: balancing traditional roles and emergent threats in the 21st century* / edited by Robert McCabe, Deborah Sanders and Ian Speller. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2020. xv, 237 p.
4. Fiott D. *Defence industrial cooperation in the European Union: the state, the firm and Europe*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019. xi, 202 p.
5. Hauser G. *The European security and defence architecture: challenges and Austrian security policy priorities*. Vienna: Republic of Austria, Federal Ministry of Defence, 2019. 293 p.
6. Hill W. H. *No place for Russia: European security institutions since 1989*. New York: Columbia University Press, 2018. ix, 519 p.
7. Léonard S., Kaunert C. *Refugees, security and the European Union*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019. 211 p.
8. Ostermann F. *Security, defense discourse and identity in NATO and Europe: how France changed foreign policy*. London; New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2019. xiv, 202 p.
9. Paladini S., Castellucci I. *European security in a post-Brexit world*. Bingley, UK: Emerald Publishing Limited, 2019. viii, 152 p.

10. The European Union: facing the challenge of multiple security threats / edited by Antonina Bakardjieva Engelbrekt, Anna Michalski, Niklas Nilsson, Lars Oxelheim. Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, 2018. x, 247 p.
11. The handbook of European defence policies and armed forces / edited by Hugo Meijer and Marco Wyss. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2018. xxxvi, 960 p.
12. The Routledge handbook of European security law and policy / edited by E. Conde (editor in chief), with Zhaklin V. Yaneva and Marzia Scopelliti (co-editors). London: Routledge, 2020. xiv, 430 p.
13. Violakis P. Europeanisation and the transformation of EU security policy: post-Cold War developments in the common security and defence policy. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2018. ix, 277 p.
14. Тимків Я. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі: навч. посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 224 с.
15. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
16. Глосарій: навч. енцикл. слов.-довід. із питань інформ. безпеки / за заг. ред. А. М. Шуляк. Київ: МПБП «Гордон», 2019. 580 с.
17. Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Спільна політика безпеки і оборони ЄС: еволюція і стратегія розвитку. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14031/1/Butyk_Ykovuk_3-9.pdf (дата звернення: 04.02.2020).
18. Дмитренко М. А. Проблемні питання інформаційної безпеки України. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/3318/2997 (дата звернення: 04.02.2020).
19. Нікіпелова Є. М. Сутність поняття «безпека» та його використання у системі державного управління й міжнародних відносин. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2018. № 10. С. 29–35.
20. Пошедін О. І. Нове життя спільної політики безпеки та оборони Європейського Союзу: орієнтири для України. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 2. С. 48–54.
21. Соснін О. В., Дзьобань О. П. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних з інформаційно – комунікаційною сферою. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2015. Вип. 37. Ч. 3. С. 35–43.
22. Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 2 (16). С. 188–198.
23. A Dictionary of the Social Science / editors, Julius Gould, William L. Kolb. London: Tavistock Publications, 1964. xvi, 761 p.
24. The Oxford Reference Dictionary / edited by Joyce M. Hawkins; illustrations edited by Susan le Roux. Oxford [England]: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1986. ix, 972 p.

25. Rotfeld A. D. Europejski system bezpieczeństwa in statu nascendi. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1990. 270 s.
26. Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи. *Віче*. 2002. № 4. С. 64–68.
27. Стратегія національної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 04.02.2020).
28. Філософія: підручник / за заг. ред. Горлача М. І., Мануйлова Є. М. Харків: ТОВ «Модель Всесвіту», 2001. 664 с.
29. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. URL: https://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/regions/files/eugs_review_web.pdf (accessed: 04.02.2020).
30. Euro-Atlantic Security: One Vision, Three Paths. URL: <https://www.eastwest.ngo/idea/euro-atlantic-security-one-vision-three-paths> (accessed: 04.02.2020).
31. Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation adopted by Heads of State and Government in Lisbon. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_68580.htm? (accessed: 04.02.2020).

REFERENCES

1. Biscop, S. (2019). *European strategy in the 21st century: new future for old power*. London; New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group.
2. Galbreath, D. J., Mawdsley, J. & Chappell, L. (Eds.) (2019). *Contemporary European Security*. London; New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group.
3. McCabe, R., Sanders, D. & Speller, I. (Eds.) (2020). *Europe, small navies and maritime security: balancing traditional roles and emergent threats in the 21st century*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
4. Fiott, D. (2019). *Defence industrial cooperation in the European Union: the state, the firm and Europe*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
5. Hauser, G. (2019). *The European security and defence architecture: challenges and Austrian security policy priorities*. Vienna: Republic of Austria, Federal Ministry of Defence.
6. Hill, W. H. (2018). *No place for Russia: European security institutions since 1989*. New York: Columbia University Press.
7. Léonard, S. & Kaunert, C. (2019). *Refugees, security and the European Union*. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
8. Ostermann, F. (2019). *Security, defense discourse and identity in NATO and Europe: how France changed foreign policy*. London; New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group.
9. Paladini, S. & Castellucci, I. (2019). *European security in a post-Brexit world*. Bingley, UK: Emerald Publishing Limited.

10. Bakardjieva Engelbrekt, A., Michalski, A., Nilsson, N. & Oxelheim, L. (Eds.) (2018). *The European Union: facing the challenge of multiple security threats*. Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
11. Meijer, H. & Wyss, M. (Eds.) (2018). *The handbook of European defence policies and armed forces*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
12. Conde, E, Yaneva, Z. V. & Scopelliti, M. (Eds.) (2020). *The Routledge handbook of European security law and policy*. London: Routledge.
13. Violakis, P. (2018). *Europeanisation and the transformation of EU security policy: post-Cold War developments in the common security and defence policy*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
14. Tymkiv, Ya. (2011). *Teoriia i praktyka suchasnoi yevropeiskoi polityky bezpeky: pryklad Polshchi* (Theory and Practice of Modern European Security Policy: The Case of Poland): navch. posibnyk. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki [in Ukrainian].
15. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka: entsykloped. slovnyk-dovidnyk* (Modern Political Vocabulary: An Encyclopedic Dictionary Directory). Lviv: «Novyi Svit-2000» [in Ukrainian].
16. Shuliak, A. M. (Ed.) (2019). *Hlosarii: navch. entsykl. slov.-dovid. iz pytan inform. bezpeky* (Glossary: educational encyclopedic dictionary on information security). Kyiv: MPBP «Hordon» [in Ukrainian].
17. Bytiak, Yu.P. & Yakoviuk, I. V. *Spilna polityka bezpeky i oborony YeS: evoliutsiia i stratehiia rozvytku* (The EU's common security and defense policy: evolution and development strategy). Retrieved from http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14031/1/Butyk_Ykovyk_3-9.pdf [in Ukrainian].
18. Dmytrenko, M. A. *Problemni pytannia informatsiinoi bezpeky Ukrainy* (Problematic issues of information security of Ukraine). Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/3318/2997 [in Ukrainian].
19. Nikipielova, Ye.M. (2018). *Sutnist poniattia «bezpeka» ta yoho vykorystannia u systemi derzhavnoho upravlinnia y mizhnarodnykh vidnosyn* (The essence of the concept of 'security' and its use in public administration and international relations). *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka» – International scientific journal «Internauka», 10, 29–35* [in Ukrainian].
20. Poshedin, O. I. (2017) *Nove zhyttia spilnoi polityky bezpeky ta oborony Yevropeiskoho Soiuzu: oriientyry dlia Ukrainy* (The New Life of the Common Security and Defense Policy of the European Union: Guidelines for Ukraine). *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy. Serii «Derzhavne upravlinnia» – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. Public Administration Series, 2, 48–54* [in Ukrainian].
21. Sosnin, O. V. & Dzoban, O. P. (2015). *Informatsiina bezpeka: novi vymiry zahroz, pov'iazanykh z informatsiino – komunikatsiinoiu sferoiu* (Information security: new dimensions of threats, related to the information and communication sphere). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii «Mizhnarodni vidnosyny» – Visnyk of the Lviv University. Series International Relations, Issue 37, Part 3, 35–43* [in Ukrainian].
22. Trebin, M. P. (2013). *Fenomen informatsiinoi viiny u sviti, shcho hlobalizuietsia* (The phenomenon of information warfare in a globalizing world). *Visnyk Natsionalnoho*

- universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofii, filozofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 2(16), 188–198 [in Ukrainian].*
23. Gould, J. & Kolb, W. L. (Eds.) (1964). *A Dictionary of the Social Science*. London: Tavistock Publications.
 24. Joyce M. Hawkins, J. M. (Ed.) (1986). *The Oxford Reference Dictionary*. Oxford [England]: Clarendon Press; New York: Oxford University Press.
 25. Rotfeld, A. D. (1990). *Europejski system bezpieczeŃstwa in statu nascendi*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych [in Polish].
 26. Trebin, M. (2002). Informatiine suspilstvo. Viiny novoi epokhy (Information Society. Wars of a new era). *Viche – Viche, 4*, 64–68 [in Ukrainian].
 27. Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy (National Security Strategy of Ukraine). Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 26 travnia 2015 roku №287/2015. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> [in Ukrainian].
 28. Horlach, M. I. & Manuilov, Ye.M. (Eds.) (2001). *Filosofii* (Philosophy): pidruchnyk. Kharkiv: TOV «Model Vsesvitu» [in Ukrainian].
 29. A Global Strategy for the European Union’s Foreign and Security Policy. Retrieved from https://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/regions/files/eugs_review_web.pdf.
 30. Euro-Atlantic Security: One Vision, Three Paths. Retrieved from <https://www.eastwest.ngo/idea/euro-atlantic-security-one-vision-three-paths>.
 31. Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation adopted by Heads of State and Government in Lisbon. Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_68580.htm?

Тихомирова Евгения Борисовна, доктор политических наук, профессор, профессор кафедры международных коммуникаций и политического анализа факультета международных отношений Восточнoукраинского национального университета имени Леси Украинки, г. Луцк, Украина

ЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИКА БЕЗОПАСНОСТИ И ОБОРОНЫ

В статье на основе концептуализации проблемы безопасности в аспекте международно-политической проблематики исследованы определения безопасности отечественных и зарубежных ученых. Особое внимание уделяется информационной безопасности, которая требует прежде всего комплексного осмысления с учетом реалий. Прослежена эволюция общей политики безопасности и обороны ЕС, современная ее интерпретация в Глобальной стратегии внешней политики и политики безопасности ЕС. Отмечено, что приоритетными вопросами безопас-

ности определены: оборона, борьба с терроризмом, кибербезопасность, энергетика и стратегические коммуникации. Определенное внимание уделяется проблеме создания евроатлантического информационного пространства – пространства диалога Украины и НАТО, которое должно сопровождаться проведением необходимых реформ в Украине с целью приближения ее к евроатлантическим стандартам.

Ключевые слова: безопасность, европейская безопасность, евроатлантическое пространство, информационная безопасность, информационная война, национальная безопасность, опасность.

Tykhomyrova Yevheniya Borysivna, Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of the Department of International Communications and Political Analysis, Faculty of International Relations, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

EUROPEAN SECURITY AND DEFENSE POLICY

Problem setting. Security issues are important for contemporary international relations research, since security has been and remains one of the most important aspects in the functioning of international relations. Ensuring security is seen as an important task for both a state and the international community in the broad sense of the term, in particular for the EU. In today's context, the problem of information security of the individual, the state and the society is fundamentally relevant as it needs, primarily, a complex reflection, taking into account the realities of the present. In addition, continuous monitoring of the security situation in the information field, the ranking of threats by the degree of influence on national interests, the rational redistribution of forces and the means to neutralize threats are urgently needed.

Recent research and publications analysis. Problems of European politics and defense are constantly in the center of attention of Western scientists, first of all Laura Chappell, David J. Galbreath, Jocelyn Mawdsley, Robert McCabe, Hugo Meijer, Deborah Sanders, Ian Speller, Marco Wyss, and others. In the Ukrainian literature, some solutions to this problem are found in Ya. Tymkiv's manual, in the encyclopedic dictionary-directory «Modern Political Vocabulary», in the Glossary of the Encyclopedic Dictionary of Information Security, articles by Yu. Bytyak and I. Yakovyuk, M. Dmytrenko, E. Nikipelova, O. Poshedin, O. Sosnin and O. Dzioban, M. Trebin which the author of the paper researches and identifies previously unsolved parts of the general problem the article is devoted to.

Paper object: to analyze the term «security», to identify the place of security in the European security and defense policy, to characterize the peculiarities of the problem of the Euro-Atlantic security space formation.

Paper main body. In the article, based on the conceptualization of the security problem in the aspect of international political issues, the definitions of the security by domestic and foreign scientists are explored. Particular attention is paid to information security,

which requires, first of all, a comprehensive understanding of the today's realities. The evolution of the EU Common Security and Defense Policy, its current interpretation in the EU's Global Foreign and Security Policy, has been traced. The main security priorities were identified, namely, defense, counter-terrorism, cybersecurity, energy and strategic communications. Special attention is drawn to the problem of creating the Euro-Atlantic security information space, i.e., the space of a dialogue between Ukraine and the NATO, which should accompany the necessary reforms in Ukraine in order to bring it closer to Euro-Atlantic standards.

Conclusions of the research. Therefore, in the modern science of international relations there is no definition of security that would satisfy both domestic and foreign scientists. This is explained by the fact that certain components of the security content acquire a certain value or lose it, depending on the internal situation in the country and the international situation. The problem of information security which requires, first of all, a comprehensive understanding of the present realities is of particular importance in today's context.

The contours of the EU Common Security and Defense Policy began to be defined in the 1990s, and its current interpretation is reflected in the EU's Global Foreign and Security Policy, 2016. Defense, counter-terrorism, cybersecurity, energy and strategic communication are the main security priorities. The issue of creating a Euro-Atlantic security space that is the space of a dialogue between Ukraine and the NATO, which should accompany the necessary reforms in Ukraine in order to bring it closer to Euro-Atlantic standards is of utmost importance.

Keywords: security, European security, Euro-Atlantic security space, information security, information warfare, national security, danger.

Trebin Mikhail Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: m.p.trebin@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1328-9865

BIOLOGICAL TERRORISM: PREPARING THE ESSENCE

Biological terrorism is the reality of today. It is understood as the deliberate use by individuals, terrorist groups or organizations, separate structures of state bodies of biological weapons of destruction of people, animals and plants in order to destroy or disable people, causing great economic, social, political, demographic and environmental losses to the country and the world community, imposing a certain line of behavior on international organizations, states, local governments in solving external and internal issues problem. The negative consequences of bioterrorism are revealed, three classes of biological agents, the main methods of combat use of biological weapons are analyzed.

Keywords: *biological terrorism, biological weapons, national security, epidemic, pandemic.*

Problem setting. Modern terrorism is cynical and diversified. If, at the stage of the origin of this phenomenon, the purpose of most terrorist acts, as a rule, was the destruction of individuals, today it is the mass destruction of people, the undermining of material well-being, and the destruction of cultural property [1]. In addition, due to the recent increase in the socio-political effect of the terrorist attack, their organizers and executors are expanding their geography, scaling up and increasing the sophistication of terrorist acts. Today, in order to achieve their goals, terrorists are ready to use any means without any restrictions. Due to the increase of material equipment and technical capabilities, terrorists seek to use modern information and cyber technologies in their criminal activity, to seize weapons of mass destruction. Biological weapons, due to a number of inherent combat and functional characteristics, make it very convenient for a larger-scale terrorist attack. The current revolution in the field of biotechnology is capable of creating biological weapons that are not inferior to nuclear weapons in terms of astonishing parameters and have flexibility in use.

Recent research and publications analysis. The problems of terrorists using weapons of mass destruction, especially biological weapons, were constantly in the spotlight for Western (M. Armstrong, W. S. Carus, A. Collins, D. D. Dones,

C. Enemark, B. C. Garrett, L. Gray, L. Idzikowski, K. Y. Johnson, P. M. Nolan, M. Kerrigan, M. G. Kortepeter, F. Lentzos, K. Newby, M. Olshaker, M. T. Osterholm, V. N. Pinto, T. Renders, E. Rice, A. T. Tu, M. E. Vargo, M. Wilkinson et al. [2–21]) and Ukrainian researchers (M. Andreichin, O. Bardin, M. Velichko, M. Horlach, O. Glinska, V. Kopcha, A. Laputina, V. Radchenko, A. Serdyuk, Yu . Skaletsky, K. Cherednichenko et al. [22–27]). But at the same time, the events surrounding the COVID-19 pandemic indicate that the problem of combating biological terrorism will be problem of our future.

Paper objective. The purpose of the article is to reveal the essence of biological terrorism, its main features and consequences.

Paper main body. The world in which we live is constantly is putting humanity to the test. As a representative of a biological species, a person is exposed, first of all, to such possible threats as: activation of cells of endemic infections due to regional and global anthropogenic influence (malaria, yellow fever, Rocky Mountain spotted fever, Japanese encephalitis, tick-borne encephalitis, cholera, hemorrhagic fever, etc.); the appearance of previously unknown infectious diseases (AIDS, Lyme disease, Marburg fever, Lass, Ebola, legionellosis, spongiform encephalopathy, toxic shock syndrome, helicobacter infections, cryptosporidiosis); the epidemic spread of «old» infections, including defeated ones (tuberculosis, meningococcal and streptococcal infections, diphtheria, shigellosis, salmonellosis) in the new ecological and social environment of human habitation; increased risk of exotic and quarantine infections (tropical helminthiasis, West Nile fever, malaria, yellow fever, cholera, etc.) due to the globalization of the economy and trade and mass migration of the population; the deliberate distribution of biological agents in order to infect people, animals and plants (biological weapons and biological terrorism). We will discuss about the last type of biological threat in this article.

The history of mankind abounds with examples of using arsenic, cicuta, mercuric chloride and other toxic substances against their own kind by humans. One of the first recorded cases of villainous poisoning was told by the stories of the Greek physician Ctesias, who lived in the 5th century BC. This doctor was a witness of how the mother of the Persian king Artaxercus I named Parisatida poisoned her daughter-in-law Statira. But this and similar cases were directed against a specific person. In the twentieth century, mankind decided to go further by using biological (bacteriological) weapons against large groups of people. Thus, the Japanese during World War II developed such weapons: they used the plague virus in China from 1936 to 1945; Germans threw a bomb with anthrax causative agents on the small northern island of Grunland. Up to now, only those animals that do not suffer from anthrax live there.

The events of the fall of 2001 in the United States, related to the spread of anthrax spores through mail, indicate that bioterrorism as hypothetical threat

gradually turning into a real danger of the 21st century. Words spoken by an American infectious disease epidemiologist, regents professor, and director of the Center for Infectious Disease Research and Policy at the University of Minnesota Michael T. Osterholm few years before the attack, that the threat of biological poisoning is inevitable, turned the question from «if», into «when» and «where», ends up being harsh reality. Two weeks after the first case use of anthrax in the United States, FBI Director Robert Muller confidently stated that those were «acts of terrorism.»

Although both the scale and the results of the bioterrorist campaigns carried out there most likely pointing out towards the psychological orientation of these actions, and not the widespread usage of biological weapons against the population. Nevertheless, it should be noted that bioterrorism in the 21st century turned into a very serious problem for humanity. This is largely facilitated by the living conditions of modern society. American military experts believe that in the near future, if the terrorists are faced with the task of destroying as many people as possible within a short timeframe, they will give preference to its simplest implementation – with help of biological agents. The American side has substantial grounds for such conclusions. Back in the 1950s, military researchers conducted an experiment of unprecedented scale on humans, spraying two types of «harmless» microbes (*Serratia marcescens* and *Bacillus glodigii*) from warships in San Francisco in order to determine the spread of bacterial aerosol among the population of large American's cities. This experiment in a short amount of time contributed to the development of an epidemic with one fatal outcome.

In 1960 in New York, military researchers launched light plastic bags filled with the saprophytic microbe *Bacillus subtilis* into the mine ventilation system underground. The guards who were there showed surprising indifference to the actions of the experimenters, satisfied with their statement that they were conducting a scientific study. In this experiment, it took only a few minutes for the bacteria to spread to all stations of the given underground line. So, model studies have shown that the underground is a very convenient place to carry out acts of biological terrorism. According to estimates, in the case of using Anthrax, out of 12,000 people who will get sick in such situation, 11,400 will die; if tularemia pathogens are used, the number of patients will be 200 thousand, and 300 thousand people will suffer from pathogens of brucellosis. The appearance of such number of patients over a short amount of time will completely paralyze the normal life and health care system of even such powerful city as New York. We see happening in Italy and Spain in the context of the COVID-19 pandemic.

Therefore, today it is necessary to have a fairly clear idea of such a phenomenon as biological terrorism, which should be understood as the deliberate use by individuals, terrorist groups or organizations, some structures of state bodies of

biological means of defeating people, animals and plants in order to destroy or incapacitate people, inflicting heavy economic, social, political, demographic and environmental losses on the country and the world community, imposing a certain line of behavior of international organizations, states, local authorities in dealing with internal and external problems. Biological terrorism in any state, even a member of the «golden billion», can turn into a catastrophe, because its consequences are unpredictable and they do not have territorial borders. To infect a person, it is enough that from ten to one hundred viral particles get into the lungs, onto damaged skin or mucous membrane (nose, mouth, eyes). For comparison: up to ten thousand of such particles are placed in a drop hanging on the tip of a syringe needle. That is one drop that can kill thousand people on the spot! A teaspoon is enough for the inhabitants of the whole city. Half of the sick will die, the rest will remain disabled.

Professor Y. Suchkov, who worked for so many years on the so-called «fifth problem» – protecting troops and the population from weapons of mass destruction, in the interview with «Top Secret» noted that the consequences of using «fighting» strains as a means of terrorist attacks would be monstrous. «Those involved in the development of bacteriological weapons induced the so-called multidrug resistance on strains, leaving one reserve antibiotic so that saboteurs and developers could use it. They say that scientists were required to obtain a strain with virulence at the level of one cell, that is, one cell should infect the animal. Thousands of cells are required to infect humans. And in vitro there are billions of them. Several years ago, the head of the museum of living cultures of one of the closed institutes, in order to «annoy» his director, sent an ampoule of a not very virulent strain of cholera to the FSB to prove the possibility of leakage of dangerous microbes. State security officials quickly figured this person out. Condemned. But this case showed that strains can be stolen [28].

Biological terrorism has a number of negative consequences:

social – mass diseases of people with a severe course of the disease and a high degree of fatal outcomes, panic, fear, neuropsychiatric disorders, disability, paralysis of the will, depletion of medical resources, high mortality among medical staff, disruption of medical institutions, decline in living standards of citizens;

economic – the collapse of the country's economy, the disease and death of productive farm animals, the destruction of crop plants, which are the main source of food for the population, mass hunger, an increase in the number of refugees, devastation, discrediting the country on the world market as a trading partner, excessive material and financial costs of conducting anti-epidemic, quarantine and other measures to eliminate the epidemic (pandemic), self-paralysis of the transport system;

political – elimination or blackmail of undesirable political leaders, creating an atmosphere of distrust of the country's leadership, intensifying activity of the political opposition;

demographic – a significant reduction in population;

military – covert incapacitation of military personnel of a eventual or real adversary without coming into contact with his armed forces.

The list of potential biological weapons agents that can be used by terrorists, according to various sources, ranges from 10 to 50 names. As a criterion for their priority, virulence, persistence in the external environment, the possibility of industrial production using relatively simple and cheap technologies, and the absence of specific prophylaxis and treatment are used.

A bioterrorism attack is the deliberate release of viruses, bacteria, or other germs (agents) used to cause illness or death in people, animals, or plants. These agents are typically found in nature, but it is possible that they could be changed to increase their ability to cause disease, make them resistant to current medicines, or to increase their ability to be spread into the environment.

Bioterrorism agents are classified as categories A, B, and C [16].

Category A: High-priority agents include organisms that pose a risk to national security because they can be easily disseminated or transmitted from person to person, result in high mortality rates, and have the potential for major public health impact. They might cause public panic and social disruption, and require special action for public health preparedness. Agents/diseases include anthrax (*Bacillus anthracis*), botulism (*Clostridium botulinum* toxin), plague (*Yersinia pestis*), smallpox (*Variola major*), tularemia (*Francisella tularensis*), and viral hemorrhagic fevers [filoviruses (e.g. Ebola, Marburg) and arenaviruses (e.g. Lassa, Machupo)].

Category B: The second highest priority agents include those that are moderately easy to disseminate, result in moderate morbidity rates and low mortality rates, and require specific enhancements of CDC's diagnostic capacity and enhanced disease surveillance. Agents/diseases include brucellosis (*Brucella* species), epsilon toxin of *Clostridium perfringens*, food safety threats (e.g., *Salmonella* species, *Escherichia coli* O157:H7, *Shigella*), glanders (*Burkholderia mallei*), melioidosis (*Burkholderia pseudomallei*), psittacosis (*Chlamydia psittaci*), Q fever (*Coxiella burnetii*), ricin toxin from *Ricinus communis* (castor beans), Staphylococcal enterotoxin B, typhus fever (*Rickettsia prowazekii*), viral encephalitis [alphaviruses (e.g. Venezuelan equine encephalitis, eastern equine encephalitis, western equine encephalitis)], and water safety threats (e.g. *Vibrio cholerae*, *Cryptosporidium parvum*).

Category C: The third highest priority agents include emerging pathogens that could be engineered for mass dissemination in the future because of availability, ease of production and dissemination, and potential for high morbidity and mortality rates and major health impact. Agents include emerging infectious diseases such as Nipah virus and Hanta virus, and *Mycobacterium tuberculosis* (multidrug-resistant strains). Newer trends are products of microbes that can kill or incapacitate targeted hosts, e.g. hormones, neuropeptides, cytokines called as «designer

substances» to target a particular organ or type of enemy. Others are «ethnic bombs» and parasite biological weapons under trial to affect cash crops.

There are following methods of combat use of biological warfare (BW):

spraying biological formulations to infect the surface air layer with aerosol particles – aerosol method;

dispersion in the target area of blood-sucking carriers artificially infected with biological agents – transmission method;

biological infection of air and water in confined spaces [29].

Military experts consider the aerosol method as main, most effective and promising, since it allows you to suddenly and stealthily infect surface masses of air in large areas with biological agents, the terrain and the people on it, equipment, machinery. In this case, people are exposed to biological aerosol not only on opened locations on the ground, but also in unsealed facilities, vehicles, equipments. This method allows: to use for combat purposes almost all types of BW, to ensure infection of the body with both massive doses of one type of BW, and a combination of their various types. In addition, the protection of the body from aerosols of BW during their penetration through the respiratory system proved to be more difficult than with other methods of using BW. This is explained by the lack of effective protective barriers on the body and the occurrence of severe pulmonary forms of diseases that are much more severe and have bigger fatality. All this can reduce the effectiveness of emergency protective measures, create atypical lesion, acceleration of getting people out of order, increase the severity and mortality of the lesion. Foreign sources indicate that the most effective use of biological aerosol should be in the autumn-winter season (at air temperatures from minus 15 to plus 10 C, in inversion or isothermal conditions of vertical air stability, with average values of relative humidity, wind speed 1–4 m/s, the absence of solar radiation and precipitation) [30]. The relief effects on the efficiency of aerosols. On a flat open area the spread of the aerosol cloud occurs evenly. All other terrain features to one degree or another increase the dispersion of the cloud and reduce the area of infection. In gorges, hollows, ravines, forests, settlements with dense residential and industrial buildings, where the circulation of air masses and direct solar radiation are limited, it is possible to stagnate a cloud of biological aerosol, preserving its damaging properties for a longer time. Aerosol particles deposited on the ground combine with dust particles of the soil and when the wind is strong, as well as when people and vehicles move through the contaminated area, they again rise into the air, forming a secondary biological aerosol. In cases where the enemy uses persistent types of biological agents, this aerosol becomes an additional source of possible infection of people.

It is possible to use a transmission method, which consists in deliberate dispersion of bloodsucking carriers artificially infected with biological means in a given area

using entomological ammunition (aircraft bombs and containers of a special design). The method is based on the fact that many of the existing blood-sucking arthropods in nature are easy to perceive, keep for a long time, and then, through bites, they transmit the causative agents to a number of diseases dangerous to humans and animals. Thus, certain types of mosquitoes are capable of transmitting yellow fever, dengue fever, Venezuelan encephalomyelitis of horses, fleas – plague, Sucking lice – typhus, mosquitoes – Pappataci fever, hard ticks – Q fever, encephalitis, and others. Artificially infected carriers are most likely to be used in warm seasons (at temperatures from 15°C and above) and environmental conditions close to the natural habitat of carriers [31].

After the events of September 11, 2001, the US secret services worked out a version of a possible spraying bacteriological weapons over cities using agricultural aircraft, since these aircraft were getting interest from people suspected of conducting air attacks on New York and Washington, water contamination (effective in case of introducing a sufficient amount of infectious material into tanks and water towers, where drinking water enters after purification), food contamination (the most dangerous is the contamination of ready-to-eat meals or cold snacks at public catering facilities), infection of mail messages, sabotage enterprises for the production of vaccines, diagnostic and medical biologics, etc. [32–33]. Regardless of the application method, the biological agent can cause the sudden onset of mass diseases, the nature of which should be distinguished from epidemic outbreaks of natural origin.

The main signs of an epidemic caused by the deliberate spread of an infectious agent are: the sudden onset of massive cases of a rare or sporadic infection; identification of group diseases outside the endemic cell; the occurrence of an epidemic in a season uncharacteristic for this infection; extremely rapid spread of infection among people who have experienced exposure to a biological agent; atypical age characteristics of patients; mass infections of a known infection in an unusual way; short and approximately the same incubation period for most patients; isolation of pathogen strains in patients and from external objects with altered antigenic and biochemical characteristics, unusually high virulence and resistant to antibiotics; the presence of clinical signs in sick people that are not inherent in this nosological form; a large proportion of severe cases and fatal consequences; ineffectiveness of treatment with known drugs.

All of the above makes us look a little differently at the problem with the pandemic of the coronavirus COVID-19, especially in the context of the statements made by Chinese biologists Botao Xiao and Lei Xiao. They believe that the appearance of the virus is associated with the activities of biological laboratories in Wuhan [34]. Although we will never know the truth from the Chinese leaders,

the official version that – SARS-CoV-2 is apparently a hybrid of the coronavirus found in bats and another coronavirus of unknown origin. In the next step, the researchers found out that the virus was probably transmitted to humans from snakes. Researchers from South China Agricultural University in Guangzhou believe that pangolins could be the source of the new coronavirus [35], that is, no trace of the activity of the biological laboratory. The situation is not new. It is worth recalling the events that took place back in the 1970s in the Soviet Union. In April – May 1979 in Sverdlovsk (now Yekaterinburg) there was an unusual epidemic of Anthrax, during which 95 people fell ill (68 of them died, or 71.5%). In fact, the number of deaths and injuries in that disaster is immeasurably greater, including those whose health was undermined by subsequent vaccination, as well as those who died and became ill ten years later or were born with serious health conditions. Soviet officials said the outbreak was related to eating meat from sick Anthrax animals, whose diagnosis was not promptly diagnosed.

Nevertheless, as follows from retrospective investigations and a survey of victims and doctors who treated patients and performed an incision of the dead, the main route of infection for people and animals was the inhalation route. The main number of patients were workers of a secret facility in which biological weapons were developed. The experiments with Anthrax bacilli were carried out in the experimental block No. 19 of the secret microbiological center of the USSR Ministry of Defense, where for unknown reason there was a large release of infectious material into the atmosphere.

In Western print media there were reports that it was made specially by special services to obtain objective data on the damaging effect of the Anthrax on humans. It is difficult to agree with this point of view, but it is need-to-know information. Moreover, it is highly correlated with the activities of the KGB, which investigated the causes of these tragic events and conducted a total seizure of all documentary materials, including medical records of deceased people. Currently, NATO experts are using detailed descriptions of the Sverdlovsk epidemic as a classic example of the largest Anthrax epidemic in history, caused by an accident or deliberate action.

The first patients in this outbreak appeared two to three days after the aerosol release that occurred on April 2. The last patient was registered 43 days after a likely infection. According to calculations, a fatal disease in humans caused the inhalation of 8–10 thousands of spores. This concentration was recorded at a distance of 4 km from the place of release. Sheep turned out to be more susceptible to the Anthrax than people and laboratory monkeys (rhesus, cynomolgus). They fell ill with a fatal infection, receiving a dose of 2 thousand spores and being at a distance of 50 km from the source. Non-fatal diseases of moderate severity were found in people who probably received a dose of infection of no more than 100 spores [36].

At the end of the twentieth century, using dates and places data of patients registration, the incubation period, as well as official reports on Sverdlovsk of that time, Mikhail Supotnitsky and Stanislav Petrov wrote an article «Biological diversion in the Urals», which proved that what happened in Sverdlovsk – diversion of western intelligence services. The authors of the article explained that the set and the duration of this outbreak (more than one and a half months) during the incubation period of the disease equal to 2–3 days were determined only by repeated spraying of anthrax spores in various places of the region. That is, saboteurs are not once, but sprayed at bus stops 5–6 grams of the recipe many times. They did this in the morning when the adult population went to work. This explains why the children were not affected [37]. General Petr Burgasov, former Chief State Sanitary Doctor of the Soviet Union (from 1965 to 1986), completely agrees with these findings: «How else to explain this fact: «Voice of America» reported mass deaths «as a result of the Anthrax spores being released by the military town of Sverdlovsk-19» already on April 4, and the final diagnosis was made by us only on the 15th, when the first patient died?! The diversion was real! And everything was thought out carefully. There is a cold war. The outbreak started. Near a military town that was engaged in research on anthrax. So the place was not chosen by chance – there are no such coincidences!» [38].

Conclusions of the research. Thus, the potential threat of biological terrorism in modern conditions is global in nature. It is obvious that at the head of effective joint measures to counter this threat should be the regulatory framework of the international level that meets the requirements of the present. Noting the leading role of the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction (1972) in the development of its basic principles and provisions, new international legal acts should provide transparent and parity mechanisms for mutual information and control in the field of dual-use technologies, genetic engineering using pathogenic biological agents, biological food safety and agricultural production, of course, taking into account specific issues of economic and national security of States. Without the combined efforts of all countries in the fight against bioterrorism, success is impossible.

REFERENCES

1. Trebin, M. (1999). Terrorism – bolezn' sovremennogo obshhestva (Terrorism – a disease of modern society). *Zhurnal'ist – Magazineist*, 11, 18–24 [in Russian].
2. Armstrong, M. (2017). *Germ wars: the politics of microbes and America's landscape of fear*. Oakland, California: University of California Press.

3. Carus, W. S. (2017). *A short history of biological warfare: from pre-history to the 21st century*. Washington, D. C.: National Defense University Press.
4. Collins, A. (2018). *Biological weapons: using nature to kill*. New York: Lucent Press.
5. Dones, D. D. (2019). *Terrorist recruitment of U. S. gangs: global criminal alliances and biological weapons*. Lanham: Lexington Books.
6. Enemark, C. (2017). *Biosecurity dilemmas: dreaded diseases, ethical responses, and the health of nations*. Washington, DC: Georgetown University Press.
7. Garrett, B. C. (2017). *Historical dictionary of nuclear, biological, and chemical warfare*. 2nd ed. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
8. Gray, L. (2018). *Dirty bombs and shell shock: biology goes to war*. Minneapolis: Lerner Publications.
9. Idzikowski, L. (Ed.) (2020). *Chemical and biological warfare*. New York: Greenhaven Publishing.
10. Johnson, K. Y. & Nolan, P. M. (2016). *Biological weapons: recognizing, understanding, and responding to the threat*. Hoboken, N. J.: Wiley.
11. Kerrigan, M. (2018). *Protecting against biological and chemical attack*. Broomall, PA: MASON CREST.
12. Kortepeter, M. G. (2020). *Inside the hot zone: a soldier on the front lines of biological warfare*. Lincoln, NE: Potomac Books.
13. Lentzos, F. (Ed.) (2016). *Biological threats in the 21st century: the politics, people, science and historical roots*. London: Imperial College Press.
14. Newby, K. (2019). *Bitten: the secret history of lyme disease and biological weapons*. New York, NY: Harper Wave.
15. Osterholm, M. T. & Olshaker, M. (2017). *Deadliest enemy: our war against killer germs*. New York: Little, Brown and Company.
16. Pinto, V. N. (2013). Bioterrorism: Health sector alertness. *Journal of Natural Science, Biology and Medicine*, 4(1), 24–28.
17. Renders, T. (Ed.) (2019). *Weapons of mass destruction: chemical, biological, and nuclear*. New York: Nova Science Publishers, Inc.
18. Rice, E. (2017). *Biosecurity: preventing biological warfare*. New York, NY: Enslow Publishing.
19. Tu, A. T. (2018). *Chemical and biological weapons and terrorism*. Boca Raton: CRC Press, Taylor & Francis Group.
20. Vargo, M. E. (2017). *The weaponizing of biology: bioterrorism, biocrime and biohacking*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers.
21. Wilkinson, M. (2018). *Before intelligence failed: British secret intelligence on chemical and biological weapons in the Soviet Union, South Africa and Libya*. London: C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.
22. Cherednychenko, K. Yu. & Hlynska, O. V. (2018). Bioloichnyi teroryzm yak naibilsh nebezpechnyi vyd terorystychnoho aktu (st. 258 KK Ukrainy) (Biological terrorism as the most dangerous type of terrorist act (Article 258 of the Criminal Code of Ukraine)). *Molodyi vchenyi – Young scientist*, 10(2), 693–695 [in Ukrainian].

23. Gorlach, N. I. & Trebin, M. P. (Eds.) (2006). *Sovremennyy terrorizm* (Modern terrorism): uchebnoe posobie dlja vysshej shkoly. Har'kov: Timchenko [in Russian].
24. Laputina A. Yu. (2014). Svitovyi dosvid orhanizatsii ta pravovoho zabezpechennia protydiv biologichnomu teroryzmu (World experience in the organization and legal support of counteraction to biological terrorism). *Nauka i praktyka. Mizhvidomchy medychnyi zhurnal. Medychni aspekty natsionalnoi bezpeky – Science and practice. Interagency medical journal. Medical aspects of national security*, 1(2), 17–21 [in Ukrainian].
25. Serdiuk, A. M. & Skaletskyi, Yu.M. (2016). Biologichna bezpeka Ukrainy: realii ta problem (Biological security of Ukraine: realities and problems). *Ukraina. Zdorovia natsii – Ukraine. Nation's health*, 4(1), 7–12 [in Ukrainian].
26. Trebin, M. P. (2002). Biologicheskij terrorizm (Biological terrorism). *Biznes Inform – Business Inform*, 3–4, 8–19 [in Russian].
27. Velychko, M. V. & Radchenko, V. H. (Eds.) (2016). *Biologichna bezpeka Ukrainy* (Biosecurity Ukraine): monohrafiia. Kyiv: Nats. akad. SBU [in Ukrainian].
28. Belousova, T. (2001). Pjataja problema (The fifth problem). *Sovershenno sekretno – Top secret*, 11, 16 [in Russian].
29. Frist, W. H. (2002). *When every moment counts: what you need to know about bioterrorism from the Senate's only doctor*. Lanham: Rowman & Littlefield.
30. Henderson, D. A., Inglesby, T. V. & O'Toole, T. (2002). *Bioterrorism: Guidelines for Medical and Public Health Management*. Chicago, Ill.: American Medical Association.
31. Rotz, L. D., Khan, A. S., Lillibridge, S. R., Ostroff, S. M., Hughes, J. M. (2002). Public health assessment of potential biological terrorism agents. *Emerging Infectious Diseases*, 8(2), 225–230.
32. Richards, C. F., Burstein, J. L., Waeckerle, J. F. & Hutson, H. R. (1999). Emergency physicians and biological terrorism. *Annals of emergency medicine*, 34(2), 183–190.
33. Mobley, J. A. (1995). Biological warfare in the twentieth century: lessons from the past, challenges for the future. *Military Medicine*, 160(11), 547–53.
34. Fitt, M. (2020). Chinese scientists reveal true cause of coronavirus outbreak in Wuhan. Retrieved from <https://londonlovesbusiness.com/chinese-scientists-reveal-true-cause-of-coronavirus-outbreak-in-wuhan/>.
35. Russo, M. (2020). Ot kogo koronavirus? (Who is coronavirus from?) Retrieved from https://polit.ru/article/2020/02/28/ps_pangolin/ [in Russian].
36. Meselson, M., Guillemin, J, Hugh-Jones, M, Langmuir, A, Popova, I, Shelokov, A, Yampolskaya, O. (1994). The Sverdlovsk Anthrax Outbreak of 1979. *Science*, 266(5188), 1202–1208.
37. Supotnickij, M. V. & Petrov, S. V. (2001). Biologicheskaja diversija na Urale (Biological diversion in the Urals). Retrieved from <http://supotnitskiy.ru/stat/stat17.htm> [in Russian].
38. Kolobaev, A. (2016). Otec bakteriologicheskogo oruzhija (Father of bacteriological weapons). *Sovershenno sekretno – Top secret*, 10(386). Retrieved from <https://www.sovsekretno.ru/articles/otets-bakteriologicheskogo-oruzhiya/> [in Russian].

Требин Михаил Петрович, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

БИОЛОГИЧЕСКИЙ ТЕРРОРИЗМ: ПРОНИКНОВЕНИЕ В СУЩНОСТЬ

Биологический терроризм – реальность сегодняшнего дня. Под ним понимается умышленное применение отдельными лицами, террористическими группами или организациями, отдельными структурами государственных органов биологических средств поражения людей, животных и растений с целью уничтожения или вывода из строя людей, нанесения больших экономических, социальных, политических, демографических и экологических потерь стране и мировому сообществу, навязывания определенной линии поведения международным организациям, государствам, органам местного самоуправления в решении внешних и внутренних проблем. Раскрыты негативные последствия биотерроризма, проанализированы три класса биологических агентов, основные способы боевого применения биологического оружия.

Ключевые слова: биологический терроризм, биологическое оружие, национальная безопасность, эпидемия, пандемия.

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

БИОЛОГИЧНИЙ ТЕРРОРИЗМ: ПРОНИКНЕННЯ В СУТНІСТЬ

Постановка проблеми. Сучасний тероризм цинічний і багатолікий. Якщо на етапі зародження цього явища метою більшості терористичних актів, як правило, було знищення окремих індивідів, то сьогодні це масове знищення людей, підриє матеріального добробуту, руйнування культурних цінностей. Через зростання матеріальної оснащеності і технічних можливостей терористи прагнуть використовувати у своїй злочинній діяльності сучасні інформаційні та кібертехнології, заволодіти зброєю масового ураження. Біологічна зброя з огляду на низку притаманних їй бойових і функціональних характеристик є дуже зручною для здійснення масштабного терористичного акту. Революція в галузі біотехнологій дозволяє створити біологічну зброю, що за вражаючими параметрами не поступається ядерній зброї та має при цьому гнучкість у застосуванні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми застосування терористами зброї масового ураження, і перш за все біологічної зброї, постійно перебували в центрі уваги як західних (М. Армстронг, М. Варго, М. Вілкінсон, В. Гаррет, Л. Грей,

К. Джонсон, Д. Донес, С. Енемарк, Л. Іздіковський, В. Карус, М. Керріган, А. Коллінз, М. Кортенпетер, Ф. Лентзос, П. Нолан, К. Ньюбі, М. Олиакер, М. Остерхолм, В. Пінто, Е. Райс, Т. Рендерс, А. Ту та ін.), так і українських дослідників (М. Андрейчин, О. Бардін, М. Величко, М. Горлач, О. Глинська, В. Копча, А. Лапутіна, В. Радченко, А. Сердюк, Ю. Скалецький, К. Чередниченко та ін.). Але разом з тим події навколо пандемії COVID-19 говорять про те, що проблема боротьби з біологічним тероризмом – проблема нашого майбутнього.

Формулювання цілей. Мета статті – розкрити сутність біологічного тероризму, його основні риси й наслідки.

Виклад основного матеріалу. Історія людства багата на приклади використання людьми миш'яку, цикути, сулеми та інших отруйних речовин проти собі подібних. Події осені 2001 р. у США, пов'язані з поширенням спор сибірської виразки за допомогою поштових відправлень, свідчать про те, що біотероризм з гіпотетичної загрози поступово в XXI ст. перетворюється в небезпеку реальну. Тому сьогодні необхідно мати досить чітке уявлення про таке явище, як біологічний тероризм, під яким слід розуміти умисне застосування окремими особами, терористичними групами чи організаціями, окремими структурами державних органів біологічних засобів ураження людей, тварин і рослин з метою знищення або виведення з ладу людей, нанесення значних економічних, соціальних, політичних, демографічних та екологічних втрат країні і світовій спільноті, нав'язування певної поведінки міжнародним організаціям, державам, органам місцевого самоврядування у вирішенні зовнішніх і внутрішніх проблем.

Біологічний тероризм має цілу низку негативних наслідків: соціальні – масові захворювання людей з важким перебігом хвороби та високим ступенем летальних випадків, паніка, страх, нервово-психічні розлади, інвалідність, параліч волі, виснаження медичних ресурсів, висока смертність серед медичного персоналу, порушення роботи лікувальних установ, падіння життєвого рівня громадян; економічні – колапс економіки країни, захворювання і падіж продуктивних сільськогосподарських тварин, знищення врожаю культурних рослин, які є основним джерелом харчування населення, масовий голод, зростання числа біженців, розруха, дискредитація країни на світовому ринку як торгового партнера, надмірні матеріальні і фінансові витрати на проведення протиепідемічних, карантинних та інших заходів з ліквідації епідемії (пандемії), самопараліч транспортної системи; політичні – усунення або шантаж небажаних політичних лідерів, створення обстановки недовіри до керівництва країни, активізація діяльності політичної опозиції; демографічні – істотне скорочення чисельності населення; військові – приховане виведення з лав збройних сил військовослужбовців евентуального або реального супротивника без вступу в контакт з його збройними силами.

Перелік потенційних агентів біологічної зброї, які можуть бути використані терористами, відповідно до різних джерел, коливається від 10 до 50 найменувань. Як критерій їх пріоритетності використовують вірулентність, стійкість у зовнішньому середовищі, можливість промислового виробництва із застосуванням відносно простих і дешевих технологій, відсутність засобів специфічної профілак-

тики і лікування. Проаналізовано три класи біологічних агентів, основні способи бойового застосування біологічної зброї: розпорошення біологічних рецептур для зараження приземного шару повітря частинками аерозолію – аерозольний спосіб; розсіювання в районі цілі штучно заражених біологічними засобами кровоносних переносників – трансмісивний спосіб; зараження біологічними засобами повітря і води в замкнутих просторах.

Основними ознаками епідемії, зумовленої навмисним поширенням інфекційного агента, є: раптове виникнення масових випадків рідкісної або спорадичної інфекції; виявлення групових захворювань за межами ендемічного осередку; виникнення епідемії в нехарактерний для цієї інфекції сезон; надзвичайно швидке поширення інфекції серед осіб, які зазнали на собі вплив біологічного агента; нетипова вікова характеристика хворих; масові зараження відомою інфекцією незвичайним для неї шляхом; короткий і приблизно однаковий інкубаційний період у більшості хворих; виділення у хворих і з об'єктів зовнішнього середовища штамів збудника зі зміненими антигенними і біохімічними характеристиками, з незвично високою вірулентністю і резистентних до антибіотиків; наявність у хворих людей клінічних ознак, які невластиві цій нозологічній формі; велика питома вага важких випадків і летальних наслідків; неефективність лікування відомими препаратами.

Висновки. Потенційна загроза біологічного тероризму в сучасних умовах має глобальний характер. Очевидно, що на чолі ефективних спільних заходів протидії цій загрозі повинна бути нормативно-правова база міжнародного рівня, що відповідає вимогам сучасності. Відзначаючи провідну роль Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення (1972) в розвитку її основних принципів і положень, нові міжнародні правові акти повинні забезпечувати прозорі і паритетні механізми взаємного інформування та контролю в галузі технологій подвійного призначення, генно-інженерних розробок з використанням патогенних біологічних агентів, біологічної безпеки харчових продуктів і сільськогосподарського виробництва, природно, з урахуванням конкретних питань економічної і національної безпеки держав. Без об'єднання зусиль усіх країн в боротьбі з біотероризмом досягти успіху неможливо.

Ключові слова: біологічний тероризм, біологічна зброя, національна безпека, епідемія, пандемія.

Барабаш Олег Васильович, кандидат філософських наук, доцент,
докторант Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди, Україна
e-mail: oleg.v.barabash@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8479-8926

ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ, ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ І КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ

Анотація. В статті здійснена спроба з'ясування природи зв'язку циклів економічного розвитку та особливостей розвитку політико-правових процесів у країнах Латинської Америки та Карибського басейну. Підкреслено значущість наслідків процесів ліберальних реформ у сформованій традиції сполучення якості соціального життя й конституційної творчості. Наголошено, що загальна векторність, динаміка змін пов'язані з дисонансами щодо місцевих акцентів розуміння демократії (як демократії участі) в контексті домінування уявлень про рівність і справедливість із тією змістовою центрованістю поняття свободи, що слідом за ліберально-конституційним розумінням демократії було відтворено у формально-правових конструкціях конституційного значення, що у своїй основі ще початково були запозиченими в США. Простір стиків сполучення інтересів значущих для регіону еліт і сподівань більшості місцевих мешканців актуалізують намагання переформатувати положення конституції в пошуках підвалин для сучасної моделі суспільного договору, що є доповненими пошуком форм реалізації месіанських призначень в історії.

Ключові слова: Латинська Америка і Карибський басейн, демократія, політичні процеси, інституційно-правовий розвиток, економічні цикли.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Латинська Америка і Карибський басейн (ЛАКБ) – як традиційно називають у науковому середовищі великий і неоднозначний за багатьма показниками регіон – тривалий час зосереджує на собі дослідницьку увагу всього світу за багатьма параметрами. Уже саме позначення «Латинська Америка», яке прийшло з Франції часів Наполеона III, є предметом обговорень та пропозицій коректив різного гатунку на місцевому рівні: від корелюючих наративи сприйняття запроваджень Венесуели ще часів президентства Уго Чавеса «Наша Америка» (Nuestra América), що першо-

чергово підкреслює принциповість намірів самовизначення в будь-якому смислі, до змістових уточнень з Болівії під проводом Ево Моралеса: «Індіанська Америка» відносно акцентувань першоджерел автентичності. У такий спосіб знову піднімається цілий пласт проблематики ідентичностей, особливостей самоусвідомлення, цивілізаційних приналежностей (так, скажімо, іспаномовна Аргентина тривалий час проводила лінію на позначення себе «країною Європи» на південноамериканському континенті), месіанських «призначень» в історії регіону та світу, розбудови відповідних їм шляхів культурно-історичного розвитку, ствердження тенденцій державотворення тощо. Серед багатьох аспектів, які концептуалізують сам запит на дослідження в регіоні та його реалізацію, ми хотіли б виокремити такі: 1) ЛАКБ певною мірою є «територією історично значущої перевірки тенденцій сучасності» у їх спекулятивних подовженнях, полем відпрацювання різних новацій політико-економічного гатунку, у тому числі стосовно різних проєкцій співвідношення соціально-політичних практик, інституційного дизайну і юридичних технологій, похідних від розуміння природи і призначення права; 2) регіон «надає» широкий спектр різнорідних матеріалів для аналітичної роботи як конкатенально-лінійного характеру, так і щодо сполучання змістової багатомірності, багатоповерховості співіснування значень, породжених сучасними медіа, бликами смислів, знаками, намірами усвідомлених перетворень, колективними зусиллями креативістів сучасності та випадковими «проривами» послідовників мережевих подорожувань. У літературі, що слідує за самим тільки аналізом статистичних показників, часто відзначається, що ЛАКБ – регіон поляризації (розриви в цінностях, укладах способу життя, показники різниці між бідними й багатими, рівень концентрації прибутків, вияви злочинності, корупції та ін.) [1]; 3) якщо зважати на всю суму наявних можливостей і перспектив, Латинська Америка загалом, за асоціативної спрямованості формулюванням, явно «боксує на рівнях нижче своєї ваги та її впливу на міжнародні полотна...» [2], тобто є якісь причини внутрішнього й зовнішнього характеру, які суттєво зменшують роль ЛАКБ у сучасному світі, впливають на акценти перебігу процесів політико-правового й економічного характеру, погіршують результати роботи «на благо», занижують «планку завдань і результатів», не відповідають сподіванням значущості регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. У роботі використовується міждисциплінарний підхід із залученням досліджень представників різних наук. Щодо виходу на окремі аспекти конституційного процесу в країнах ЛАКБ використано напрацювання вітчизняних авторів Ю. М. Тодики, В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша, М. П. Орзіха, Т. М. Слінько, О. Г. Кушніренко, стосовно розгляду особливостей розбудови і функціонування моделі президентської держави – аналі-

тичні матеріали І. В. Процюка. Щодо концептуалізації в межах політологічної традиції у зв'язку з проблематикою політичних режимів, їх розвитку за умов конфліктогенності сьогодення, за умов загроз і викликів різномасштабного характеру залучено матеріали методолого-теоретичного значення М. П. Требіна, І. О. Поліщука, І. Д. Денисенко, Г. М. Куц та ін. [3–8]. У структуруванні підходу і конкретиці використання матеріалу роботи допомогли акценти ресурсного розуміння природи влади й аналітика в проєкціях соціології влади, зі з'ясуванням сутності та сучасного представлення неопатрімоніалізму в розробках О. А. Фісуна і в контексті регіонально-геополітичних вимірів В. Ю. Карасьова, а напрям моделювання політичних процесів стосовно мережовості М. А. Польового дозволив розширити спектр новітніх наукових бачень. Викремимо і роботи О. І. Ткача стосовно аналітичного залучення концепту «м'якої» сили. Серед зарубіжних авторів щодо предметної площини дослідження відзначимо концептуальне бачення сполучення економічних циклів та політико-правових процесів сучасності Данієли Компейлу, розробки автора теорії «ефекту залежності стежини» Дж. Махоуні та дослідників модифікацій розвитку неопатрімоніалізму в Латинській Америці Карстена Бехле і в різних країнах сучасності М. С. Розова. Акцентовано зосередженими на тенденціях й новаторстві конституційного процесу в країнах регіону виглядають наукові спрямованості Рохеліо Нуньєса і П. І. Костогризова. Широку аналітично-дослідницьку базу щодо трансформацій політичних режимів в ЛАКБ та особливостей протікання політичних процесів в окремих країнах надають роботи Т. О. Воротнікової, Б. Геддес, Л. Даймонда, Г. О'Донелла, Д. Зіблатта, З. В. Івановського, Д. Л. Клаусона, С. Левицького, К. Лід, Д. В. Морозова, Х. А. Падуа, Х. Р. Переса, Д. Солурі, Б. Ф. Тілмана, П. П. Яковлева та ін. [9–21].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета роботи – з'ясувати широкі контексти зв'язків економічних і політико-правових процесів у країнах ЛАКБ з виходом на особливості традиції нормотворення. Завдання – проаналізувати сукупність підходів щодо віднаходження причин складнощів соціально-політичного та інституційно-правового розвитку в регіоні із залученням міждисциплінарного наукового досвіду й встановити окремі сутнісні риси смислоутворюючих та соціально-конструюючих явищ, їх контурні параметри стосовно реалізації в політико-правовій площині з перспективами узагальнень матеріалу, віднаходження інструментарію прогнозів щодо сценаріїв майбутності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. На наш погляд, аналізуючи події в будь-якій частині регіону ЛАКБ, підкреслимо, що до узагальнень універсального характеру слід підходити, як мінімум, уважно та обережно, настільки різномірною виглядає

ситуація в окремих країнах і навіть просто на окремих територіях. Із цього приводу З. Івановський окреслює особливість нинішніх процесів щодо їх сполучання твердженням «без єдності у різноманітності» [22, с. 35]. Утім, щодо окремих показників і тенденцій економічного, скажімо, характеру – є статистика і загальнорегіональної якості, і стосовно окремих країн, контури відповідних аналітиці підсумкових результатів. У спеціалістів на місцях, які додатково «відчувають» стан речей безпосередньо, способом життя, канва подій єднається і навколо циклів економічного розвитку в регіоні, пов'язаних із самою моделлю місцевої економіки та її представленості у світових економічних подіях. Один із варіантів позначення специфіки сучасного стану речей оформлюється в концепт так званого «прокляття волатильності» [23] – залежність місцевої, переважно сировинної й експортно-орієнтованої з низькими внутрішніми збереженнями економіки від циклів, коливань світової економіки. Ця залежність є визначеною структурними факторами і формувалася впродовж тривалого часу. Також макроекономічні показники в межах певної політекономічної методології в проекції на суму політико-правових подій, дозволяють запропонувати несподіваний на перший погляд висновок – поширення ідеології чи то лівого, чи то правого гатунку, зростання популізму, тенденції до подальшої демократизації способу життя або зворотніх спроб осідлати хвилю втоми від демократії, відносний спокій політичного процесу чи бурхливість політичних подій є, зрештою, прив'язаними до базових економічних показників і часто більш-менш відповідних до них цифр щодо рівня безпеки життя. «У країнах, де добробут напряду залежить від факторів, які уряд не контролює, таких як південноамериканські економіки, економічні голоси винагороджують удачу, а не заслуги правителів» [23]. За таких обставин політичне лідерство в регіоні пов'язується з можливостями популярності, що набувається в часи економічних бумів, що, зрештою, змінює всі змістові навантаження політичних процесів, сприяє дестабілізації роботи політичних інститутів демократії, роблячи їх вразливими і щодо довгострокових перспектив. На цьому загальному фоні «демократії Південної Америки переживають момент крихкості» [23]. Утім, можливо, доцільно говорити про більшу або меншу залежність політичних процесів від світових економічних подій та складний шлях форматування різних тенденцій, серед яких і становлення демократичної традиції в окремих країнах? Так потужні економіки Бразилії і Мексики ніби «балансують» у межах випробувальних політико-правових варіацій, але з формально вираженою стратегією демократичності розвитку – показове лідерство правого популіста зі схильністю до авторитаризму Жаїра Мессіаса Болсонару і відповідно лівого демократа не без популістських звичок Андреса Мануеля Лопеса Обрадора, а невеликі й вразливі економіки Коста-Ріки та Уругваю розвиваються за умов консолідованих де-

мократій. Хоча знову ж таки уникаємо не вивірених аргументацією підтвердження узагальнень, але змістовність дискусій щодо майбутності регіонального розвитку з такими дослідницькими акцентами не є зосередженою навколо досконалості правових систем і відповідності намірів їх подальшої демократизації.

Стосовно становлення правового порядку в більшості країн регіону як загальноприйнятий концепт традиційно приймається: свого часу стосовно ствердження саме основ і структури публічного права, змістових підвалин конституціоналізму запозичався правовий досвід США, використання якого й контурувало діяльність стверджуваної моделі президентської республіки.

І. В. Процюк, детально аналізуючи механізм здійснення владних повноважень глави держави у президентській республіці, демонструє стосовно саме постаті Президента США, як працює модель поділу державної влади в демократичній державі, виділяючи інституційний, функціональний й структурний аспекти [24]. Тобто досвід США «пропонував» перевірений часом і випробуваннями зразок розбудови демократичної держави, нормотворчий інструментарій, слідувати якому багато в чому і намагалися учасники творення конституцій, законодавства, що врегульовує відносини у сфері публічної діяльності більшості з країн ЛАКБ. Але, зрештою, на практиці, як констатує І. В. Процюк, «досить сильна президентська влада характерна для країн Латинської Америки, де президент, не враховуючи ні принципу поділу державної влади, ні ротації, займає домінуючі позиції в державному механізмі. Цьому сприяє високий ступінь персоналізації влади, слабкість політичних партій, низька ефективність діяльності законодавчих і судових органів» [24]. І хоча впродовж останніх років ми споглядаємо різноспрямовані тенденції в політико-правових процесах регіону, на фоні активного формування громадянського суспільства і використання ним потужностей сучасних мережевих заходів впливу на владу в Мексиці, Бразилії, Чилі, Колумбії, Перу, Еквадорі, інших країнах, що коректує ситуацію в напрямі слідування конституційним, законодавчим нормам, становлення демократії на кшталт її розуміння в ліберально-демократичному вигляді – ситуація залишається сповненою загроз майбутності. Свої варіації демократії з ще більшим посиленням влади президента намагаються представити в сучасній Венесуелі, Болівії, Нікарагуа, особливий сценарій упровадження системи державної влади, що базується на моделі без розподілу владних повноважень за гілками влади, реалізує Куба. На фоні загальної тенденції останніх десятиліть надавати право на переобрання президента у президентських республіках регіону в різних варіаціях більш ніж на один термін (у Гватемалі, Сальвадорі, Коста-Ріці, Мексиці та Парагваї конституційні норми, як і раніше, обмежують перебування на посаді Президента одним терміном) внесли зміни до конституції

щодо загалом можливості не обмежувати перебування на посаді президента у Венесуелі (поправка до Конституції 2009 р. [25]), «скоректували» конституційні норми в Нікарагуа (рішення Верховного Суду від 28.01.2014 р., що скасовує конституційні обмеження та 2-й тур голосування під час виборів і визнає правочинність конституційної реформи, що набула чинності з лютого 2014 р.), Болівії, де з цього приводу тривалий час розгорталася особлива ситуація (у 2016 р. Єво Моралес, що розпочинав першу президентську каденцію в 2006 р., прийняв результати референдуму – 51% учасників – щодо неможливості реформування Конституції з метою зняття термінування перебування на посаді Президента, але 26 листопада 2017 р. Вищий Суд скасував обмеження на переобрання в Конституції і законах, що врегульовують виборчий процес).

Таким чином, постійні намагання змінювати конституційний устрій (за одними тільки здійсненими спробами регіон є свого роду «рекордсменом») засвідчують, що справа, мабуть, ні тільки у першопочатковому встановленні певних, вже відпрацьованих чужим досвідом змістів і засобів конституційного нормування. У комплексному підході слід, можливо, мати на увазі й загальні параметри всієї правової системи, сполучання публічного права з особливостями корпусу приватного права, його «генетичною» близькістю до європейського приватного права, що, зрештою, надає підстави класифікувати правові системи Латинської Америки як такі що, хоча і особливою групою, але, зрештою, належать до романо-германської правової сім'ї, тобто фактор поєднання різнорідних за походженням елементів. Виникають і контексти проблематики верховенства права у зв'язку з особливостями розуміння права і його можливих відмінностей в проекціях за лінією право/закон на територіях ЛАКБ, «...верховенство права посідає особливе місце – воно є виключним і легітимуючим політичним ідеалом сьогоденного світу, проте водночас згоди щодо його точного значення немає» [26, с. 11], а особлива увага в країнах ЛАКБ щодо сподівань і відповідальності розбудови майбутності зосереджена у зв'язку з розвитком конституційного права як провідної галузі в системі національного права. Звідси настільки численні зміни Конституцій у країнах регіону, конституційні реформи різного ґатунку, які інтенсивно продовжуються й у сьогоденні, що надає підстави говорити загалом про початок етапу «неоконституціоналізму» [27, с. 1492]. Як відзначає іспанський науковець Рохеліо Нуньес, зміни Конституції або скликання Установчих зборів – чародійне рішення, до якого вдаються в Латинській Америці, коли відбуваються соціальні та політичні кризи [28], а з посиланням на Карлоса Маламуда підкреслює, що в латиноамериканській історії конституційні зміни відбуваються доволі часто, а постійна константа полягає в намірах великих людей врятувати Батьківщину і водночас увійти в історію з розробкою нової

конституції, яка закладе основи економічно квітучої країни, соціально справедливої й політично суверенної [28]. Так, скажімо, у Венесуелі нині діюча Конституція 1999 р. є 26-ю за рахунком, додаткова хвиля змін конституцій прокотилася в регіоні у зв'язку з початком «третьої хвилі демократизації». Акцентування відповідальності конституційного права щодо змістової навантаженості у формуванні різних траєкторій розвитку країн з урахування широким спектром суспільних відносин, звичайно, центральний елемент концептуального узгодження позицій не тільки в регіоні ЛАКБ – особливо в середовищі науковців-юристів: «Наука конституційного права досліджує не тільки конституційно-правові норми і інститути, її предмет – вся сфера суспільних відносин, які підпадають під конституційно-правове регулювання» [29, с. 6]. Але ця спрямована на узагальнювальні і всеосяжні щодо бачення багатовимірності таких відносин настанова є водночас представленою в сполучанні з уявленнями про необхідність усталеності й незмінності базових положень Конституції, її ключових «юридичних формул». Що, можливо, в тому числі, одна з важливих передумов закладання стратегій мислення й поведінки людей – суб'єктів громадянства, формування в їх свідомості необхідної ієрархії норм суспільного життя, в якій конституційні норми сприймаються як саме норми прямої дії, вже за якими мають звирятися всі законодавчі норми, а вже потім положення відомчих інструкцій, розпоряджень посадовців тощо.

Щоб спробувати розібратися принаймні з окремими аспектами сучасного стану речей і кореляціями політико-правових процесів у ракурсах природи економічних циклів, виявів їх залежностей від світової економічної кон'юнктури в ЛАКБ, нам бачиться перспективним залучення наукового доповіді й інструментарію міждисциплінарного характеру.

Намагання вийти на розуміння ключових, базових за смислотворенням соціальної дійсності узагальнень щодо процесів у країнах регіону, має свої проблемні місця методологічного характеру, з вагомністю конкретно-історичних сумнівів, значущістю теоретичної контраргументації. Є дослідження, які доводять, що коріння сучасного стану речей, закладання й розбудови певної традиції суспільно-політичного життя слід шукати ще в особливостях колонізації, коли було закладено специфічну інституційно-цивілізаційну «колію», стверджено вектор й змістові підвалини подальшого розвитку [30]. Зустрічається і думка, що природа складнощів сьогодення пов'язана з приналежністю до «іспанського світу» з його особливою ментальністю, політичною традицією, засобами нормування способу життя тощо. Так, скажімо, Г. І. Коларов стверджує: «у більшості випадків латиноамериканські народи випробували на собі усі різновиди авторитарного управління... Авторитаризм в значній мірі є відображенням іспанської політичної традиції з характерним для неї абсолютизмом, а також специфічною роллю армії, “каудільзмом” окремих

політиків. Авторитарні режими в Латинській Америці засновані на етатизмі та на відкиданні основоположних демократичних цінностей, громадянських прав і свобод» [31, с. 80]. Якщо відповідальність за проблеми політичного життя покладається на іспанську політичну традицію (сама Іспанія і, скажімо, консолідовані іспаномовні латиноамериканські демократії Уругваю й Коста-Ріки змогли змінити «детермінованість» розвитку такою традицією), то, можливо, має бути й рецептура її подолання? На наш погляд, подібний підхід з відтінками універсалізації тверджень потребує вивчення значного обсягу історичного матеріалу, що є важким дослідницьким завданням, де виникають питання і щодо природи, параметрів такої традиції тощо. Але його масштабність привертає нашу увагу до напрацювань Ф. Броделя і світ-системного аналізу, яким він описав першу з європейських світо-системних гегемоній – іспано-середземноморський світ XVI ст.

Уже сама розмова про сучасні економічні реалії, політекономічні стратегії, налаштовує нас на розуміння системності характеру щодо взаємозалежних зв'язків світового сьогодення, для розуміння якого залучаються напрацювання представників макроісторичного підходу. І мова йдеться не тільки власне про економічні параметри – сполучання національних економік з економікою світовою, в актуалізації різних світ-системних концепцій підкреслюється сполука й інтегративні значення різних сфер діяльності. На нашу думку, є за-потребуваним метод М. Вебера демонстрації переплетіння множинних вимірів соціальної причинності, слідом за яким представники підходу визнають три виміри: політика, економіка, культура. За варіаціями аналізу побудов й функціонування світосистемних напрацювань стосовно ваги саме економічних основ підкреслимо значення розробок І. Валлерстайна, який слідом за К. Марксом виокремлював структурно-статичні й не здатні до зумовленого внутрішніми факторами локального економічного зростання великі регіональні структури – світ-імперії і відрізняв їх від капіталістичних світових систем; світосистемна школа описувала поширення європейської за походженням світової системи земною кулею через наступні одна за одною кризи і зрушення гегемонії, що, власне, і знаменувало становлення капіталізму.

Стосовно ж досліджуваної нами площини причинності, акцентовано звернемося до напрацювань Р. Коллінза, який виокремлює, з його точки зору, «...дві головні причини макроісторичної зміни: геополітику і ринки» [32, с. 177]. Що суттєво, Р. Коллінз уточнює потрібне для сприйняття його концепції значення структурно-функціонального аспекту того й іншого: 1) «сучасні геополітики показують, що розширення й звуження державних кордонів визначається співвідношенням між геополітичними перевагами і несприятливими положеннями сусідніх держав, де б вони не знаходилися на земній кулі» [3, с. 183]; 2) «...я стверджую, що провідним сектором є не само по собі

виробництво, а ринкові структури і динаміка ринків, що обумовила соціетальні підйоми і кризи у ряді політико-економічних систем» [32, с. 177]. Як третю позицію таких структур виокремлює «...аграрно-примусові» ринки, а з [історично] нещодавнього часу – сучасні капіталістичні ринки, іншими словами, всепроникаюча ринкова динаміка, в якій торгуються вже самі засоби обміну» [32, с. 177]. Геополітика, особливо щодо підходів її розуміння, функціонально-структурного представлення і розгортання на різних рівнях у сучасному світі, на наш погляд, заслугоує окремого дослідження, в тому числі в регіональному контексті. Щодо особливостей становлення ринкових структур у регіоні, тримаючи на увазі формування політико-правових траєкторій подальшого розвитку, без крайнощів універсалізму, узагальнень чи партикуляризму й одиничності контекстуальності, звернемося до концепції Дж. Махоні – ефекту залежності стежини. У загальному вигляді вона базується на твердженні, що в історіях різних країн бувають певні критичні стики (*critical junctures*), які «пропонують» варіанти вирішення ситуації (ми б згадали тут і про можливість позначення «точка біфуркації» подій), коли вибір рішення ключовими гравцями «призводить до формування інститутів, що володіють самовідтворюючими властивостями, породжує ряд реакцій і контрреакцій, які завершуються створенням основних режимних результатів» [33, р. 112] і «інституційних моделей, що зберігаються з часом. У свою чергу, інституційна встановленість запускає реактивну послідовність, у якій дійові особи мають реагувати... через ряд передбачуваних відповідей» [33, р. 112–113]. У випадку вигідності утворених нових інститутів тим групам, що опинилися при владі – за наявності необхідних ресурсів – вони будуть перешкоджати будь-яким змінам режиму, що здатні поставити під загрозу їх позиції. Вибір стратегії в критичні моменти формує і подальшу логіку конфлікту, коли як відповідь на закономірні реакції виникають певні послідовності (*reactive sequences*). Аспект, на який в аналізі концепції звертає увагу і М. С. Розов, що досліджує саме дії структур і динаміку процесів, «в такому випадку структури й інститути складаються вже не як сліdstва початкового вибору, а як сліdstва підсумків конфліктної взаємодії. На цю внутрішню динаміку накладаються також зовнішні впливи: перш за все геоеконімічна експансія, що зміцнює вигідні їй і/або пригнічує не вигідні структури й інститути» [34, с. 142]. Концептуально показовою, за твердженням Дж. Махоні, щодо теорії ефекту стежини виглядає загальна картина змін, що відбувалися в п'ятьох країнах Центральної Америки впродовж 1870–1930 рр., коли здійснювалися ліберальні реформи і вирішувалися питання переходу землі (муніципальні, тобто так звані ейдальські землі, що здавалися селянам в оренду, *baldios* – пустки, тобто землі державні, проголошені незайнятими й землі сумісного розпорядження місцевих, в тому числі індіанських громад – *comu'n*) у приватну власність у Гватемалі, Ніка-

рагуа, Гондурасі, Сальвадорі та Коста-Ріці. Дж. Махоні виокремлює й аналізує за окремими країнами три виміри: «приватизація, розмір майна, рівень державного примусу» [33, р. 115]. У Гватемалі під час реформ встановлювалися до приватизації великі за розміром ділянки, терміни для приватизації були короткими, ціна була майже недосяжною для місцевого населення. Зважаючи на те, що економіки країн були сировинними й орієнтованими перш за все на сільгоспвиробництво, в Коста-Ріці земельне паювання було розраховане, у свою чергу, на невеличкі місцеві фермерські господарства, звичайного пересічного сільгоспвиробника-селянина – ділянки були невеликими, їх ціна доступною для місцевих мешканців, процес набуття власності був простим і бюрократично не обтяжливим. Між цими двома країнами (їх рішенням земельного питання «між плантаційною політикою Гватемали та сімейною сільськогосподарською політикою Коста-Ріки» [33, р. 126]) з варіаціями розташувалися Сальвадор і Нікарагуа – ближче до варіанта Гватемали, і Гондурас, що частково запустив варіант реформи з формуванням фермерських господарств в окремих районах поблизу міста Сан-Педро-Сула. Розходження вказаних груп країн за моделями – ліберальні реформи/радикальна політика – посилила і різниця щодо можливостей державного примусу і використання суспільних та квазідержавних організацій безпеки при реалізації та дотриманні земельного і трудового законодавства. У Гватемалі і Нікарагуа задіяли примусові й феодально-подібні системи трудового забезпечення (що надалі призведе до необхідності створення сильної армії, збройних формувань, готових до заходів убезпечення від виявів суспільних незадоволень). У Сальвадорі використовували переважно вільну систему праці. У Коста-Ріці та Гондурасі немає даних щодо примусово-патріархальних практик робіт. Надалі місцеві економіки за вже заданими параметрами остаточно формуються як структурні складові капіталістичних систем. Загальну канву подій суттєво підкорегував геополітичний фактор – фактичне «продавлювання» економічних інтересів зовнішніх для країн сил, особливо помітне зі своїми відмінностями у Гватемалі та Сальвадорі, Нікарагуа та Гондурасі, яке, втім, стало можливим і завдяки особливостям оформлення структур економіки (в Гондурасі суттєво відрізнялися дві частини території саме за характером економіки і населення тієї частини, в якій розгортався сценарій приватизації землі й організації господарств, що був схожий на коста-ріканський, було витіснено на периферію економічного життя й надалі політичного процесу). Зовнішні впливи і внутрішні чинники, викликані згаданою приватизацією, зрештою, призвели до перерваності ліберальних реформ у Гондурасі та Нікарагуа і були логічним продовженням радикальної політики в Гватемалі та Сальвадорі – викуп земель іноземним великим капіталом, прихід транснаціональних корпорацій і втрата країнами суб'єктності в економічних справах, питаннях соціальної політики,

планування майбутності тощо. У Коста-Ріці розгортався принципово відмінний сценарій: економіка була пов'язана з «домінуючим класом» – дрібним виробником, «чиє багатство і влада були засновані не на власності, а на комерційних аспектах» [33, р. 128] виробництва кави, сільгосппродукції, її переробки. Такий стан речей сприяв консолідації костариканців щодо подолання внутрішніх проблем і протидії зовнішнім загрозам. Після 44-денного протистояння 1948 р. місцевих політичних еліт, що переросло в громадянський конфлікт, представники еліт опинилися перед вибором – домовленості і ствердження конкурентної демократії в країні або подальше зростання соціального напруження з усіма непередбачуваними наслідками. Таким чином, траєкторія розвитку певною стежиною була закладена ще рішеннями в момент критичного стику, коли внаслідок приватизації було створено основу місцевої економіки – структурну частку світової капіталістичної системи зі своєю динамікою розвитку, яка сприяла форматуванню, становленню й відтворенню демократії. Відзначимо, що змістова «заданість» вектора розвитку, стежини в термінології Дж. Махоні, налаштування на внутрішній діалог і пошук шляхів подальшого розвитку сприяли і переорієнтації значної частки економіки Коста-Ріки на сучасні високотехнологічні виробництва різного характеру, а сама країна на сьогодні досягла значних успіхів у різних сферах діяльності, якості способу життя [35, с. 29]. «Реактивні послідовності, викликані різними типами лібералізму завершилися в підсумку відносно стабільним політичним результатам. У випадках радикального лібералізму за зразком реформістського лібералізму (Гватемала, Сальвадор) політичний порядок був встановленим у вигляді військово-авторитарних режимів. Реформістський лібералізм (Коста-Ріка) – результатом режиму була прогресивна демократія... у випадках перерваного лібералізму (Гондурас, Нікарагуа) диктатура» [33, с. 134]. Підсумовуючи хід ліберальних реформ, Дж. Махоні окремо виділяє аспект співвідношення *за часом* лібералізації економіки та демократизації способу життя (додамо, що в цьому контексті окреме питання – термін та «черговість» набуття інституціоналізованих атрибутів і практик державності). Якщо мати на увазі згадану концепцію – вказані реактивні послідовності і до сьогодні певним чином обумовлюють специфіку й складнощі розвитку економічного характеру, а структурна визначеність місцевих економік і вбудованість їх у макроекономічні процеси породжують і відтворюють ситуації політичного процесу. Отже, ми можемо згадати матеріал, з якого починали статтю: про коливання світової економіки, структурні реакції місцевого характеру і їх політико-економічні наслідки.

У Гватемалі завершився термін перебування на посаді Президента Джімі Моралеса – політика, який з'явився з іншої сфери діяльності. Приходу його до влади сприяли зовнішні «гравці», що фактично контролюють економіку

країни, за узгодженням з місцевими військовими, і консолідованим підключенням сучасних потужностей медіа-ресурсів (запит на позасистемного лідера звернув їх увагу на успішного продюсера, актора-коміка). Дж. Моралес увійшов у велику місцеву політику (25 жовтня 2015 р. переміг у другому турі виборів Президента, 14 січня 2016 р. прийняв присягу Президента) на хвилі економічного спаду в країні, погіршення якості життя і відповідно втоми людей від бідності, злочинності з обіцянками подолати корупцію, а слідом і вирішити найнагальніші соціальні питання. Термін його президентства завершився припиненням діяльності міжнародної антикорупційної організації, звинуваченнями в популізмі і фактичною капітуляцією перед корупцією [36] й усією сумою проблем.

Популізм, щодо якого ми часто чуємо негативи саме в контексті подій в країнах ЛАКБ (сам популізм є складним і неоднозначним явищем [37, с. 281]) уособлює значною мірою протест проти економічних негараздів, що стосуються багатьох звичайних людей. Проблеми ж є і такими, що породжуються і відтворюються структурними чинниками місцевих економік (тому в Бразилії, Мексиці, Колумбії, Коста-Ріці, інших країнах із залученням науковців різних галузей, громадянського суспільства шукаються, розробляються, обговорюються і реалізуються різні програми щодо стратегій розвитку). Популізм стає проблемним у тому випадку, коли лідер обіцяє вирішення нагальних соціальних проблем у спосіб, що не влаштовує представників економічних (часто вони ж і політичні) еліт і, головне, намагається діяти «поза» чи «над» інституціями (у такому випадку він швидко «зустрічається» з контрреакцією: виведенням коштів, подальшою кризою в економіці, потенційною загрозою кримінального переслідування тощо). Якщо є елемент принципового протистояння з елітами, популістський лідер, зрештою, вдається до формування своєї «клієнтели» і розбудови того порядку речей, що описується в веберівській традиції соціології панування, в межах концепту, запропонованого Ш. Ейзенштадтом – неопатрімоніалізм [38, с. 191], і з намаганнями перш за все змінити правовий порядок речей, щоб діяти вже в межах нового законодавства, тобто законно. І засіб популістських переформатувань системних основ держави пролягає через конституційні реформи і подальші зміни Основного Закону.

Зараз ми можемо, можливо, спостерігати ситуацію в розвитку – Президент Республіки Ель-Сальвадор (обраний Президентом 3 лютого 2019 р., 1 червня 2019 р. прийняв присягу Президента) Наїб Букеле, що вже тривалий час утримує рівень підтримки в країні на рівні 60–70%, а впродовж першого місяця поточного року – 90%, розпочав протистояння з парламентом і в ультимативній формі ставить йому умови щодо фінансування здійснюваних ним програм. Надалі розгортання подій у ракурсі обрання траєкторій дій та сценаріїв

розв'язання кризи дозволить визначитися зі сподіваними результатами. (Наїб Букеле виходець із палестинської спільноти сальвадорців, мусульманин, творець своєї власної партії і «твінтер-Президент», як його називають в Сальвадорі за практику віддання наказів у соціальній мережі) [39].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На наш погляд, серед причин дещо легковажного, на погляд представників західного світу, ставлення до конституції в країнах регіону, маються на увазі аспекти експериментаторства, частоті зміни її в різних форматах, є три взаємопов'язані пункти:

1. Основи конституціоналізму в Європі закладалися на теоретичному підґрунті традиції домовленості – її обґрунтування прийшло як з науки (проект Просвітництва), так і з релігії (протестантизм у християнстві) – між державними інституціями й різними сегментами суспільства з урахуванням ліберальної традиції поваги до індивіда та його природних прав, балансу відносин за лініями центр/периферія, інститутами розподілу гілок влади (затребуваними наміром щодо контролю громадськості над державою) та акцентованим ствердженням *цінності конституційно-правового процесу*. В. Меркель, звертаючись до дефініції поліархії як реалістичного варіанта демократії в роботах Р. Даля, відзначає два основні взаємозалежні виміри – політична участь і політична конкуренція, щоправда, додає, що в такому вигляді «...її недостатньо для того, щоб ідентифікувати різницю між конституційно-правовою й дефектною демократією» [40]. «Дефектні демократії» (*Wolfgang Merkel*), «демократії з прикметниками» (*David Collier, Steven Levitsky*), «гібридні режими» (*Terry Lynn Karl*), «делегативна демократія» (*Guillermo O'Donnell*), «електоральна демократія» (*Larry Jay Diamond*), «неліберальна демократія» (*Fareed Rafiq Zakaria*) – ці та інші концепти політичних режимів, що пов'язані з аналізом тих демократій, які стверджуються в тому числі в ЛАКБ. В. Меркель пропонує включити третій вимір – конституційний, або конституційно-правовий. У цьому відношенні Конституція США виглядає вивіреном втіленням традиції домовленості. Зважаючи навіть на той фактор, що лібералізація способу життя, рішення ключових майнових питань, спроби демократизації в країнах ЛАКБ відбувалися в різний спосіб, але вже після закріплення в конституціях положень публічного права, які були запозичені в США, утворився багатовимірний дисонанс між інституціоналізацією ліберально-демократичних норм, що були породжені в контексті розуміння *свободи* як ключового поняття та співіснуванням на різних «поверхах» соціуму сутнісно різноспрямованих масових усвідомлень і прагнень, концептів розуміння *справедливості* й *рівності*. Тому, зрештою, *аспект усесуспільної домовленості щодо правил співіснування не виглядає остаточно реалізованим, що і породжує пошуки конституційного характеру*.

2. Хоча країни регіону і викликають певну стурбованість у науковців зовнішніх дослідників щодо перспектив і якості їх демократії (більшою або меншою мірою), ми, у цьому випадку безоціночно, хотіли б звернути увагу на суттєвий для розуміння регіону змістовий момент – у зв'язку з факторами, які згадувалися вище, на місцевому підґрунті стверджувалися варіації розуміння демократії і вони відрізняються від конституційного трактування демократії Й. Шумпетера. Як відзначає Ш. Ейзенштадт, «процедурній легітимації, що базується на безумовному дотриманні громадянами “правил гри”, протистояла могутня тенденція форм і підстав легітимації – перш за все тих, що включали в себе... примордіальні чи “священні” (неважливо, релігійні або світські) елементи. В центрі... було питання про співвідношення між множинністю інтересів і уявлень про загальне благо та засобами формування загальної волі в структурі та практиці конституційно-демократичних режимів. Виникнення цього питання було неподільно пов'язано з трансформацією концептів представництва і громадянства» [41]. У такому випадку демократична легітимація корелюється з уявленнями про правління мас, волею більшості в живому творінні норм життя, і з супровідно активною й безперервною участю в політичному процесі значних груп, секторів населення. «Є відомими два основні різновиди або версії подібного трактування демократії – “республіканська” і “комунітарна”» [41]. За такого підходу в розумінні демократії, апеляція до волі народу в регіоні є достатньо характерним явищем і поєднується з практиками використання засобів безпосередньої демократії, проведенням референдумів щодо змін у конституції, динамізмом формально вираженої конституційної творчості. Зрештою, конституційно-правова демократія з «непохитністю» процедур у захисті свободи виходить з нерушійності права приватної власності й намагань убезпечити від посягань права меншості, тоді як демократія участі виходить з намагань реалізації прав більшості з концептуально вираженим акцентом реалізації рівності. У цьому полягають сподівання більшості щодо ролі держави і права, що дозволяє відзначати як характерну рису місцевих конституцій етатизм, а з точки зору демократії участі конституції, скажімо, Венесуели або Болівії можуть сприйматися як такі, що найбільшою мірою сприяють реалізації волі народу.

3. Навіть у конституційній творчості країн регіону проглядається елемент ствердження месіанізму, позначення особливої ролі країни, її лідера, ідеології, Конституції в процесах історичного здійснення на рівні регіональному або світовому. Цей момент національної гордості за країну та її внесок у культурно-цивілізаційний простір історії реалізується в експериментаторських проєктах різного виразу. Так, в Конституції Багатонаціональної Держави Болівія у розділі III «Órgano judicial y tribunal constitucional plurinacional», ст. 178, серед принципів правосуддя вказується правовий плюралізм (pluralismo

jurídico), ст. 179 поряд з судами загальної юрисдикції встановлює й спеціальну юрисдикцію – юрисдикцію місцевої влади корінних місцевих народів (la jurisdicción indígena originaria campesina se ejerce por sus propias autoridades), а розділ IV «Jurisdicción indígena originaria campesina» в ст. 190 визначає, що при здійсненні судових функцій вони застосовують свої власні принципи, культурні цінності, норми та процедури [42]. Конституція Боліваріанської Республіки Венесуела у розділі IV «Del poder público», ст. 136 виокремлює п'ять складових національної публічної влади: законодавча, виконавча, судова, громадянська, виборча [43]. Окрім згаданих новаторств – встановлення поліюридизму (правового плюралізму), виділення п'яти гілок «національної публічної влади» – характерна риса конституцій країн уже усього регіону – їх значний обсяг, викликаний намаганнями деталізації тексту.

Таким чином, ліберальні реформи в країнах регіону відіграли свою роль у структурних процесах різного масштабу, заклавши підґрунтя не тільки власне подій економічного характеру, а й контури довгострокових перспектив політико-правових процесів з особливою значущістю конституційної творчості, що пов'язана і з специфікою пошуків основ усезагальної суспільної домовленості і з представленням різних варіацій розуміння демократії. Згадані наукові ракурси щодо траєкторій розвитку окремих країн і сутнісна значущість геополітичних зрушень задають площину й перспективи подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Педанов Е. «Правый дрейф» в Латинской Америке. *Международная жизнь*. 22.10.2018. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/20807> (дата обращения: 25.02.2020).
2. Jáuregui R. América Latina, viejos problemas agravados. URL: <http://agendapublica.elpais.com/america-latina-viejos-problemas-agravados/> (accessed: 25.02.2020).
3. Денисенко І. Д. Проблемне поле методології політичних досліджень. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. Вип. 5. С. 116–124.
4. Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Хоми Н. М. [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2016. 1000 с.
5. Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору: [монографія] / [за наук. ред. Ю. І. Макара]. Харків: Віровець А. П.; Апостроф, 2011. 300 с.
6. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 416 с.
7. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 540 с.

8. Требін М. П. Україна перед воєнними викликами сучасності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2014. Вип. 4 (23). С. 246–251.
9. *A living past: environmental histories of modern Latin America* / edited by Claudia Leal, John Soluri, and José Augusto Pádua. New York: Berghahn, 2018. xi, 297 p.
10. *Circulación: movement of ideas, art, and people in Spanish America* / Jorge Rivas Pérez, editor. Denver, CO: Denver Art Museum, 2018. 212 p.
11. Clawson D. L., Tillman B. F. *Latin America and the Caribbean: Lands and Peoples*. New York: Oxford University Press, 2018. xviii, 462 p.
12. *Cultures of anti-racism in Latin America and the Caribbean* / edited by Peter Wade, James Scorer and Ignacio Aguiló. London: Institute of Latin American Studies, School of Advanced Study, University of London, 2019. x, 220 p.
13. Esch S. *Modernity at gunpoint: firearms, politics, and culture in Mexico and Central America*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 2018. xii, 284 p.
14. Grüner E. *The Haitian Revolution: Capitalism, Slavery, and Counter-Modernity* / translated by Ramsey McGlazer. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2020. xix, 252 p.
15. *Indigenous struggles for autonomy: the Caribbean coast of Nicaragua* / edited by Luciano Baracco. Lanham: Lexington Books, 2019. vi, 239 p.
16. *Latin America and the Caribbean 2019: policies for competitiveness SMES in the Pacific Alliance and participating South American countries*. Paris: OECD Publishing, 2019. 541 p.
17. *Raising the bar for productive cities in Latin America and the Caribbean* / María Marta Ferreyra and Mark Roberts, editors. Washington, DC: World Bank Group, 2018. xxii, 195 p.
18. *Re-imagining community and civil society in Latin America and the Caribbean* / edited by Gordana Yovanovich and Roberta Rice. New York; London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. x, 233 p.
19. *The politics of violence in Latin America* / edited by Pablo Policzer. Calgary, Alberta: University of Calgary Press, 2019. ix, 256 p.
20. *Transnational perspectives on the conquest and colonization of Latin America* / edited by Jenny Mander, David Midgley and Christine D. Beaulé. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 2020. xvi, 312 p.
21. *Violence in Latin America and the Caribbean: subnational structures, institutions, and clientelistic networks* / edited by Tina Hilgers, Laura Macdonald. Cambridge, United Kingdom; New York, NY: Cambridge University Press, 2019. xi, 298 p.
22. Ивановский З. В. Коррупция как системный фактор. *Латинская Америка*. 2017. №2. С. 12–35.
23. Campello Da Costa D. La 'maldición de la volatilidad' en las crisis sudamericanas. URL: <http://agendapublica.elpais.com/la-maldicion-de-la-volatilidad-en-las-crisis-sudamericanas/> (accessed: 25.02.2020).
24. Процюк І. В. Глава держави у президентській республіці. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_5. (дата звернення: 25.02.2020).

25. Enmienda N° 1 de la Constitución de la Republica Bolivariana de Venezuela. URL: [https://www.derechos.org.ve/pw/wp-content/uploads/01.-Enmienda-N°C2%B01-de-la-Constituci%C3%B3n-de-la-Rep%C3%BAblica-Bolivariana-de-Venezuela.-Febrero-2009.pdf](https://www.derechos.org.ve/pw/wp-content/uploads/01.-Enmienda-N%C2%B01-de-la-Constituci%C3%B3n-de-la-Rep%C3%BAblica-Bolivariana-de-Venezuela.-Febrero-2009.pdf) (accessed: 25.02.2020).
26. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
27. Костогрызов П. И. Феномен латиноамериканского неоконституционализма. *Право и политика*. 2016. № 12. С. 1492–1500.
28. America Latina y la fiebre Constituyente. URL: <https://informe21.com/informe-21/america-latina-y-la-fiebre-constituyente> (accessed: 25.02.2020).
29. Проблемы современной конституционалистики: учебное пособие / М. Ф. Орзих, А. Р. Крусян [и др.]; под ред. М. Ф. Орзиха. Киев: Юринком Интер, 2012. 368 с.
30. Bechle K. Neopatrimonialism in Latin America: Prospects and Promises of a Neglected Concept. *GIGA Working Paper*. 2010. No. 153. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1720912 (accessed: 25.02.2020).
31. Коларов Г. И. Специфика политической традиции в Латинской Америке на протяжении XIX и XX столетий. Насилие – ключевая проблема латиноамериканской политической жизни. *Вестник РУДН. Серия Политология*. 2012. № 2. С. 80–90.
32. Коллинз Р. Макроистория: очерки социологии большой длительности / пер. с англ. и послесл. д-ра филос. н., проф. Н. С. Розова. Москва: УРСС, 2015. 504 с.
33. Mahoney J. Path-Dependent Explanations of Regime Change: Central America in Comparative Perspective. *Studies in Comparative International Development*, 2001. Vol. 36, No. 1. P. 111–141.
34. Розов Н. С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации. *Политические исследования*. 2016. № 1. С. 139–156.
35. Барабаш О. В. Досвід розвитку Республіки Коста-Ріка: реалізація проекту «чисте життя, щаслива країна». *Гілея: науковий вісник. Політичні науки*. 2019. Вип. 46 (3). С. 16–34.
36. Cuffe S. Guatemala's anti-corruption CICIG body to shut down: What to know. 1 Sept. 2019. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2019/08/guatemala-anti-corruption-cicig-body-shut-190830225625800.html> (accessed: 25.02.2020).
37. Політологія: енциклопедичний словник / [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 406 с.
38. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
39. Nayib Bukele. URL: <https://twitter.com/nayibbukele> (accessed: 25.02.2020).
40. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I). *Политические исследования*. 2002. № 1. С. 6–17. URL: <https://www.politstudies.ru/files/File/2002/1/Polis-2002-1-Merkel-Kruassan.pdf> (дата об'ращення: 25.02.2020).

41. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость (I). *Политические исследования*. 2002. № 2. С. 67–81. URL: <https://www.politstudies.ru/files/File/2002/2/Polis-2002-2-Eisenstadt.pdf> (дата обращения: 25.02.2020).
42. Bolivia. Constitución Política del Estado, 2009. URL: [http://www.partylaw.leidenuniv.nl/uploads/Bolivia%20\(2009\).pdf](http://www.partylaw.leidenuniv.nl/uploads/Bolivia%20(2009).pdf) (accessed: 25.02.2020).
43. Constitución de la República Bolivariana de Venezuela, 1999. URL: <http://www.minci.gob.ve/wp-content/uploads/2011/04/CONSTITUCION.pdf> (accessed: 25.02.2020).

REFERENCES

1. Pedanov, E. (2018). 'Pravyj drejť' v Latinskoj Amerike ('Right drift' in Latin America). *Mezhdunarodnaja zhizn'*. Retrieved from <https://interaffairs.ru/news/show/20807> [in Russian].
2. Jáuregui, R. América Latina, viejos problemas agravados. Retrieved from <http://agendapublica.elpais.com/america-latina-viejos-problemas-agravados/>
3. Denysenko, I. D. (2010). Problemne pole metodolohii politychnykh doslidzhen (The problematic field of political research methodology). *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 5*, 116–124 [in Ukrainian].
4. Khoma, N. M. (Ed.) (2016). *Istoriia politychnoi dumky* (History of political thought): pidruchnyk / [I. V. Aliksieienko, T. V. Andrushchenko, O. V. Babkina ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
5. Kuts, H. M. (2011). *Liberalni transformatsii politychnoho prostoru* (Liberal transformations of political space): [monohr.] / [za nauk. red. Yu. I. Makara]. Kharkiv: Virovets A. P.; Apostrof [in Ukrainian].
6. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Politolohiia* (Political science): pidruchnyk / M. P. Trebin, L. M. Herasina, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. Trebin, M. P. (Ed.) (2016). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka* (International Relations Theory. International Relations and World Politics): navch. posib. / M. P. Trebin, L. M. Herasina, V. L. Pohribna ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Trebin, M. P. (2014). Ukraina pered voiennymi vyklykamy suchasnosti (Ukraine before the present military challenges). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 4(23)*, 246–251 [in Ukrainian].
9. Leal, C., Soluri, J. & Pádua, J. A. (Eds.) (2018). *A living past: environmental histories of modern Latin America*. New York: Berghahn.

10. Pérez, J. R. (Ed.) (2018). *Circulación: movement of ideas, art, and people in Spanish America*. Denver, CO: Denver Art Museum.
11. Clawson, D. L. & Tillman, B. F. (2018). *Latin America and the Caribbean: Lands and Peoples*. New York: Oxford University Press.
12. Wade, P., Scorer, J & Aguiló, I. (Eds.) (2019). *Cultures of anti-racism in Latin America and the Caribbean*. London: Institute of Latin American Studies, School of Advanced Study, University of London.
13. Esch, S. (2018). *Modernity at gunpoint: firearms, politics, and culture in Mexico and Central America*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press.
14. Grüner, E. (2020). *The Haitian Revolution: Capitalism, Slavery, and Counter-Modernity* / translated by Ramsey McGlazer. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity.
15. Baracco, L. (Ed.) (2019). *Indigenous struggles for autonomy: the Caribbean coast of Nicaragua*. Lanham: Lexington Books.
16. *Latin America and the Caribbean 2019: policies for competitive SMES in the Pacific Alliance and participating South American countries* (2019). Paris: OECD Publishing.
17. Ferreyra, M. M. & Roberts, M. (Eds.) (2018). *Raising the bar for productive cities in Latin America and the Caribbean*. Washington, DC: World Bank Group.
18. Yovanovitch, G. & Rice, R. (Eds.) (2017). *Re-imagining community and civil society in Latin America and the Caribbean*. New York; London: Routledge, Taylor & Francis Group.
19. Policzer, P. (Ed.) (2019). *The politics of violence in Latin America*. Calgary, Alberta: University of Calgary Press.
20. Mander, J., Midgley, D. & Beaulé, C. D. (Eds.) (2020). *Transnational perspectives on the conquest and colonization of Latin America*. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group.
21. Hilgers, T. & Macdonald, L. (Eds.) (2019). *Violence in Latin America and the Caribbean: subnational structures, institutions, and clientelistic networks*. Cambridge, United Kingdom; New York, NY: Cambridge University Press.
22. Ivanovskij, Z. V. (2017). Korrupcija kak sistemnyj factor (Corruption as a systemic factor). *Latinskaja Amerika – Latin America*, 2, 12–35 [in Russian].
23. Campello Da Costa, D. La 'maldición de la volatilidad' en las crisis sudamericanas. Retrieved from <http://agendapublica.elpais.com/la-maldicion-de-la-volatilidad-en-las-crisis-sudamericanas/>.
24. Protsiuk, I. V. (2015). Hlava derzhavy u prezydentskii respublitsi (Head of State in the Presidential Republic). *Teoriia i praktyka pravoznavstva – Theory and Practice of Law*, 2(8). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_5. [in Ukrainian].
25. Enmienda N° 1 de la Constitución de la Republica Bolivariana de Venezuela. Retrieved from <https://www.derechos.org.ve/pw/wp-content/uploads/01.-Enmienda-N%C2%B01-de-la-Constituci%C3%B3n-de-la-Rep%C3%BAblica-Bolivariana-de-Venezuela.-Febrero-2009.pdf>.
26. Tamanaha, B. (2007). *Verkhovenstvo prava: istoriia, polityka, teoriia* (Rule of law: history, politics, theory). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].

27. Kostogryzov, P. I. (2016). Fenomen latinoamerikanskogo neokonstitucionalizma (The phenomenon of Latin American neoconstitutionalism). *Pravo i politika – Law and Politics*, 12, 1492–1500 [in Russian].
28. America Latina y la fiebre Constituyente. Retrieved from <https://informe21.com/informe-21/america-latina-y-la-fiebre-constituyente>.
29. Orzih, M. F. (Ed.) (2012). *Problemy sovremennoj konstitucionalistiki* (Problems of modern constitutionalism): uchebnoe posobie / M. F. Orzih, A. R. Krusjan [i dr.]. Kiev: Jurinkom Inter [in Ukrainian].
30. Bechle, K. (2010). Neopatrimonialism in Latin America: Prospects and Promises of a Neglected Concept. *GIGA Working Paper*, 153. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1720912.
31. Kolarov, G. I. (2012). Specifika politicheskoj tradicii v Latinskoj Amerike na protjazhenii XIX i XX stoletij. Nasilie – ključevaja problema latinoamerikanskoj politicheskoj zhizni (The specifics of the political tradition in Latin America during the 19th and 20th centuries. Violence is a key issue in Latin American politics). *Vestnik RUDN, serija Politologija – Bulletin of Peoples' Friendship University, Series of Political Science*, 2, 80–90 [in Russian].
32. Kollinz, R. (2015). *Makroistorija: očerki sociologii bol'shoj dlitel'nosti* (Macrohistory: Essays in Sociology of Long Duration) / Perevod s angl. i poslesl. d-ra filos. n., prof. N. S. Rozova. Moskva: URSS [in Russian].
33. Mahoney, J. (2001). Path-Dependent Explanations of Regime Change: Central America in Comparative Perspective. *Studies in Comparative International Development*, 36 (1), 111–141.
34. Rozov, N. S. (2016). Neopatrimonial'nye rezhimy: raznoobrazie, dinamika i perspektivy demokratizacii (Neopatrimonial regimes: diversity, dynamics and prospects for democratization). *Politicheskie issledovanija – Policy research*, 1, 139–156 [in Russian].
35. Barabash, O. V. (2019). Dosvid rozvytku Respubliky Kosta-Rika: realizatsiia proektu «chyste zhyttia, shchaslyva kraina» (Costa Rican Development Experience: Implementation of the 'Clean Life, Happy Country' project.). *Hileia: naukovyi visnyk. Politychni nauky – Gilea: a scientific bulletin. Political Science*, 146(3), 16–34 [in Ukrainian].
36. Cuffe, S. (2019). Guatemala's anti-corruption CICIG body to shut down: What to know. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2019/08/guatemala-anti-corruption-cicig-body-shut-190830225625800.html>.
37. Melnyk, V. P. (Ed.) (2014). *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* (Political Science: Encyclopedic Dictionary) / [V. M. Denysenko, L. Ya. Uhryn, N. M. Khoma]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
38. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka* (Modern political vocabulary): entsykloped. slovnyk-dovidnyk / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
39. Nayib Bukele. Retrieved from <https://twitter.com/nayibbukele>.

40. Merkel', V., Kruassan, A. (2002). Formal'nye i neformal'nye instituty v defektnykh demokratijah (Formal and informal institutions in defective democracies) (I). *Politicheskie issledovanija – Policy research*, 1, 6–17. Retrieved from <https://www.politstudies.ru/files/File/2002/1/Polis-2002-1-Merkel-Kruassan.pdf> [in Russian].
41. Jeizenshtadt, Sh.N. (2002). Paradoks demokraticeskikh rezhimov: hrupkost' i izmenjaemost' (The paradox of democratic regimes: fragility and mutability) (I). *Politicheskie issledovanija – Policy research*, 2, 67–81. Retrieved from <https://www.politstudies.ru/files/File/2002/2/Polis-2002-2-Eisenstadt.pdf> [in Russian].
42. Bolivia. Constitución Política del Estado, 2009. Retrieved from [http://www.partylaw.leidenuniv.nl/uploads/Bolivia%20\(2009\).pdf](http://www.partylaw.leidenuniv.nl/uploads/Bolivia%20(2009).pdf).
43. Constitución de la República Bolivariana de Venezuela, 1999. Retrieved from <http://www.minci.gob.ve/wp-content/uploads/2011/04/CONSTITUCION.pdf>.

Барабаш Олег Васильевич, кандидат философских наук, доцент,
докторант Харьковского национального педагогического университета
имени Г. С. Сковороды, Украина

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРОЦЕССА В СТРАНАХ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ И КАРИБСКОГО БАССЕЙНА

В статье предпринята попытка выяснения природы связи циклов экономического развития и особенностей развития политико-правовых процессов в странах Латинской Америки и Карибского бассейна. Подчеркнута важность последствий процессов либеральных реформ в сложившейся традиции сочетания качества социальной жизни и конституционного творчества. Отмечено, что общая векторность, динамика связаны с диссонансами относительно местных акцентов понимания демократии в контексте доминирования представлений о равенстве и справедливости с той содержательной центрированностью понятия свободы, что вслед за либерально-конституционным пониманием демократии была отражена в формально-правовых конструкциях конституционного значения, еще изначально в основе своей заимствованных в США. Пространство стыков взаимодействия интересов значимых для региона элит и надежд большинства местных жителей актуализируют попытки реформировать положения конституции в поисках основания для современной модели общественного договора, дополненные поиском форм реализации мессианских назначений в истории.

Ключевые слова: Латинская Америка и Карибский бассейн, демократия, политические процессы, институционально-правовое развитие, экономическая цикличность.

Barabash Oleh Vasilyevich, Ph.D., Associate Professor,
Doctoral Student, Department of Political Science, Sociology and Cultural
Studies, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

ECONOMIC CYCLES, POLITICAL TRANSFORMATIONS AND SOME ASPECTS OF THE CONSTITUTIONAL PROCESS IN LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN

Problem setting. *Latin America and the Caribbean traditionally referred to as a large and ambiguous region in an out-side territorial scientific environment. A whole stratum of problems of identities, peculiarities of self-awareness, civilization affiliations of messianic 'appointments' in the history of the region and the world, the development of ways of cultural and historical development corresponding to them, the affirmation of the tendencies of state formation is in a scientific researcher focus. Among the many aspects that conceptualize the demand for research in the region and its implementation, we would like to highlight the following: 1) Latin America and the Caribbean are, to some extent, «a territory of historically significant validation of modern trends» in their speculative lengthening, the field of developing new ones political and economic novations, including regarding various projections of the correlation of socio-political practices, institutional design and legal technologies, derived from the understanding of nature and the purpose of law. 2) The region 'provides' a wide range of heterogeneous materials for analytical work, both concatenate-linear in nature, and combining poly-meaningful multidimensionality, multifaceted coexistence of values generated by contemporary media, the glare of meanings, signs, intentions of conscious transformations, random «breakthroughs» of network travel followers. In the discovery literature that follows only the analysis of statistical indicators, it is often noted that Latin America and the Caribbean is a region of polarization (the territory of the intersection of different values, gaps traditions, lifestyles, indicators of the difference between the needful and the wealth, the level of concentration of income, manifestations of crime, corruption, etc.). 3) Considering the full amount of opportunities and perspectives available, Latin America in general, in some associative formulation, is clearly «boxing at levels below its weight and its impact on international canvases», that is, there are some reasons for internal and external character that significantly reduce the region's role in the world, affecting accents of processes of political, legal and economic worsen the work «for the common good», underestimate «the bar of tasks and results» do not meet the expectations of the significance of the region.*

Recent research and publications analysis. *The paper uses an interdisciplinary approach involving the research of representatives of various sciences. Concerning the approach to certain aspects of the constitutional process in the countries of Latin America and the Carribien was used the researches of Ukrainian authors Yu. M. Todyka, V. P. Kolisnyk, Yu. G. Barabash, M. P. Orzikh, T. M. Slinko, A. G. Kushnirenko, pertaining to in relation to consideration of peculiarities of development and functioning of the model of the presidential state was launched analytical and functionality materials I. V. Protsiuk.*

On the conceptualization within the political science tradition in connection with the problems of the political regimes, their development in the conditions of conflict of the present, in the face of threats and challenges of a multifaceted nature are included the materials of methodological and theoretical importance M. P. Trebin, I. O. Polishchuk, I. D. Denisenko, G. M. Kutz, O. A. Fisun, M. A. Polovyi and, in the context of regional-geopolitical dimensions, V. Yu. Karasev. Among the foreign authors on the subject area of the study, we note the conceptual vision of the combination of economic cycles and political and legal processes of the present Daniela Campello, the development of the author of the theory of «path dependence effect» by J. Mahoney and researchers of modifications of the development of neo-patrimonialism in Latin America and Karsten Bachle. Focused on the trends and innovations of the constitutional process in the countries of the region are the scientific orientations of Rogelio Nuñez and P. I. Kostogryzov. A broad analytical and research base on the transformation of political regimes in Latin America and the Caribbean and the peculiarities of political processes in individual countries are provided by the works of B. Geddes, G. O'Donnell, L. Diamond, D. Ziblatta, S. Levitsky, Z. V. Ivanovsky, T. A. Vorotnikova, P. P. Yakovlev, D. V. Morozov, and others.

Paper objective. *The purpose of this work is to find out the broad contexts of the relationship between economic and political and legal processes in Latin America and the Caribbean countries with attention to the peculiarities of the rule of law formation. The tasks are to analyze a set of approaches to finding the causes of the difficulties of socio-political and institutional-legal development in the region with the involvement of interdisciplinary scientific experience and to identify some essential features of meaning-forming and socio-constructing phenomena in the contextual contours.*

Paper main body. *One of the options for designating the specificity of the current state of affairs is framed in the concept of the so-called «curse of volatility» – the dependence of local, mainly commodity and export-oriented with low internal economy savings from cycles, fluctuations of the world economy. This dependence is a definite structural factor and has been forming for a long time. Also, macroeconomic indicators within the framework of a certain political economy methodology in the projection for the sum of political and legal events allow us to see the spread of ideology, whether left or right, the rise of populism, the tendency for further democratization of the way of life or vice versa from democracy, the relative calm of the political process or the turbulence of political events are, after all, tied to basic economic indicators, and often more or less relevant to us and corresponding to figures about the level of safety of life. The trajectory of development was laid down by some decisions at a time of critical juncture when privatization created the basis of the local economy as a structural part of the world capitalist system with its dynamics of development that facilitated the formatting and reproduction of the reactive sequences caused by different types of liberal reforms.*

Conclusions of the research. *The particular attention in Latin America and the Caribbean countries on the expectations and responsibilities of building the future is focused on the development of Constitutional law as a leading sphere in the system of national law. Hence the numerous constitutional changes in the countries of the region, the constitutional reforms of different grades, which are intensively continued today. The*

lifestyle liberalization, resolving key property issues, attempts at democratization in Latin America and the Caribbean countries took place in different ways, but after the foundations of public law that were borrowed in outline in the USA. Between enshrined key provisions in the Constitutions and the coexistence of essentially diverse mass consciousnesses and aspirations on different 'floors' of the society, has raised multi-dimensional discord, that is emerging from the institutionalization of the liberal-democratic model of the state, generated in the context of understanding freedom as a key concept. Therefore the aspect of an all-public agreement on coexistence rules does not appear to be fully realized, which gives rise to a search for a constitutional character. The focus remains on the relationship between multiple interests and ideas about the common good, by means of the formation of the general will in the structure and practice of constitutional-democratic regimes. It is inextricably linked to the transformation of the concepts of representation and citizenship. Democratic legitimation is correlated with ideas about the rule of the masses, the will of the majority in the living creation of the norms of life, and with the accompanying active and continuous participation in the political process of large groups, sectors of the population. The constitutional creativity of the countries of the region shows the element of an assertion of messianism, the designation of the special role of the country, its leader, ideology, the Constitution in the processes of historical implementation at the level of regional or the world. This moment of national pride for the country and its contribution to the cultural and civilizational space of history is realized in experimental projects of various expressions.

Keywords: *Latin America and the Caribbean, democracy, institutional-legal development, economic cycles.*

Воднік Валентина Давидівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: tktyf1933@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3652-4642

РОЛЬ РЕФЕРЕНДУМІВ У ЗДІЙСНЕННІ ВЛАДИ

Розкрито поняття референдуму, історію його розвитку і становлення. Проаналізовано питання проведення референдуму на прикладах зарубіжних країн і безпосередньо України. Зазначено, що в демократичних країнах референдуми становлять стрижень політичної системи, одну з найважливіших форм здійснення народного суверенітету.

Ключові слова: референдум, народовладдя, демократизм, законодавство, конституція.

Постановка проблеми. Сьогодення України характеризується необхідністю фундаментальних змін у діяльності державних органів. Ефективність реалізації народом своїх прав, гарантованість можливості їх втілення в життєву реальність залежить від дієвості функціонування інституту референдуму, який потребує ефективних розробок на теоретичному рівні. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю вибору найефективніших, демократичних засобів проведення референдумів, вивчення і практичного застосування передового досвіду демократичних країн світу в цій сфері діяльності.

Дослідження участі громадян у виробленні політичних рішень є однією з пріоритетних тем політичної науки. У контексті потенційної перспективи винесення на референдум питання про вступ України до Північноатлантичного Альянсу ця проблематика набуває особливої актуальності. Використання механізмів безпосереднього залучення громадян до вироблення й ухвалення політичних рішень є центральною тезою сучасних теоретичних інтерпретацій демократичного урядування. Референдум дає народові можливість самому оцінювати головні зміни в суспільному житті та визначати їх розвиток. За його допомогою народ безпосередньо є верховним законодавцем, який санкціонує найважливіші загальнообов'язкові правові норми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі питання інституту референдуму досліджувалися в роботах таких учених, як В. Барський, Ю. Будник, Н. Вінникова, О. Гришук, С. Дерев'яноко, А. Євгенєва, С. Закірова,

М. Ільницький, В. Кобель, Н. Колодяжна, С. Кравченко, Л. Кривенко, Р. Макуха, В. Маркітантов, , І. Милосердна, В. Нечитайло, Ю. Палєєва, О. Чебаненко та інші [1–14]. Деякі елементи конституційної моделі референдуму аналізувалися в більшості праць, присвячених цьому політико-правовому інституту. Із спеціальних досліджень, у яких здійснені спроби побудови такої моделі, можна назвати праці вчених-правників М. Оніщука, В. Погорілка, А. Ставнійчук, В. Федоренка та інших [15–18]. У науковій літературі існує усталене розуміння референдуму як політико-правового інституту, проте більшість дослідників зосереджується переважно на його конституційних засадах, політична ж складова загалом не набула належної актуалізації. З огляду на це привертає увагу монографія С. Дерев'янка «Політико-правові засади референдумів в Україні» [5], яка є чи не першою спробою у вітчизняній науці цілісного політологічного осмислення інституту референдуму в контексті вітчизняного та зарубіжного досвіду. Автор ґрунтовно аналізує концептуальні засади дослідження цього феномену в теорії права і політології, всебічно розкриваючи змістову сутність не лише самого поняття референдуму як політико-правового інституту, а й можливих підходів до розв'язання поліаспектних проблем його практичного використання.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження сутності референдумів, їх конституційних меж, а також досвіду організації та проведення цієї форми волевиявлення народу в демократичних країнах, який може бути використаний в Україні.

Виклад основного матеріалу. Найвідомішим і найпоширенішим засобом прямої демократії є референдум. Термін «референдум» (з лат. *referendum* – те, що має бути повідомлене) у науковій літературі розглядається як спосіб прийняття законів, ухвалення рішень з найважливіших питань суспільного життя шляхом прямого волевиявлення громадян під час всенародного голосування [19, с. 248].

Референдум є одним із найвизначніших інститутів демократії, який дає змогу населенню безпосередньо вирішувати актуальні питання держави й суспільства. Роль і значення його в системі інститутів демократії визначаються таким:

1) шляхом референдуму народ безпосередньо є верховним законодавцем, що санкціонує найважливіші загальнообов'язкові правові норми для всіх державних органів, посадових осіб і громадян;

2) референдуми сприяють подальшому розвитку правосвідомості народу. Закони мають відбивати не тільки назрілі потреби економічного розвитку, а й відповідати політичним, правовим і моральним поглядам і переконанням народу. Закони, прийняті народним голосуванням, будуть повніше відбивати ступінь політичної зрілості й культури народу;

3) референдуми є однією з найважливіших форм виявлення й розвитку громадської думки. Позитивна громадська думка, яка сформувалася навколо цього законопроекту, надає нормативному акту високий авторитет і створює моральні стимули й гарантії для його добровільного й сумлінного виконання громадянами;

4) референдуми сприяють найповнішому здійсненню соціальної функції народу – громадського контролю за діяльністю вищих і місцевих представницьких органів, підвищенню відповідальності депутатів перед виборцями. Оскільки на референдумах дається імперативна громадська оцінка законопроектів, це зобов'язує депутатів удосконалювати свою законотворчу, нормотворчу діяльність;

5) інститут референдуму сприяє розвитку суспільного інтересу народу до державних і суспільних справ, підсиленню впливу громадян на політичне, господарське й культурне життя країни, тому що з цих питань насамперед будуть проводитися народні голосування [20, с. 575–577].

Референдум, особливо загальнодержавний, є досить дорогим заходом, що зумовлює його проведення лише при вирішенні найважливіших державних питань. Але можливість проведення референдуму, особливо за народною ініціативою, постає як свідчення того, що нормально закріплена установча влада народу може бути фактично реалізована.

Референдум як політико-правовий інститут бере свій початок ще з давніх часів. Він був започаткований ще в Стародавньому Римі, проте датою проведення першого референдуму вважають 1439 р., а його батьківщиною – Швейцарію, зокрема кантон Берн. Відтак проведення референдумів стало передбачатися законодавчими органами багатьох країн. Наприклад, у США після прийняття Декларації незалежності (1776) конституційні конвенти штатів Массачусетс і Нью-Гемпшир запропонували виборцям для схвалення проекти конституцій, розроблені законодавчими органами штатів. У 1778 р. виборці Нью-Гемпширу відкинули запропонований конституційним конвентом проект конституції. Новий проект її був схвалений у 1784 р. Схожа практика поширилася на штат Нью-Йорк, який у 1821 р. став першим штатом за межами Нової Англії, який подав основний документ на розгляд електорату [21, с. 276]. Починаючи із середини XIX ст. референдум був сприйнятий у більшості штатів США і в Швейцарії. Характерно, що і сьогодні у Сполучених Штатах проводяться тільки місцеві референдуми на рівні штатів, адміністративно-територіальних одиниць та міст. У Швейцарії референдуми проводяться як на місцевому рівні, так і на рівні федерації. Наприкінці XIX ст. референдум був запроваджений в окремих штатах Австралії, а згодом і в межах усїєї країни.

Не дивно, що саме в названих країнах референдуми проводилися найчастіше. У Швейцарії, починаючи з 1874 р., відбулося близько 150 тільки кон-

ституційних референдумів. В Австралії з початку ХХ ст. було організовано 40 загальнодержавних референдумів. У США лише в штаті Каліфорнія у період між 1912 і 1978 рр. проведено понад 170 голосувань з ініціативи самих виборців.

Досить поширеним став референдум у ХХ ст. Його проведення було передбачено рядом конституцій європейських держав, прийнятих у період між світовими війнами. Зокрема, це стосується чинних конституцій Австрії та Ірландії. Ще частіше про цей інститут згадують новітні основні закони Данії, Іспанії, Італії, Франції, ФРН (на рівні федерації та її суб'єктів), Швеції, Японії. Організація референдумів передбачається конституціями майже всіх центральноєвропейських і східноєвропейських держав, а також держав, що утворилися на теренах колишнього СРСР. Нарешті, інститут референдуму широко відомий конституційній практиці країн, що розвиваються.

Майже в усіх цих випадках конституційна регламентація референдумів доповнюється спеціальними законами, які деталізують порядок їх проведення. Іноді відповідні заходи здійснюються на основі спеціальних урядових парламентських рішень (Греція, Норвегія). Конституції і закони встановлюють певне коло суб'єктів референдної ініціативи. У різних країнах до них віднесені глава держави або парламент. Іноді ці суб'єкти мають взаємодіяти.

У ряді країн референдум повинен бути проведений на вимогу певної кількості виборців (петиційний референдум). Зокрема, в Білорусі референдум призначається президентом на пропозицію не менше як 450 тисяч виборців. У Словаччині проведення референдуму оголошує президент на пропозицію парламенту і на вимогу 350 тисяч виборців. Інститут петиційного референдуму встановлений у конституціях Італії, Киргизстану, Латвії, Литви, Словенії, більшості штатів США, Швейцарії та деяких інших держав.

У Великій Британії та в інших англomовних країнах, де прийняті засади британського конституціоналізму, ставлення до інституту референдуму неоднозначне. Супротивники практичної реалізації ідеї референдуму вважають, що вона підірве принцип верховенства парламенту. Більш помірковані не вбачають невідповідності між цією ідеєю і парламентським верховенством. Вони розглядають референдум як засіб додаткової апробації спірних законопроектів, який застосовується лише з дозволу самого парламенту, вважаючи так: якщо парламент має верховенство, то він може приймати законодавство, яке припускає проведення референдумів. Але парламент не буде зв'язаний результатами таких референдумів, тобто останні матимуть не зобов'язуючий, а консультативний характер. Саме такий характер мав загальнодержавний референдум, що відбувся у Великій Британії у 1975 р. з питань членства в Європейському економічному співтоваристві [22].

Оцінюючи характер і значення інституту референдуму, не слід сприймати його як абстрактно демократичний. Головним фактом тут є розклад політичних сил у суспільстві на момент його проведення. Правлячі кола завжди мають можливість впливати на свідомість і поведінку учасників референдуму та на його результати.

Залишаються і певні проблеми щодо узгодженості ідеї референдуму з самою природою представницької демократії. Ці проблеми знайшли своє відбиття у творах ідеологів французької революції XVIII ст. З часом ідеї референдуму, сполучені з різного роду концепціями так званої плебісцитарної демократії, почали протиставляти парламентаризму. Референдум іноді розглядають як раціональний заміник представницьких органів або навіть як засіб залучення виборців до розв'язання конфліктів між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади.

Державно-правова практика зарубіжних країн свідчить про можливість узгодження використання засобів прямої та представницької демократії. Багато що залежить від характеру політичного режиму в тій чи іншій країні. Референдум, безумовно, завжди розглядався як демократичний інститут. Але водночас світова історія знає випадки, коли саме за допомогою референдуму втілювалися в життя рішення реакційного характеру. Прикладом цього є референдум 1933 р. у Німеччині при вирішенні питання про вихід країни з Ліги націй, референдум 1934 р. при вирішенні питання про поєднання поста президента з постом фюрера та рейхсканцлера, референдум 1938 р. при вирішенні питання про приєднання Австрії до Німеччини [23, с. 21]. Тому можна з упевненістю стверджувати, що демократична спрямованість референдуму прямо залежить від політичного режиму в країні, від традицій у взаємовідносинах виконавчої влади, яка в багатьох випадках має право ініціювати референдуми, і законодавчої влади. За умови демократичного розвитку гострі суперечності між референдарною формою прямої демократії та парламентаризмом не виникають, хоча проблеми їх співвідношення і взаємодії є об'єктивними і завжди існують.

Положення про можливість використання референдуму як зброї проти парламенту у світовій теорії сформульовано давно. У 1931 р. Каре де Мальбер дійшов висновку, що є тільки три засоби для зменшення всемогутності парламенту: створення сильної виконавчої влади; введення контролю за конституційністю законів; референдум [10, с. 80].

Розглядати референдум необхідно з позицій його законодавчої регламентації, оскільки без урахування її особливостей не можна повною мірою зрозуміти ту реальну позитивну роль, яку він відіграє як домінуюча форма прямого народовладдя. Законодавство в кожній державі віддзеркалює традиції, які склалися протягом певного часу еволюції цієї держави, менталітет її на-

роду, ступінь демократизації та інші чинники, які впливають на становлення і розвиток системи безпосередньої демократії. До того ж, визначаючи поняття референдуму, необхідно враховувати різноманіття видів цієї форми безпосередньої демократії. Кожному виду референдуму притаманні специфічні риси, які характеризують його відповідно до ряду критеріїв.

Процес вивчення, аналізу, дослідження питань, які виносяться на референдум, має передувати призначенню референдуму. Інакше руйнується доктрина верховенства народу, принцип обов'язковості рішень, прийнятих шляхом народного голосування, їх вищої юридичної сили, що пов'язується з відповідними негативними наслідками та відповідальністю.

В Україні основні правові засади референдуму були визначені в Конституції України та Законі України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» на основі юридичного закріплення в Основному Законі статусу народу України як єдиного джерела влади в державі. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [24] визначав референдум як спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Однак сьогодні в країні законодавче забезпечення проведення референдумів відсутнє, оскільки 26 квітня 2018 р. Конституційний Суд України визнав неконституційним Закон України «Про всеукраїнський референдум» 2012 р. Для практичного використання референдуму як інституту легітиматії політичних рішень державної влади в Україні необхідно перш за все регламентувати юридичні підстави цієї правової форми волевиявлення громадян: розробити профільний закон; внести зміни до чинного законодавства, які стосуються референдумів; оформити ряд інших нормативно-правових актів, які мають забезпечувати проведення народного волевиявлення; розробити чіткий механізм імплементації отриманих на референдумі рішень і впровадження їх у практику [7, с. 6].

Заяви політиків щодо проведення референдумів про вступ України до ЄС та членство в НАТО звучать доволі часто, особливо напередодні виборів. Однак країна не може провести референдум про вступ до ЄС, оскільки немає закону, який забезпечував би реалізацію гарантованого громадянам права на участь у національному референдумі, жоден українець не може взяти участі у подібних референдумах. Ситуація з місцевими референдумами аналогічна ще з 2012 року.

Для вирішення низки складних проблем компетентність зі спеціальних питань та наявність певного досвіду є необхідною умовою проведення референдуму. Некомпетентні рішення, навіть прийняті в найбільш демократичній сфері, можуть мати негативні, якщо не сказати фатальні, наслідки для держави.

У зв'язку з цим велике значення має рівень правової культури громадян [25]. Значна роль у її формуванні належить політичним партіям, які є суб'єк-

тами виборчого процесу. Важливим є вдосконалення роботи інституту референдуму в нашій державі шляхом масового інформування населення щодо особливостей та суті його функціонування, етапів ініціювання та підготовки, які передбачені законодавством, адже обізнаність громадян з цього питання є дуже низькою.

Особлива роль у підвищенні рівня правової культури учасників виборчого процесу і референдумів належить засобам масової інформації, які необхідно розглядати як інструмент, за допомогою якого до населення доводиться інформація щодо функції та проведення виборів та референдумів, у тому числі відповідні рішення державних органів, органів місцевого самоврядування, виборчих комісій.

Висновки. Референдум як політичний інструмент державного управління має тривалу історію. Важливою складовою підготовки до успішного використання в Україні референдуму як інструменту прямої демократії є детальний аналіз міжнародного досвіду і світової практики. Ефективність такого способу волевиявлення багато в чому залежить від високого загального рівня життя населення і правової культури громадян, демократичних традицій країни, широкої інформаційної кампанії щодо суті проблеми, яку вирішують на референдумі. Проте найважливішим кроком до ефективного застосування цього механізму прямої демократії є наявність спеціального законодавства і розвинутий механізм практичної реалізації досягнутих рішень. На жаль, в Україні поки відсутні більшість із визначених експертами і фахівцями умов для проведення референдумів, отже, запровадженню цього інструменту прямої демократії має передувати серйозна підготовча робота.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барский В. Р. Роль института референдума в процессе европейской интеграции. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 189–192.
2. Будник Ю. В. Генезис законодавчого забезпечення інституту всеукраїнського референдуму: досвід, проблеми, перспективи. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 4. С. 77–82.
3. Будник Ю. В. Інститут всеукраїнського референдуму: поняття, зміст і сутнісні ознаки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право*. 2011. Вип. 14. С. 151–156.
4. Вінникова Н. А. Переваги та ризики референдної демократії (європейський досвід). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 313–317.
5. Дерев'янюк С. М. Політико-правові засади референдумів в Україні: монографія / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 847 с.

6. Дерев'янюк С. М. Інститут місцевого референдуму в Україні: доцільність та перспективи оновлення його Конституційної моделі. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2018. №5 (49). С.85–96.
7. Закірова С. Референдум як інструмент прямої демократії: міжнародний досвід і корисні уроки для України. *Громадська думка про правотворення*. 2019. №10 (175). С. 4–13.
8. Ільницький М. С. Референдум як форма безпосередньої демократії в Україні. *Форум права*. 2016. №3. С. 103–105.
9. Кравченко С. С., Кобель В. І., Макуха Р. В. Референдуми на початку ХХІ ст.: вітчизняний і зарубіжний досвід. *Економіка, Фінанси, Право*. 2003. №6. С. 13–17.
10. Кривенко Л. Т. Конституційні основи референдуму. Проблеми демократизації. *Віче*. 2001. №2. С. 78–95.
11. Маркітантов В., Нечитайло В. Референдум як форма прямої демократії: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Вип. 27. С.69–74.
12. Милосердна І. М. Законодавче закріплення та функціонування інституту референдуму: світовий досвід. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С.185–195.
13. Палєєва Ю. С. Референдум – загально визнаний демократичний інститут: історія і сучасність. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні Науки»*. 2013. №1 (4) 43. С.43–50.
14. Референдуми в Європейському Союзі / О. Д. Чебаненко, О. Ю. Гришук, Н. В. Колодяжна, А. Євгенєєва; за ред. Д. С. Ковриженка. Київ: ФАДА, ЛТД, 2007. 186 с.
15. Оніщук М. В. Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики: монографія. Київ: Вид-во Європейського університету, 2009. 450 с.
16. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність: монографія. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
17. Ставнійчук А. П. Місцевий референдум як форма безпосереднього здійснення муніципальної влади територіальною громадою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 18 с.
18. Федоренко В. Вибори і демократія. *Рішення всеукраїнського референдуму та їх юридична природа: проблеми конституційної теорії та практики*. 2010. №4 (26). С. 4–9.
19. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
20. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
21. Ціммерман Д. Ф. Учасницька демократія: відродження популізму. *Демократія: антологія* / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 263–303.

22. Народний суверенітет і конституційно-правові засоби прямої демократії. URL: <https://works.doklad.ru/view/angy1Str51w.html> (дата звернення: 12.02.2020).
23. Бондар М. Ю. Конституційний референдум: теорія та практика: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 220 с.
24. Про всеукраїнський та місцеві референдуми. Закон України від 03.07.1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 33. Ст. 443.*
25. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя: монографія / [О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.]; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 560 с.

REFERENCES

1. Barskij, V. R. (2005). Rol' instituta referendumu v processe evropejskoj integracii (The role of the referendum institution in the process of European integration). *Aktualni problemy derzhavy i prava – Actual problems of the state and law*, 25, 189–192 [in Russian].
2. Budnyk, Y. V. (2010). Henezys zakonodavchoho zabezpechennia instytutu vseukrainskoho referendumu: dosvid, problemy, perspektyvy (Genesis of legislative support for the all-Ukrainian referendum institute: experience, problems, prospects). *Problemy pravoznavstva ta pravookhoronnoi diialnosti – Problems of jurisprudence and law enforcement*, 4, 77–82 [in Ukrainian].
3. Budnyk, Yu. V. (2011). Instytut vseukrainskoho referendumu: poniattia, zmist i sutnisni oznaky (All-Ukrainian referendum institute: concept, content and essential features.). *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 18. Ekonomika i pravo – Scientific journal of M. P. Dragomanov NPU. Series 18. Economy and law*, 14, 151–156 [in Ukrainian].
4. Vinnykova, N. A. (2017). Perevahy ta ryzyky referendnoi demokratii (ievropeiskyi dosvid) (Benefits and risks of reference democracy (European experience)). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho» – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine»*, 2(33), 313–317 [in Ukrainian].
5. Derev'yanko, S. M. (2011). *Polityko-pravovi zasady referendumiv v Ukraini* (Political and legal basis of referendums in Ukraine): monohrafiia / Prykarp. nats. un-t im. V. Stefanyka. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
6. Derev'yanko, S. M. (2018). Instytut mistsevoho referendumu v Ukraini: dotsilnist ta perspektyvy onovlennia yoho Konstytutsiinoi modeli (Local referendum institute in Ukraine: expediency and prospects of updating its Constitutional model). *Prykarpatskyi visnyk NTSh. Dumka – Precarpathian bulletin of the Schevchenko scientific society. Opinion*, 5(49), 85–96 [in Ukrainian].
7. Zakirova, S. (2019). Referendum yak instrument priamoi demokratii: mizhnarodnyi dosvid i korysni uroky dlia Ukrainy (The referendum as an instrument of direct

- democracy: international experience and useful lessons for Ukraine). *Hromadska dumka pro pravotvorennia – Public opinion on law-making*, 10(175), 4–13 [in Ukrainian].
8. Ilnytskyi, M. S. (2016). Referendum yak forma bezposerednoi demokratii v Ukraini (Referendum as a form of direct democracy in Ukraine). *Forum prava – Law Forum*, 3, 103–105 [in Ukrainian].
 9. Kravchenko, S. S., Kobel, V. I. & Makukha, R. V. (2003). Referendумы na pochatku XXI st.: vitchyzniani i zarubizhnyi dosvid (Referendums at the beginning of the 21st century: domestic and foreign experience). *Ekonomika, Finansy, Pravo – Economics, Finance, Law*, 6, 13–17 [in Ukrainian].
 10. Kryvenko, L. T. (2001). Konstytutsiini osnovy referendumu. Problemy demokratyzatsii (Constitutional basis of the referendum. Problems of democratization). *Viche – Viche*, 2, 78–95 [in Ukrainian].
 11. Markitantov, V., Nechytailo, V. (2015). Referendum yak forma priamoi demokratii: zarubizhnyi i vitchyzniani dosvid (Referendum as a form of direct democracy: foreign and domestic experience). *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku – The Ukrainian national idea: realities and prospects for development*, 27, 69–74 [in Ukrainian].
 12. Myloserdna, I. M. (2014). Zakonodavche zakriplennia ta funktsionuvannia instytutu referendumu: svitovy dosvid (Legislative consolidation and functioning of the referendum institute: world experience). *Aktualni problemy polityky – Aktual problems of politics*, 51, 185–195 [in Ukrainian].
 13. Palieieva, Yu.S. (2013). Referendum – zahalnovyznanyi demokratychnyi instytut: istoriia i suchasnist (The referendum is a recognized democratic institute: history and modernity). *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriiia «Iurydychni Nauky» – Bulletin of the Alfred Nobel Dnipropetrovsk University. Legal Sciences Series*, 1(4), 43–50 [in Ukrainian].
 14. Kovryzhenko, D. S. (Ed.) (2007). *Referendумы v Yevropeiskomu Soiuzi (Referendums in the European Union)* / O. D. Chebanenko, O. Y. Hryshchuk, N. V. Kolodyazhna, A. Yevhenieva. Kyiv: FADA, LTD [in Ukrainian].
 15. Onishchuk, M. V. (2009). *Referendna demokratiia: problemy konstytutsiinoi teorii ta praktyky (Reference democracy: problems of constitutional theory and practice): monohrafiia*. Kyiv: Vyd-vo Yevropeiskoho universytetu [in Ukrainian].
 16. Pohorilko, V. F. & Fedorenko, V. L. (2000). *Referendумы v Ukraini: istoriia ta suchasnist (Referendums in Ukraine: history and modernity): monohrafiia*. Kyiv: In-terzhavy i prava NAN Ukrainy [in Ukrainian].
 17. Stavniychuk, A. P. (2017). *Mistsevyi referendum yak forma bezposerednoho zdiisnennia munitsypalnoi vlady terytorialnoiu hromadoiu (Local referendum as a form of direct exercise of municipal authority by the territorial community)*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

18. Fedorenko, V. (2010). Vybery i demokratiia (Elections and democracy). *Rishennia vseukrainskoho referendumu ta yikh yurydychna pryroda: problemy konstytutsiinoi teorii ta praktyky – All-Ukrainian referendum decisions and their legal nature: problems of constitutional theory and practice*, 4(26), 4–9 [in Ukrainian].
19. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka* (Modern political vocabulary): entsykloped. slovnyk-dovidnyk / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
20. Khoma, N. M. (Ed.) (2014). *Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk dlia studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii* (Political Science: An Encyclopedic Educational Dictionary-Handbook for Students of Higher Educational Institutions of I–IV Accreditation Levels) / [V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
21. Tsimmerman, D. F. (2005). Uchasnytska demokratiia: vidrozhennia populizmu (Participatory democracy: the resurgence of populism). *Demokratiia* (Democracy): antolohiia, pp. 263–303 / upor. O. Protsenko. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
22. Narodnyi suverenitet i konstytutsiino-pravovi zasoby priamoï demokratii (People’s sovereignty and constitutional remedies for direct democracy). Retrieved from <https://works.doklad.ru/view/angy1Str5lw.html> [in Ukrainian].
23. Bondar, M. Yu. (2017). *Konstytutsiyni referendum: teoriia ta praktyka* (Constitutional referendum: theory and practice): Candidate’s thesis. Odesa [in Ukrainian].
24. *Pro vseukrainskyi ta mistsevi referendum* (About all-Ukrainian and local referendums): Zakon Ukrainy vid 03.07.1991. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR (1991)*, 33, art. 443 [in Ukrainian].
25. Trebin, M. P. (Ed.) (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* (Legal and political culture of Ukrainian society under conditions of modernization of political and legal life): monohrafiia / [O. O. Bezruk, L. M. Herasina, I. V. Holovko ta in.]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Водник Валентина Давидовна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

РОЛЬ РЕФЕРЕНДУМОВ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ВЛАСТИ

Раскрыто понятие референдума, история его развития и становления. Проанализированы вопросы проведения референдума на примерах зарубежных стран и непосредственно Украины. Указано, что в демократических странах референдумы представляют стержень политической системы, одну из важнейших форм осуществления народного суверенитета.

Ключевые слова: референдум, народовластие, демократизм, законодательство, конституция.

Vodnik Valentyna Davidivna, Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

ROLE OF REFERENDA IN THE EXERCISE OF POWER

Problem setting. *Today, Ukraine is characterized by the need for fundamental changes in the activity of state bodies. The effectiveness of the realization of the rights of the people, the guarantee of the possibility of their realization in the vital reality depends on the efficiency of functioning of the referendum institution, which requires effective development at the theoretical level. The urgency of the problem is caused by the need to select the most effective, democratic means of holding referendums, to study and to apply the best practices of the democratic countries of the world in this field of activity.*

Recent research and publications analysis. *Some questions of the referendum institute were investigated in the works of such scientists as V. Barsky, Y. Budnik, N. Vinnykova, S. Derev'yanko, S. Zakirova, M. Ilnitskyi, L. Kryvenko, V. Markitantov, V. Nechytailo, I. Myloserdna, Y. Paleeva, O. Chebanenko, O. Hryshchuk, N. Kolodyazhna, A. Yevhenieva, S. Kravchenko, V. Kobel, R. Makukha and others. Some elements of the constitutional model of the referendum have been analyzed in the majority of works devoted to this political and legal institute. From the special researches in which attempts were made to construct such a model, one can name the works of legal scholars: M. Onishchuk, V. Pohorilka, A. Stavniychuk, V. Fedorenko and others.*

Paper objective. *The purpose of the article is to study the nature of referendums, their constitutional boundaries, as well as the experience of organizing and carrying out this form of will of the people in democratic countries, which can be used in Ukraine.*

Paper main body. *A referendum is one of the most prominent institutions of democracy that allows the population to directly address pressing issues of the state and society.*

The referendum as a political and legal institute dates back to ancient times. It was started in ancient Rome, but the date of the first referendum is considered to be 1439, and his birthplace is Switzerland, including the canton of Bern. The referendums were envisaged by the legislatures of many countries. The referendum in the XX century became quite widespread. Its implementation was provided for by a number of constitutions of European states adopted during the period between the world wars. The legal practice of foreign countries shows the possibility of harmonizing the use of direct and representative democracy. Much depends on the nature of the political regime in a particular country, the traditions, the mentality of its people, the degree of democratization and other factors that influence the formation and development of a system of direct democracy. For the practical use of the referendum as an institution for legitimizing political decisions of the state power in Ukraine, it is necessary, first of all, to regulate the legal grounds of this legal form of the will of the citizens.

Conclusions of the research. *The referendum as a political instrument of public administration has a long history. An important component of preparing for the successful*

use of a referendum in Ukraine as a tool of direct democracy is a detailed analysis of international experience and world practice. The most important step towards effective implementation of this mechanism of direct democracy is the existence of specific legislation and an advanced mechanism for the practical implementation of the decisions reached.

Keywords: *referendum, power of the people, democracy, legislation, constitution.*

Волянська Олена Володимирівна, кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: volyanskaya@ua.fm
ORCID ID: 0000-0002-5907-7710

ДОВІРА ДО ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ТА ЧИННИКИ, ЩО ЇЇ ЗУМОВЛЮЮТЬ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена дослідженню складових довіри до публічної влади в контексті їх впливу на збереження стабільності соціальної систем в умовах надзвичайних ситуацій. Основні складові довіри до публічної влади під час епідемічної загрози базуються на раціональній та емоційній взаємодії суб'єкта та об'єкта владних відносин й співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів громадянського суспільства. До таких складових ми віднесли: забезпечення нагальних потреб; відповідальність за ризикові рішення; можливість контролювати дії влади; забезпечення населення актуальною прозорою інформацією.

Ключові слова: довіра до влади, ефективність влади, карантин, епідемічні ризики.

Постановка проблеми. З початку коронавірусної пандемії у січні 2020 р. у китайському місті Ухань світ більше не стоїть на порозі великих трансформацій, він трансформується саме в цей час. Темпи цих перетворень є безпрецедентними. Вони демонструють як запровадження карантинних заходів (обмеження соціальних контактів і пересування, зупинка роботи сфери послуг, торгівлі та виробництва) у відповідь на загрозу поширення вірусу стає викликом для урядів більшості країн світу та тестом на ефективність політичного режиму та довіри до влади. Взаємозумовленість карантинних засобів та економічної кризи робить коронавірусну епідемію надзвичайним соціальним експериментом, на тлі якого виявляються, зокрема, не тільки політико-економічні, а головним чином соціокультурні ціннісні трансформації. Як показує досвід країн, що першими зіткнулися з поширенням вірусу, наслідки (кількість летальних випадків) напряму залежать від рівня «законослухняності» громадян, що забезпечується кнутом і пряником, тобто як високим рівнем довіри до влади, так і невідворотністю санкцій за ухиляння від ведених обмежень. Без сумніву, що обмеження пересування, зупинка ділової активності та контроль за громадянами сприймається населенням різних країн по-різному і за-

лежить від того, чи довіряють люди владі, яка надається інформація чи забезпечені їх базові потреби. Якщо всі ці складові не задоволені, населення ігнорує обмеження, не сприймає інструкції, зростають соціальні конфлікти, дорожчають речі першої необхідності, поширюються чутки, мародерство, корупція тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання довіри до влади є досить популярним серед науковців. Проблема довіри до влади в різні часи була об'єктом дослідження плеяди відомих зарубіжних учених, серед яких Р. Арон, М. Вебер, Є. Вятр, Д. Гібсон, Р. Даль, М. Доган, Д. Істон, Дж. Коулмен, Г. Лассуел, С. Ліпсет, Д. Ловелл, В. Мішлер, Р. Патнем, Б. Рассел, Р. Роуз, Ф. Фукуяма, Д. Хелд та ін. [1–11]. Останнім часом до проблеми довіри громадян до влади зверталися вітчизняні дослідники В. Ачкасов, С. Білошицький, Є. Головаха, М. Головін, С. Єлисеєв, Д. Дзвінчук, В. Ігнатов, Ю. Ковбасюк, А. Ковальова, В. Кремень, О. Крутій, С. Ланцова, В. Ледяєв, В. Мальцев, І. Мартинюк, С. Наумов, В. Нечипоренко, Н. Паніна, О. Радченко, В. Сичова, В. Халіпов, А. Хохлова та ін. [11–28], які розглядали питання довіри до влади в контексті її легітимності, розвитку інституту демократії та соціального захисту, становлення громадянського суспільства.

Мета статті. Відповідно до мети цієї статті під довірою ми будемо розуміти оцінку співвідношення очікувань тих чи інших дій (рішень) групи людей (влади) з їх реальними діями. При цьому необхідно виокремити дві складові довіри: об'єктивну (раціональну) й емоційну. До раціональної належить реальна здатність і можливість зробити ту чи іншу очікувану дію, а до емоційної – оцінка доброзичливості цих дій (рішень). Мета статті полягає в тому, щоб визначити складові довіри публічній владі як чинники, що забезпечують соціальну стабільність під час катаклізмів.

Виклад основного матеріалу. Більшість науковців, які досліджують поняття довіри, розрізняють об'єкт і суб'єкт довіри. Таким чином, під довірою розуміють очікування певної поведінки з боку об'єкта довіри, найчастіше – очікування винятково добрих намірів від партнера по взаємодії. У цю ознаку вкладаються такі властивості, як розуміння, чесність, виконання обіцянок, сприяння, підтримка, допомога, вірність, відвертість тощо. Довірою до влади в соціології управління називають феномен інституційної довіри, в якому концентруються елементи взаємодії влади і населення, а рівень довіри до влади є першим показником оцінки ефективності діяльності вищих посадових осіб органів виконавчої влади. Таким чином, довіра до влади є вираженням сподівання, що органи публічної влади діятимуть на благо народу, реалізуватимуть нагальні інтереси та потреби суспільства [23, с. 101].

На думку відомого німецького соціолога М. Вебера, будь-які дії мають значення тільки в певній системі цінностей, раціональна поведінка в рамках

однієї системи може бути нераціональною з погляду іншої. Більш чітко виявлення ролі довіри характерно для ціннісно-раціонального типу дії, яка оперує основними цінностями, сприйнятими через засвоєння індивідом культурного коду суспільства. На думку М. Вебера, в сучасному світі дії індивіда не супроводжуються процедурами порівняльного аналізу наявних альтернатив й індивідуального вибору. В основі традиційної дії, лежить не довіра, а віра, звичка або емоції. Натомість раціонально-правова інституційна легітимність влади завжди заснована на довірі громадян до устрою держави [29, с. 81]. Довіра, яка спочатку формується в міру міжособистої взаємодії й співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів громадянського суспільства, згодом стає основою для створення не тільки загальнонаціональної мережі інститутів громадянського суспільства, а й сприяє посиленню довіри до діючих політичних інститутів, що сприяє формуванню громадянської культури.

Цю думку підтримує й Т. Парсонс, який розглядає проблему довіри в рамках концепції взаємообмінів ресурсами між підсистемами суспільства. Зокрема, у взаємообмінах із підсистемою інтеграції політика обмінює зобов'язання ефективної реалізації колективної мети на довіру соціуму. Довіра виборців виступає як своєрідне кредитування політики і, таким чином, довіра є однією з умов, що забезпечують суспільну стабільність [30, с. 24–26]. У нашій країні традиційно відбувається тенденція до суттєвих коливань рівня довіри на початку та наприкінці строку каденції політиків. Так, за перші роки президенства рейтинг П. Порошенка впав у п'ять разів. За даними інституту Гелапа у 2018 р. рівень довіри до влади в Україні був найнижчим у світі й становив 9%. У середньому довіра населення до влади в пострадянських країнах коливається в межах 48%, загалом у світі владі довіряють більше – 56% [31]. Рівень довіри до В. Зеленського у вересні 2019 р. як до новообраного президента був 79% (за даними центру Разумкова), що підтверджує значне кредитування виборцями своїх очікувань і сподівань. Уже через п'ять місяців рейтинг впав на 27,5% до 51,5% у лютому 2020 р. [32]. Про що свідчать такі коливання? У тому числі й про те, що об'єкт довіри (виборці) сприймають владу як джерело особистих «покращень». Якщо життя радикально не змінюється на краще, людина перекладає всю відповідальність за власне життя на владу, так виявляється локус контролю, що сфокусований назовні. У країнах пострадянського простору ця тенденція є поширеною, з одного боку, як наслідок тоталітарного минулого, а з другого – як наслідок нерозвинутого середнього класу, який повинен бути представлений малим та середнім бізнесом.

У відомій роботі «Довіра» Ф. Фукуяма вважає, що особливу роль у забезпеченні ефективності політичних демократичних інститутів відіграє соціаль-

ний капітал. Інакше кажучи, довіра – це відмова від нанесення збитку, чесна поведінка в дусі співпраці, готовність до взаємодії та взаємодопомоги [1, с. 167].

Спробуємо розглянути основні складові довіри до публічної влади під час загрози або кризи, які базуються на раціональній та емоційній взаємодії суб'єкта та об'єкта владних відносин й співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів громадянського суспільства. До таких складових ми віднесли: забезпечення нагальних потреб (задоволення потреби в безпеці); відповідальність за ризикові рішення; контроль за ситуацією; прозорість інформації; забезпечення гарантій на майбутній розвиток.

Забезпечення нагальних потреб. Слід зазначити, що довіра до влади забезпечує населенню базовий рівень безпеки або соціальних гарантій. Ця потреба особливо загострюється під час катаклізмів. Так, більшість урядів світу виділили зі своїх бюджетів чималі суми, для того щоб забезпечити своїм громадянам особливі умови на час карантину. Якщо порівняти призначення цих витрат, можна побачити, що для розвинутих країн важливим є не тільки забезпечення медичних потреб. Уряди Японії, Великої Британії, Австралії виділили мільярди доларів на підтримку економіки в умовах поширення коронавірусу з метою запобігти рецесії, зокрема на стимулювання ділової активності малого та середнього бізнесу в часи втрати клієнтів та зменшення обсягів виручки. Емоційною складовою безпеки є адресна турбота. Уряд Японії виділив гроші на компенсації батькам, які через карантин у школах змушені були взяти відпустки. У британському Мінфіні заявили, що кошти спрямують на підтримку найбільш вразливих категорій населення та самозайнятих осіб, чий доходи можуть різко впасти в разі епідемії коронавірусу. Кабінет Міністрів України 11 березня 2020 р. виділив 100 млн грн на закупівлю товарів індивідуального захисту і заборонив експорт масок, респіраторів [33].

Відповідальність за ризик у ситуаціях невизначеності. Оскільки довіра належить до майбутніх дій інших, то вона приховує невизначеність і ризик, які є характерними її ознаками. Довіра не може виникнути поки не буде ризику, який, у свою чергу, може призвести до недовіри. Іншими словами, ми повинні піти на ризик помилитися для того, щоб визначити, чи маємо рацію ми в тому, що довіряємо. Довіра перетворюється на ризиковий намір, тому що з нею пов'язані такі явища, як уразливість, повна або часткова невідомість про її наслідки. Довіра і ризик у реальному світі – два боки однієї медалі: рідко можна знайти одне без іншого [23].

На сьогодні існує кілька стратегій боротьби із загрозою [34], які дуже чітко дають зрозуміти, як працює політична система в кожній з країн. Модель «великий брат» застосовують Ізраїль, Гонконг, Південна Корея та Сінгапур.

Вона передбачає відстежування через інструменти антитерористичних спецслужб усіх контактів хворого на коронавірус, виявлення цих людей, їх тестування та ізоляція з максимальним контролем за її дотриманням. Друга модель – карантин усієї країни із зупинкою будь-якої економічної та соціальної активності за винятком роботи продовольчих магазинів, лікарень, банків, АЗС та кур'єрських служб. Застосовуються карне переслідування та штрафи за порушення умов карантину. Цю модель запровадили Італія, Франція, Німеччина та інші європейські країни для того, щоб знизити навантаження на систему охорони здоров'я, коли рівень інфікованих уже вийшов з-під контролю і застосовувати першу модель не ефективно. Така стратегія не може існувати довгий час, оскільки руйнує економіку за короткий термін. Пострадянські країни та США обрали ковбойську модель «ніякої стратегії». Вона складається з того, що уряд в останню мить, коли загроза стала реальністю на території самої країни, всліпу копіює заходи інших країн, не попередивши ризики заздалегідь (не закривши кордони, не підготувавши медичні установи, і, головне, населення своїх країн інформаційною кампанією). Існує також оригінальна стратегія декількох урядів, що намагаються взяти на себе відповідальність і йти власним шляхом, тобто всупереч усталеній тактиці – не вводити загальний карантин і таким чином дати можливість населенню швидко виробити колективний імунітет. Так, прем'єр-міністр Великої Британії вагався з прийняттям рішення про сегрегацію груп ризику від тих, хто ймовірно може пережити хворобу без ускладнень. Ця модель дуже ризикована, бо не застосовувалася в жодній з країн. Проте в разі позитивного варіанта вона могла би дати можливість швидше пережити епідемію та зберегти економічну стабільність. Цю модель обрала також Швеція. У разі негативного сценарію – це політичне самогубство та пандемічний колапс. У якій політичній системі це можливо? Лише у випадку величезної довіри до влади.

Можливість контролю над діями суб'єкта довіри (влади). У тісному зв'язку зі сприйняттям ризику стоїть одна з ознак довіри – аспект об'єктивної втрати контролю. Контроль над подіями і діями (зокрема, органів публічної влади) стає проблемою, коли від інших людей тією чи іншою мірою залежить те, що для нас вагоме. Хто взаємодіє з багатьма іншими людьми і структурами, не має іншого вибору, як покладатися на інших. Довірлива дія знаходить такі види поведінки, які не підлягають повному, а нерідко і навіть частковому контролю з боку суб'єкта довіри, збільшують ризик у тих випадках, коли можливий збиток більший ніж користь, яку можна отримати із ситуації. У ситуації з довірою відбувається добровільна передача контролю над ресурсами, діями або подіями в очікуванні якої-небудь заздалегідь не встановленої винагороди в недалекому майбутньому. При цьому не існує ніякої впевненості в тому, що об'єкт довіри поводитиметься так, як слід було чекати [23]. При-

клади ризиків із втратою контролю над суб'єктом довіри: введення воєнного стану, обґрунтоване військовою загрозою, може бути насправді спробою відмінити чергові вибори; програмні положення політичних сил відмінити презумпцію невинуватості депутатів або знизити ціни на енергоносії ніколи не виконуються тими, хто отримує голоси на виборах за рахунок цих обіцянок. У ситуації загрози в країнах з традиційно низьким рівнем довіри до влади рівень виконання важливих для суспільства вимог стає великою проблемою. Так, уведення карантину ще не гарантує того, що люди, позбавлені необхідності виходити на роботу, будуть сидіти вдома. Значна кількість постачальників товарів першої необхідності з початку карантину підняли ціни всупереч вимог тощо.

Забезпечення населення актуальною прозорою інформацією. Інтерес до дослідження довіри до влади набуває особливих масштабів в умовах цифровізації, тому що вся сучасна система комунікації передбачає відкритість і прозорість дій органів влади і наявність величезної кількості інформації про ці дії. Проблема в тому, що надлишок інформації (феномен інформаційного достатку) породив таке явище, як інформаційний шум – хаотична суміш правдивої та неправдивої інформації з так званих фейкових джерел (від англ. *fake* – підроблений, фальшивий), при цьому споживач припиняє фільтрувати інформацію, в результаті чого населення втрачає здатність достовірно розуміти, що відбуваються соціально-політичні та економічні процеси, адекватно реагувати на них, і, в кінцевому рахунку, приймати правильні рішення [35, с. 123]. Спроба споживання всього цього інформаційного шуму народжує псевдознання будь-якого процесу або явища, що не застосовується в реальній практиці [34].

Оскільки функціонування електронних інформаційних ресурсів органів влади є передумовою для пов'язаного зі становленням інформаційного суспільства розвитку електронного урядування (або електронної демократії [36, с. 79–80]), варто наголосити, що навіть із застосуванням зазначених інформаційних ресурсів в Україні переважає односторонній зв'язок, наявним є доступ не до всіх документів, які можуть зацікавити громадськість. Концепції розвитку електронного урядування на сучасному етапі, враховуючи обмеження, пов'язані насамперед з наявністю технічних можливостей здійснення взаємодії громадян з владою, потребують підвищення рівня інформатизації суспільства загалом, координації діяльності як суб'єктів інформатизації, так і органів влади, про забезпечення прозорості діяльності яких ідеться, підвищення якості відповідних адміністративних послуг тощо [23]. Так, діджиталізація, або ідея «держави в смартфоні», є прикладом надання державою адміністративних автоматизованих послуг без використання чиновників через єдиний електронний портал державних послуг. У ситуації карантину ми бачимо

спробу органів державної влади централізовано сповіщати населення через месенджери, оскільки телебачення, радіо та газети вже давно не є популярними засобами масової інформації.

Висновки. Довірою до влади в соціології управління називають феномен інституційної довіри, в якому концентруються елементи взаємодії влади і населення, а рівень довіри до влади є першим показником оцінки ефективності діяльності вищих посадових осіб органів виконавчої влади. Основні складові довіри до публічної влади під час епідемічної загрози базуються на раціональній та емоційній взаємодії суб'єкта та об'єкта владних відносин й співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів громадянського суспільства. До таких складових ми віднесли: забезпечення нагальних потреб; відповідальність за ризикові рішення; можливість контролювати дії влади; забезпечення населення актуальною прозорою інформацією.

На фоні невіршених питань прозорості та ефективності діяльності органів державної влади помітним є поступове зниження довіри до політичних інститутів в Україні, низький рівень якої відповідає тенденціям у переважній частині постсоціалістичних країн. Певною мірою таку особливість спричинено економічною ситуацією та неспроможністю більшості урядів швидко подолати наслідки світової економічної кризи, а політичних партій – сформувати органи влади, які можуть розв'язати переважну частину супутніх питань. Таким чином, політична довіра в умовах невизначеності пов'язана із суспільними очікуваннями певних рішень від суб'єктів влади. Водночас ефективність дій, серед ознак якої мінімізація наслідків коронавірусної пандемії та економічної кризи, створення умов для прозорості та відкритості функціонування органів державної влади, надання можливості громадянам не втратити ділової активності, попередження криміналізації, боротьба з корупцією, підтримка незахищених верств населення, стимулювання і захист працівників, що залучені до праці в ситуації ризику (лікарів, поліцейських та ін.), сприятиме підвищенню рівня довіри до політичних інститутів як суб'єктів реалізації суспільних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / [пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина]. Москва: АСТ, 2008. 730, [3] с.
2. Ashwood L. L. For-profit democracy : why the government is losing the trust of rural America. New Haven: Yale University Press, 2018. xv, 306 p.
3. Benay A. Government digital: the quest to regain public trust. Toronto: Dundurn, 2018. 218 p.
4. Castells M. Rupture: the crisis of liberal democracy / translated by Rosie Marteau. 2nd ed. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2019. 447 p.

5. Contemporary debates on politics and public administration in the postmodern era / Ömer Ugur, Kadir Caner Dogan (eds.). Berlin; New York: Peter Lang, 2019. 274 p.
6. Corruption in a global context: restoring public trust, integrity, and accountability / edited by Melchior Powell, Dina Wafa, and Tim A. Mau. London; New York: Routledge, 2020. xvii, 333 p.
7. Moskalenko S., McCauley C. The marvel of martyrdom: the power of self-sacrifice in a selfish world. New York, NY: Oxford University Press, 2019. vii, 245 p.
8. Peterson J. C., Kaplan D. A. The 10 laws of trust: building the bonds that make a business great. New York: HarperCollins, 2019. xvii, 185 p.
9. Roberts A. Strategies for governing: reinventing public administration for a dangerous century. Ithaca: Cornell University Press, 2019. viii, 197 p.
10. The Oxford handbook of social and political trust / edited by Eric M. Uslaner. New York: Oxford University Press, 2018. xiv, 733 p.
11. Westfall C. Leadership language: using authentic communication to drive results. Hoboken, New Jersey: Wiley, 2018. xix, 172 p.
12. Береза В. О. Довіра до влади як показник політичної соціалізації особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 98. С. 265–268.
13. Братковський М. Л. Довіра як механізм реалізації публічної влади: монографія. Донецьк: ВІК, 2010. 286 с.
14. Волянська О. В., Підкуркова І. В. Довіра до суду як чинник довіри до публічної влади: міжнародний та національний виміри. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2018. №2. С. 151–165.
15. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Трєбіна. Харків: Право, 2013. 536 с.
16. Костенко І. В. Соціальна довіра та громадянська участь як чинники розвитку місцевого самоврядування: оцінювання українських реалій. *Держава та регіони. Серія Державне управління*. 2013. Вип. 1. С. 136–140.
17. Кучабський О. Г., Погорелий С. С. Довіра до органів публічної влади як ключовий фактор ефективності системи державного управління. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 1. С. 103–108.
18. Лиска О. Г. Довіра населення до влади: результати опитування в містах і об'єднаних територіальних громадах. *Теорія та практика державного управління*. 2018. Вип. 4. С. 176–183.
19. Лопушинський І. П. Довіра до влади як державотворчий чинник в Україні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2013. №2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2013_2_23 (дата звернення: 22.03.2020).
20. Москвич Л. М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. №2. С. 25–30.
21. Оніщенко Н. М. Довіра і мотивація до інститутів влади: доктринальний контекст. *Судова апеляція*. 2019. №2. С. 18–21.

22. Печерський П. М. Соціальна довіра як основа політичної відповідальності публічної влади. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2018. Вип. 23. С. 61–67.
23. Погорелий С. С. Довіра до державної влади як категорія політичного управління. *Держава та регіони. Серія Державне будівництво*. 2010. Вип. 3. С. 95–100.
24. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.]; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2019. 744 с.
25. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя: монографія / [О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.]; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 560 с.
26. Соловійов С. Г. Побудова довіри громадян до влади: модель соціальних сигналів. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія Державне управління*. 2017. №3. С. 113–119.
27. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, видавець О. А. Мірошниченко, 2019. 284 с.
28. Федорів Т. В. Довіра як методологічна основа формування репутації органів державної влади. *Економіка та держава*. 2013. №2. С. 127–130.
29. Політологія: підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 416 с.
30. Парсонс Т. Система современных обществ / [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева]; под ред. М. С. Ковалевой. Москва: Аспект-Пресс, 1998. 270 с.
31. Рівень довіри до влади в Україні найнижчий у світі: результати дослідження. URL: https://24tv.ua/riven_doviri_do_vladi_v_ukrayini_naynizhchiy_u_sviti_rezultati_doslidzhennya_n1130204 (дата звернення: 22.03.2020).
32. Довіра до Зеленського потроху падає – «Рейтинг». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/02/4/7239371/> (дата звернення: 22.03.2020).
33. Война с COVID-19. Какие суммы разные страны направили на борьбу с коронавирусом. URL: <https://finance.liga.net/ekonomika/novosti/vlasti-raznyh-stran-vydelyayut-bespretsedentnye-summy-na-borbu-s-koronavirusom> (дата обращения: 22.03.2020).
34. Курневский А. С., Дряев М. Р. Доверие населения к власти как фактор развития государства. *Исследования молодых ученых: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Казань, декабрь 2019 г.)*. Казань: Молодой ученый, 2019. С.61–63. URL: <https://moluch.ru/conf/stud/archive/353/15502/> (дата обращения: 22.03.2020).
35. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
36. Політологія: енциклопедичний словник / [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 406 с.

REFERENCES

1. Fukujama, F. (2008). *Doverie: social'nye dobrodeteli i put'k prosvetaniyu* (Trust: social virtues and the path to prosperity) / [per. s angl. D. Pavlovoj, V. Kirjushhenko, M. Kolopotina]. Moskva: AST [in Russian].
2. Ashwood, L. L. (2018). *For-profit democracy: why the government is losing the trust of rural America*. New Haven: Yale University Press.
3. Benay, A. (2018). *Government digital: the quest to regain public trust*. Toronto: Dundurn.
4. Castells, M. (2019). *Rupture: the crisis of liberal democracy* / translated by Rosie Marteau. 2nd ed. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity.
5. Ugur, Ö. & Dogan, K. C. (Eds.) (2019). *Contemporary debates on politics and public administration in the postmodern era*. Berlin; New York: Peter Lang.
6. Powell, M., Wafa, D. & Mau T. A. (Eds.) (2020). *Corruption in a global context: restoring public trust, integrity, and accountability*. London; New York: Routledge.
7. Moskalenko, S. & McCauley, C. (2019). *The marvel of martyrdom: the power of self-sacrifice in a selfish world*. New York, NY: Oxford University Press.
8. Peterson, J. C. & Kaplan D. A. *The 10 laws of trust : building the bonds that make a business great*. New York: HarperCollins.
9. Roberts, A. (2019). *Strategies for governing: reinventing public administration for a dangerous century*. Ithaca: Cornell University Press.
10. Uslaner, E. M. (Ed.) (2018). *The Oxford handbook of social and political trust*. New York: Oxford University Press.
11. Westfall, C. (2018). *Leadership language: using authentic communication to drive results*. Hoboken, New Jersey: Wiley.
12. Bereza, V. O. (2015). Dovira do vladu yak pokaznyk politychnoi sotsializatsii osobystosti (Trust in power as an indicator of political socialization of the individual). *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: a scientific bulletin*, 98, 265–268 [in Ukrainian].
13. Bratkovskiy, M. L. (2010). *Dovira yak mekhanizm realizatsii publichnoi vladu* (Trust as a mechanism to implement public authorities): monohrafiia. Donetsk: VIK [in Ukrainian].
14. Volianska, O. V. & Pidkurkova, I. V. (2018). Dovira do sudu yak chynnyk doviry do publichnoi vladu: mizhnarodnyi ta natsionalnyi vymiry (Trust in the court as a factor of trust in public authority: an international and national dimension). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: Politolohiia – *Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine»*. Series: Political Science, 2, 151–165 [in Ukrainian].
15. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku* (Civil society: political and socio-legal problems of development): monohrafiia / H. Yu. Vasyliiev, V. D. Vodnik, O. V. Volianska ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
16. Kostenok, I. V. (2013). Sotsialna dovira ta hromadianska uchast yak chynnyky rozvytku mistsevoho samovriaduvannia: otsiniuvannia ukrainskykh realii (Social trust and civic

- participation as factors of local government development: an assessment of Ukrainian realities). *Derzhava ta rehiony. Ser. Derzhavne upravlinnia – State and regions. Series. Governance, 1*, 136–140 [in Ukrainian].
17. Kuchabskyi, O. H. & Pohorielyi, S. S. (2013). Dovira do orhaniv publichnoi vlady yak kliuchovyi faktor efektyvnosti systemy derzhavnoho upravlinnia (Trust in public authorities as a key factor in the effectiveness of public administration). *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka – Public administration: theory and practice, 1*, 103–108 [in Ukrainian].
 18. Lyska, O. H. (2018). Dovira naselennia do vlady: rezultaty opytuvannia v mistakh i obiednanykh terytorialnykh hromadakh (Public trust in government: results of a survey in cities and united territorial communities). *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Public administration theory and practice, 4*, 176–183 [in Ukrainian].
 19. Lopushynskyi, I. P. (2013). Dovira do vlady yak derzhavotvorchyi chynnyk v Ukraini (Trust in government as a state-building factor in Ukraine). *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia i mistsevoho samovriaduvannia – The theory and practice of public administration and local self-government, 2*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2013_2_23 [in Ukrainian].
 20. Moskvych, L. M. (2011). Suspilna dovira do sudu yak pokaznyk efektyvnosti sudovoi vlady (Public trust in the court as an indicator of the effectiveness of the judiciary). *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy – Bulletin of the Supreme Court of Ukraine, 2*, 25–30 [in Ukrainian].
 21. Onishchenko, N. M. (2019). Dovira i motyvatsiia do instytutiv vlady: doktrynalnyi kontekst (Trust and motivation for government institutions: doctrinal context). *Sudova apeliatsiia – Judicial appeal, 2*, 18–21 [in Ukrainian].
 22. Pecherskyi, P. M. (2018). Sotsialna dovira yak osnova politychnoi vidpovidalnosti publichnoi vlady (Social trust as the basis of political responsibility of public authorities). *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin – Scientific journal of M. P. Dragomanov NPU. Series 22: Political science and methods of teaching social and political sciences, 23*, 61–67 [in Ukrainian].
 23. Pohorielyi, S. S. (2010). Dovira do derzhavnoi vlady yak katehoriia politychnoho upravlinnia (Trust in government as a category of political governance). *Derzhava ta rehiony. Ser. Derzhavne budivnytstvo – State and regions. State Building Series, 3*, 95–100 [in Ukrainian].
 24. Trebin, M. P. (Ed.) (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehtratsii* (Political and legal mentality of the Ukrainian society in the conditions of European integration): monohrafiia / [O. O. Bezruk, V. S. Blikhar, L. M. Herasina ta in.]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
 25. Trebin, M. P. (Ed.) (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* (Legal and political culture of Ukrainian society under conditions of modernization of political and legal life): monohrafiia / [O. O. Bezruk, L. M. Herasina, I. V. Holovko ta in.]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

26. Soloviov, S. H. (2017). Pobudova doviry hromadian do vlady: model sotsialnykh syhnaliv (Building citizens' trust in government: a model for social signals.). *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Seriya Derzhavne upravlinnia – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. Public Administration Series*, 3, 113–119 [in Ukrainian].
27. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* (Socio-humanitarian sphere of Ukraine in contemporary discourses): monohrafiia. Kharkiv: KhIF KNTEU, vydavets O. A. Miroshnychenko [in Ukrainian].
28. Fedoriv, T. V. (2013). Dovira yak metodolohichna osnova formuvannia reputatsii orhaniv derzhavnoi vlady (Trust as a methodological basis for forming the reputation of public authorities). *Ekonomika ta derzhava – Economy and the state*, 2, 127–130 [in Ukrainian].
29. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Politolohiia* (Political science): pidruchnyk / M. P. Trebin, L. M. Herasina, I. O. Polishchuk ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
30. Parsons, T. (1998). *Sistema sovremennykh obshchestv* (The system of modern societies)/ [per. s angl. L. A. Sedova i A. D. Kovaleva]; pod red. M. S. Kovalevoj. Moskva: Aspekt-Press [in Russian].
31. Riven doviry do vlady v Ukraini nainyzhchy u sviti: rezultaty doslidzhennia (Ukraine's lowest level of trust in government: the results of the study). Retrieved from https://24tv.ua/riven_doviri_do_vlady_v_ukrayini_naynizhchyy_u_sviti_rezultaty_doslidzhennya_n1130204 [in Ukrainian].
32. Dovira do Zelenskoho potrokhu padaie – «Reitynh» (The credibility of Zelensky gradually falls – «Rating»). Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2020/02/4/7239371/> [in Ukrainian].
33. Vojna s COVID-19. Kakie summy raznye strany napravili na bor'bu s koronavirusom (War on COVID-19. What amounts have different countries used to fight against coronavirus?). Retrieved from <https://finance.liga.net/ekonomika/novosti/vlasti-raznyh-stran-vydelyayut-bespretsedentnye-summy-na-borbu-s-koronavirusom> [in Russian].
34. Kurenevskij, A. S. & Drjaev, M. R. (2019). Doverie naselenija k vlasti kak faktor razvitija gosudarstva (Public confidence in the government as a factor in the development of the state.). *Issledovanija molodyh uchenyh: materialy V Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan', dekabr' 2019 g.) – Research by young scientists: Proceedings of the V International Scientific Conference (Kazan, December 2019)*, pp. 61–63. Kazan': Molodoj uchenyj. Retrieved from <https://moluch.ru/conf/stud/archive/353/15502/> [in Russian].
35. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka* (Modern political vocabulary): entsykloped. slovnyk-dovidnyk / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
36. Melnyk, V. P. (Ed.) (2014). *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* (Political science: encyclopedic dictionary)/ [V. M. Denysenko, L. Ya. Uhryn, N. M. Khoma]; za red. d-ra filos. nauk, prof. V. P. Melnyka. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

Волянская Елена Владимировна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

ДОВЕРИЕ К ПУБЛИЧНОЙ ВЛАСТИ И ФАКТОРЫ, ОБУСЛОВЛИВАЮЩИЕ ЕГО В ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ

Статья посвящена исследованию составляющих доверия к публичной власти в контексте их влияния на сохранение стабильности социальной системы в условиях чрезвычайных ситуаций. Основные составляющие доверия к публичной власти во время эпидемической угрозы базируются на рациональном и эмоциональном взаимодействии субъекта и объекта властных отношений в рамках формальных и неформальных институтов гражданского общества. К таким составляющим мы отнесли: обеспечение насущных потребностей; ответственность за рискованные решения; возможность избирателей контролировать действия власти; обеспечение населения актуальной правдивой информацией.

Ключевые слова: доверие к власти, эффективность власти, карантин, эпидемические риски.

Volianska Olena Volodymyrivna, Ph.D. (Sociological Science), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

TRUST IN PUBLIC AUTHORITY AND THE FACTORS THAT CAUSE IT IN EMERGENCY SITUATIONS

Problem setting. *The interdependence of quarantine facilities and the economic crisis makes the coronavirus epidemic an extraordinary social experiment, not only political and economic but mainly sociocultural value transformations are manifested. There is no doubt that restriction of movement, stopping of business activity and control over citizens is perceived differently by the population of different countries and depends on whether people trust the information being provided or their basic needs met. If all these components are not satisfied, the population ignores the restrictions, does not accept the instructions, increases social conflicts, increases the cost of necessities, rumors, looting, corruption and more.*

Recent research and publications analysis. *The issue of trust in power is quite popular among scholars. The problem of trust in power at different times was the object of research of a galaxy of famous foreign scientists, including R. Aron, M. Weber, D. Gibson, R. Dahl, D. Easton, H. Lasswell, S. Lipset, V. Mishler, R. Putnam, B. Russell, F. Fukuyama and others. Recently, the problem of citizens' trust in power was addressed by domestic*

researchers V. Akhkasov, S. Beloshitsky, E. Golovakha, M. Golovin, S. Yeliseyev, D. Dzvinchuk, V. Ignatov, Y. Kovbasyuk, A. Kovaleva, V. Kremen, O. Kruty, S. Lantsova, V. Ledyayev, V. Maltsev, I. Martyniuk, S. Naumov, V. Nechiporenko, N. Panina, O. Radchenko, V. Sychev, V. Khalipov, A. Khokhlov, etc., which considered issues of trust in the government in the context of its legitimacy, the development of the institute for democracy and social protection, the emergence of civil society.

Paper objective. The purpose of this article is to identify the components of trust in public authority as factors that ensure social stability during disasters.

Paper main body. The main components of trust in public authority in the face of a threat or crisis, based on the rational and emotional interaction of the subject and the subject of power relations and cooperation within formal and informal civil society institutions. We have included the following components: provision of urgent needs (meeting the need for security); responsibility for risky decisions; situation control; transparency of information; providing guarantees for future development.

Provision of urgent needs. It should be noted that trust in government provides the population with a basic level of security or social guarantees. This need is especially exacerbated during disasters. Yes, most governments in the world have allocated considerable sums from their budgets to provide their citizens with special conditions for quarantine.

Liability for risk in situations of uncertainty. Because trust refers to the future actions of others, it hides the uncertainty and risk that are its characteristic features.

Ability to control the actions of a trusted entity. In close connection with risk perception, one of the signs of trust is the aspect of objective loss of control.

Providing up-to-date truthful information. The problem is that the excess of information (the phenomenon of information wealth) has generated such a phenomenon as information noise – a chaotic mixture of true and false information from so-called fake sources and the consumer ceases to filter information, as a result why the population loses the ability to accurately understand the current socio-political and economic processes, adequately respond to them, and make the right decisions.

Conclusions of the research. Trust in authorities in periods of uncertainty is associated with the expectation of fateful decisions. At the same time, the effectiveness of actions, which include minimizing the effects of the viral epidemic and the economic crisis, creating conditions for transparency and openness of the functioning of public authorities, enabling citizens not to lose business activity, prevent criminalization, fight against corruption, support the protection of the vulnerable, protect the vulnerable employees involved in work in risk situations (doctors, police, etc.) will increase the level of trust in political institutions as subjects of implementation her public interest.

Keywords: trust in power, power efficiency, quarantine, epidemic risks.

УДК 323.1:39(161.2)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200939>

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
e-mail: podkurkovairina@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4797-3718

Гой Анна Володимирівна, курсант Інституту підготовки юридичних кадрів для СБУ
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна
e-mail: goyanna303@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2342-9526

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ: ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА РОЗВИТКУ

Розглянуто поняття та основні характеристики феномену діаспори. Розкрито зміст головних функцій діаспори в етнонаціональних процесах суспільства. Представлені моделі взаємодії держави з діаспорами. Наведено форми збереження етнічної ідентичності закордонних українців на прикладі діаспор Канади та США.

Ключові слова: діаспора, етнічна ідентичність, національна свідомість, закордонні українці, українська діаспора.

Постановка проблеми. Основною причиною міжнародних міграційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, є пошук людьми кращої долі за межами своєї батьківщини. Цей процес є постійним. Дехто з мігрантів повертається додому, а хтось залишається постійно проживати далеко від свого рідного етносу, від своєї рідної держави. Люди, що опинилися за межами своєї батьківщини, не завжди можуть (або хочуть) повністю асимілюватися з іноетнічним середовищем. Досить часто на зміну процесам асиміляції з'являється бажання етнічних груп зберегти свою ідентичність – культуру, мову, традиції. На ґрунті процесів національної консолідації далеко від історичної батьківщини утворюються такі етнічні спільноти, як діаспори. Головне питання, яке вони мають вирішити – як успішно інтегруватися в іноетнічне середовище і водночас зберегти свою самобутність? Вивчення феномену

української діаспори є досить актуальним. По-перше, потребують дослідження способи збереження та розвитку етнічної ідентичності в іноетнічному середовищі. По-друге, важливим є з'ясування ролі діаспори в житті українського народу, а також аналіз механізмів підтримки Україною своїх співвітчизників за кордоном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науці до середини 80-х рр. ХХ ст. проблема діаспори не користувалася особливою увагою. Сучасний етап дослідження феномену діаспори відбувається за багатьма напрямками. Так, проблемам дефініції поняття, його аналізу як історичного явища присвячені роботи М. Алієвої [1], А. Василенка [2], В. Попкова [3], В. Тишкова [4–5]. Типологію та функції діаспор розглядають М. Астварцатурова [6], О. Лозовицький [7] та ін. Дослідженням соціального буття української діаспори, тенденціям її розвитку присвячені праці Л. Біловус [8], А. Василенка [9], В. Євтуха, О. Ковальчук, А. Попка та В. Трощинського [10], Г. Луцишиної [11], І. Мамедова [12], М. Шульги [13] та ін. Серед зарубіжних публікацій слід відзначити роботи таких авторів, як У. Сафран [14–15], Г. Шеффер [16], М. Р. Лупул [17], Р. Л. Хінтер та Дж. Мохорук [18], Л. Грекуль та Л. Ледоховська [19], М. Федунків [20] та ін.

Метою статті є дослідження такого явища, як діаспора, виявлення форм збереження національної ідентичності членів української діаспори, аналіз способів взаємовпливу української діаспори та України.

Виклад основного матеріалу. Сучасні проблеми глобалізації, які характеризуються розмиванням кордонів, стандартизацією економічних процесів, уніфікацією законодавства, зближенням та зміною культур різних країн, призводять до того, що людина втрачає життєву опору й у пошуках себе звертається за допомогою та підтримкою до певної етнічної групи, з якою себе ідентифікує. В іноетнічних державах такою опорою стає діаспора.

Діаспори зазвичай виникали внаслідок насильницького виселення, війни, евакуації, втечі від політичних переслідувань та різних виявів дискримінації. Причинами утворення діаспор ставали також певні економічні процеси, зокрема, трудова міграція.

Але «емігранти», «переселенці», «біженці» не завжди об'єднуються в діаспори. На думку В. Попкова, якісні зміни «маси» мігрантів відбуваються тоді, коли вони стають самодостатнім соціальним організмом, із своєю структурою, створеною інфраструктурою, виникненням різних форм ідентичностей [3, с. 49–50]. Цю ж ідею продовжує М. Шульга, зазначаючи, що з часом утверджується мультикультурна модель, що передбачає збереження і відтворення своєї культури, мови, релігії, соціокультурних моделей поведінки і спілкування тих суспільств, звідки вони прибули [13, с. 304]. На сьогодні діаспора (з грец. – «розсіяння») у широкому сенсі розуміється як розселення значної

частини представників народу у вигляді етнічних спільнот за межами країни походження основного етносу [2, с. 56]. За визначенням О. В. Ясь, діаспора – це, по перше, частина певної етнічної спільноти (народу), що постійно проживає поза межами історичної батьківщини в іноетнічному чи інонаціональному середовищі на правах або зі статусом національно-культурної меншини, по-друге, етнічна меншина, яка зберігає зв'язок зі своєю батьківщиною, національні традиції тощо [21, с. 398]. М. Алієва пропонує таке визначення діаспори – «це частина етносу, яка внаслідок різних історичних обставин опинилася поза межами своєї етнічної батьківщини (поза ареалом розселення власного народу), але при цьому зберігає свою етнічну та релігійну ідентичність, уявлення про наявність спільного історичного походження, спільність інтересів, культурних цінностей, прагнень та громадську солідарність» [1, с. 68].

Вважається, що національна (етнічна) група може бути визначена як діаспора, якщо вона має певні відмінності. Так, У. Сафран [14, с. 141] виокремлює такі характеристики: розсіяність із першопочаткового центру в крайньому разі у двох периферійних місцях; наявність та підтримка колективної пам'яті або міфу про першобатьківщину, які включають географічне розташування, історичну версію, культурні досягнення та культурних героїв; віра, що вони не є і не будуть повністю прийняті новою країною. Почуття відчуженості може бути пов'язане із певними соціальними факторами, наприклад, з дискримінацією або «другосортним» статусом представників тієї чи іншої групи; вбачання першобатьківщини як місця неминучого повернення (В. Тишков додає до цієї характеристики відчуття ностальгії, віри в батьківщину предків як в ідеальний дім, куди рано чи пізно можна повернутися [4, с. 52]); вірність підтримці або відновленню цієї батьківщини. Члени діаспори переконані, що мають колективно слугувати збереженню або відновленню своєї першобатьківщини, її процвітанню і безпеці; наявність групової солідарності та почуття зв'язку з першобатьківщиною. Г. І. Луцишин додає до характеристик діаспори ще й наявність інститутів, спроможність забезпечити збереження та розвиток діаспори, а також співпрацю не тільки з державою титульної нації, а й з державними інститутами країни проживання [11, с. 253].

Найважливішою ознакою діаспори є самоідентифікація її членів з етнічною батьківщиною. До цього можна додати ідею Ю. В. Фоканова, який вважає, що діаспора неможлива без такого поняття як «діаспоральна свідомість», яке представляє собою комплекс психологічних установок, що формують уявлення про себе як про «чужих» на території нового розселення, які ніколи не зможуть асимілюватися і єдиним порятунком яких є згуртованість навколо рідної культури, уявлення про яку зазвичай ідеалізоване [22, с. 288].

Отже, визначаючи діаспору, можна виокремити її утворюючі та похідні ознаки. Перші передбачають, що етнічна спільнота виникає за межами своєї батьківщини внаслідок різного роду міграцій і з причин небажання (неможливості) повністю асимілюватися в іноетнічних суспільствах зберігає свою етнічну ідентичність (культуру, мову, традиції тощо). Похідними ознаками є поява інститутів задля збереження, відтворення та розвитку діаспори, виникнення взаємодій з країною проживання та країною-першобатьківщиною.

Діаспори відіграють дуже важливу роль в етнонаціональних процесах суспільства. Основними їх функціями є культурна, захисту і підтримки, соціальна, економічна, політична. Зміст цих функцій розкрито в роботі А. М. Василенка [2, с. 57]. Культурна передбачає активну участь у підтримці, розвитку й зміцненні духовної культури свого народу, культивування національних традицій і звичаїв, підтримку культурних зв'язків зі своєю історичною батьківщиною; захист соціальних прав представників свого етносу та підтримку й допомогу в професійному самовизначенні, участі у житті як країни походження, так і країни, яка прийняла діаспору; соціальна – допомогу в соціалізації членів спільноти, відтворення громади; економічна означає здійснення економічних завдань (розвиток форм економічної діяльності, в яких реалізуються специфічні види виробництва народних ремесел, товарів народного споживання); політична функція полягає в лобюванні можливості отримання як додаткових для свого народу, так і особливих гарантій для його ефективного розвитку, а також у розширенні повноважень на міжнародній арені, у створенні (за необхідності) опозиції панівному режиму, організації сил для боротьби із супротивними їм політичними силами.

Українська діаспора є однією з найбільших у світі. За даними Світового конгресу українців її чисельність становить до 20 млн осіб [23]. Головною характеристикою належності до української діаспори слід вважати самоідентифікацію закордонних українців. Потрапляючи до іноетнічного оточення, українці підпадають під процеси культурної асиміляції. Засобом збереження своєї ідентичності є етнічна консолідація [24, с. 121], тобто здатність групи об'єднуватися в межах даної спільноти, зберігати свій національний вигляд, побут, традиції і звичаї, рідну мову, релігію і культуру.

Розгорнуте визначення української діаспори дав А. М. Василенко, який визначає її як сукупність осіб українського походження, що проживають за межами України, які визнають Україну своїм місцем етнічного походження, у нових місцевостях свого перебування прагнуть зберегти етнічну ідентичність, культурне надбання та мають певні соціальні інститути для підтримання й розвитку своєї общини й підтримують зв'язки з Україною [25].

Однією з найбільших і найвпливовіших є українська діаспора в Канаді. Вона утворилася наприкінці XIX ст. унаслідок економічної та політичної

міграції українців заходу країни. Сьогодні чисельність канадських українців становить близько 1,2 млн осіб. Вони не втратили своєї національної свідомості і намагаються зберегти свою мову, культуру, традиції та звичаї. Прикладами цього є музичні та танцювальні етноколективи, музеї українського побуту (зокрема, музей просто неба у Альберті «Село україно-канадської культурної спадщини», в якому відтворено побут першої хвилі еміграції до Канади). Для популяризації національних свят, таких як День Незалежності України, День української мови та писемності представниками діаспори влаштовуються різні заходи – хода вишиванок, концерти, виставки тощо. На Великдень українська діаспора знайомить жителів Канади з розписуванням писанок. У Канаді активно розвиваються ЗМІ української діаспори, яких налічується близько 600.

Канадська українська діаспора активно інтегрується в політичне життя країни, як зазначає Т. Кузьміна [26]. У сільських районах діаспора досить часто контролює виборні та адміністративні посади. За голоси українців у Канаді ведеться боротьба. Це зумовлено тим, що вплив цієї етнічної спільноти більше, аніж будь-якої іншої східноєвропейської етнічної групи. Представники української спільноти в Канаді змогли не тільки зберегти свою самобутність, успішно інтегрувавшись в іноетнічне суспільство, а, як зазначає А. М. Василенко, стати надійним партнером України у вдосконаленні зовнішньополітичних позицій [9, с. 287]. Так, завдяки зусиллям української діаспори Канада однією із перших країн визнала незалежність України і стала її офіційним стратегічним партнером, надаючи вагому підтримку з багатьох питань. Пріоритетними сферами діяльності співробітництва й допомоги Україні з боку Канади стали основні галузі життєдіяльності країни, включаючи державне управління, законодавство і юриспруденцію.

Еміграція українців до США почалася наприкінці ХІХ ст. Зараз чисельність українців та осіб українського походження у Сполучених Штатах становить близько 970 тис. осіб (за неофіційними даними – близько 1,5 млн). Українці в діаспорі намагаються зберігати у своєму середовищі національну самобутність: рідну мову (хоча й не всі користуються нею в побуті), звичаї, культурні, мистецькі та побутові традиції та ін. Збереженню та популяризації українського мистецтва в діаспорі слугують й українські музеї.

Але роль діаспори останнім часом не обмежується лише культурно-національним розвитком. Вони утворюють громадські організації, політичні партії, друковані засоби масової інформації та Інтернет-видання. Громадські організації мають досить потужний потенціал щодо формування основних напрямів презентації українського етносу в американському полікультурному середовищі, а також у генеруванні основних форм співпраці з історичною батьківщиною. Найвідомішими у Сполучених Штатах є такі українські організації, як

Український конгресовий комітет, Український народний союз Америки, Українська національна інформаційна служба та ін.

Ті зусилля, яких докладає українська діаспора для збереження своєї ідентичності, потребують розуміння та підтримки з боку країни-першобатьківщини. Зі свого боку Україна також зацікавлена у взаємодії зі своїми співвітчизниками, які проживають за межами країни свого етнічного походження. Взаємодія держав з діаспорами, на думку О. С. Лозовицького, представлена такими моделями – репатріаційна, прагматична, патерналістська [7]. Перша стосується тих діаспор, які були насильно переселені, евакуйовані, і концентрується на поверненні співвітчизників на історичну батьківщину. Прагматична модель заснована на одержанні вигод різного роду від діаспори. Патерналістська припускає надання різного роду пільг і преференцій співвітчизникам, гарантію захисту їх прав і інтересів.

На жаль, досить часто співпраця держави з діаспорою має прагматичний характер. Особливо це стосується взаємодії з сильними діаспорами, що знаходяться в розвинутих в економічному, політичному та соціальному сенсі іноетнічних суспільствах. Уряди багатьох країн ставлять собі за мету мобілізувати діаспору шляхом активного використання людського, соціального, культурного потенціалу.

Останнім часом нашою державою приділяється все більше уваги розвитку діаспори: створюються спеціалізовані комітети, комісії щодо задоволення національно-культурних, мовних потреб українців, які проживають за межами нашої країни. У травні 2018 р. український Уряд затвердив Державну програму співпраці із закордонними українцями на період до 2020 р. [27]. Програма спрямована на збереження національної самобутності, а її реалізація сприятиме задоволенню національно-культурних і мовних потреб закордонних українців, має забезпечувати використання потенціалу української діаспори для формування позитивного іміджу України у світі, просування її економічних інтересів, популяризацію української мови та культури. Зазначені у програмі заходи передбачають співпрацю за такими основними напрямками: посилення протидії антиукраїнській пропаганді та утвердження позитивного іміджу України, задоволення науково-освітніх потреб закордонних українців, сприяння збереженню та розвитку української мови, задоволення культурних потреб закордонних українців та збереження культурної спадщини, поглиблення співпраці із закордонними українцями у сфері національно-патріотичного виховання.

Висновки. Становище, в якому перебувають та перебували діаспори, досить складне. Це зумовлюється тим, що одними з головних труднощів є уміння членів діаспори не піддатися повній асиміляції, не розчинити себе в культурі іншої країни, зберегти свою етнічну ідентичність. Яскравими прикладами

збереження культури своєї нації в іноетнічному середовищі є феномен української діаспори в Канаді та Сполучених Штатах Америки. Основними формами самозбереження є культурні (державні, національні та релігійні свята, фестивалі, музеї, бібліотеки тощо), освітні (створення україномовних шкіл, в університетах – факультетів, дисциплін з українознавства), медійні (створення та функціонування різних видів засобів масової інформації), політичні (створення політичних партій, груп тиску, громадських організацій). Досить тісним є взаємозв'язок діаспори та країни-першобатьківщини. Закордонні українці створюють певний імідж титульної держави, укріплюють її зовнішньополітичні позиції на світовій арені. Україна, у свою чергу, намагається всіляко підтримувати своїх співвітчизників за кордоном щодо задоволення ними своїх культурних, соціальних та політичних потреб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алієва М. Діаспора: історія, історіографія та спроба уточнення значення поняття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2006. Вип. 86. С. 63–68.
2. Василенко А. М. Історико-правове розуміння діаспор та національних меншин. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць*. 2008. Вип. 39. С. 56–63.
3. Попков В. Феномен етнічних діаспор. Москва: ИС РАН, 2003. 340 с.
4. Тишков В. А. Исторический феномен диаспоры. *Этнографическое обозрение*. 2000. №2. С. 46–63.
5. Тишков В. А. Увлечение диаспорой (о политических смыслах диаспорального дискурса). *Диаспоры*. 2003. №2. С. 160–183.
6. Астварцатурова М. А. Диаспоры: этнокультурная идентичность национальных меньшинств. *Диаспоры*. 2003. №2. С. 184–200.
7. Лозовицький О. С. Діаспори в сучасному світі: чинник зовнішньої політики чи важіль впливу держави. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Lozovitskiy.pdf> (дата звернення: 07.02.2020).
8. Біловус Л. І. Роль українців США в утвердженні державності України (на матеріалах україномовної періодики діаспори). *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 128. С. 93–96.
9. Василенко А. М. Етапи розвитку української діаспори в Канаді: історико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 64. С. 287–296.
10. Євтух В., Ковальчук О., Попок А., Трощинський В. Українська етнічність поза межами України. *Народна творчість та етнографія*. 2010. №4. С. 5–20.
11. Луцишин Г. І. Українська діаспора: новітні тенденції впливу на процес національної консолідації. *Вісник ДАККиМ. Серія: Політологія*. 2013. № 1. С. 252–256.

12. Мамедов И. М. Украинская диаспора Канады: история и современность. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskaya-diaspora-kanady-istoriya-i-sovremennost> (дата обращения: 10.02.2020).
13. Шульга М. Міграційні загрози скорочення населення України. *Українське суспільство 1994–2004: Моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. С. 302–312.
14. Сафран У. Сравнительный анализ диаспор. Размышления о книге Р. Козна «Мировые диаспоры». *Диаспоры*. 2004. №4. С.138–163.
15. Safran W. Diasporas in the contemporary world. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 2010. Vol. 31, Issue 2. P. 215–217.
16. Sheffer G. Integration impacts on Diaspora – homeland relations. *Diaspora Studies*. 2013. Vol. 6, Issue 1. P. 13–30.
17. Lupul M. R. The politics of multiculturalism: a Ukrainian-Canadian memoir. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005. xvii, 508 p.
18. Re-imagining Ukrainian Canadians: history, politics, and identity / edited by Rhonda L. Hinther and Jim Mochoruk. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 2011. x, 482 p.
19. Unbound: Ukrainian Canadians writing home / edited by Lisa Grekul and Lindy Ledohowski. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 2016. xiv, 152 p.
20. Fedunkiw M. Ukrainian americans. URL: <https://www.everyculture.com/multi/Sr-Z/Ukrainian-Americans.html> (accessed: 10.02.2020)
21. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2. 518 с.
22. Фоканов Ю. В. Диаспора: к вопросу о концептуализации понятия в условиях глобализации. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. С. 284–289. URL: [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/26\(60\)/fokanov_26_60_284_289.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/26(60)/fokanov_26_60_284_289.pdf) (дата обращения: 10.02.2020).
23. Офіційний сайт Світового Конгресу Українців. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/news.php/group/1/lang/ua> (дата звернення: 10.02.2020)
24. Чернова К. О. Національна діаспора та глобалізаційні процеси. *Український соціум*. 2006. №6 (17). С. 117–122.
25. Василенко А. М. Українська діаспора в державі Канада: історико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 21 с.
26. Кузьмина Т. Р. Роль национальных диаспор в политической жизни современной Канады на примере украинской диаспоры. URL: <https://rusus.jes.su/s207054760004696-2-1/>. (дата обращения: 10.02.2020).
27. Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року. Постанова Кабінету Міністрів України № 344 від 20 травня 2018 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-spivpraci-iz-zakordonnimi-ukrayincyami-na-period-do-2020-roku> (дата звернення: 10.02.2020).

REFERENCES

1. Aliieva, M. (2006). Diaspora: istoriia, istoriohrafii ta sprobа utochnennia znachennia poniattia (Diaspora: history, historiography and attempt to clarify the meaning of the concept). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. History*, 86, 63–68 [in Ukrainian].
2. Vasylenko, A. M. (2008). Istoryko-pravove rozuminnia diaspor ta natsionalnykh menshyn (Historical and legal understanding of diasporas and national minorities.). *Aktualni problemy derzhavy i prava: zbirnyk nauk. prats – Actual problems of the state and law: collection of scientific works*, 39, 56–63 [in Ukrainian].
3. Popkov, V. (2003). *Fenomen jetnicheskikh diaspor* (The phenomenon of ethnic diasporas). Moskva: IS RAN [in Russian].
4. Tishkov, V. A. (2000). Istoricheskij fenomen diaspor (The historical phenomenon of the diaspora). *Jetnograficheskoe obozrenie – Ethnographic Review*, 2, 46–63 [in Russian].
5. Tishkov, V. A. (2003). Uvlechenie diasporoj (o politicheskikh smyslah diasporal'nogo diskursa) (Passion for the diaspora (on the political meanings of the diasporal discourse)). *Diaspory – Diasporas*, 2, 160–183 [in Russian].
6. Astvarcaturova, M. A. (2003). Diaspory: jetnokul'turnaja identichnost' nacional'nyh men'shinstv (Diasporas: ethnocultural identity of national minorities). *Diaspory – Diasporas*, 2, 184–200 [in Russian].
7. Lozovytskyi, O. S. *Diaspory v suchasnomu sviti: chynnyk zovnishnoi polityky chy vazhil vplyvu derzhavy*. Retrieved from <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Lozovitskiy.pdf>. [in Ukrainian].
8. Bilovus, L. I. (2018) Rol ukraintsiv SSHa v utverdzheni derzhavnosti Ukrainy (na materialakh ukrainomovnoi periodyky diaspor) (The Role of US Ukrainians in strengthening Ukrainian statehood (based on Ukrainian-language diaspora periodicals)). *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: a scientific bulletin*, 128, 93–96 [in Ukrainian].
9. Vasylenko, A. M. (2012). Etapy rozvytku ukrainskoi diaspor v Kanadi: istoryko-pravovy analiz (Stages of Ukrainian diaspora development in Canada: A historical and legal analysis). *Aktualni problemy derzhavy i prava: zbirnyk naukovykh prats – Actual problems of the state and law: a collection of scientific works*, 64, 287–296 [in Ukrainian].
10. Yevtukh, V., Kovalchuk, O., Popok, A. & Troshchynskyi, V. (2010). Ukrainska etnichnist poza mezhamy Ukrainy (Ukrainian ethnicity outside Ukraine). *Narodna tvorchist ta etnohrafiiia – Folk creativity and ethnography*, 4, 5–20 [in Ukrainian].
11. Lutsyshyn, H. I. (2013). Ukrainska diaspora: novitni tendentsii vplyvu na protses natsionalnoi konsolidatsii (The Ukrainian diaspora: recent trends in influencing national consolidation). *Visnyk DAKKiM. Seriiia Politolohiia – Herald DAKKiM. Political Science Series*, 1, 252–256 [in Ukrainian].
12. Mamedov, I. M. Ukrainskaja diaspora Kanady: istorija i sovremennost' (The Ukrainian diaspora of Canada: history and present). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskaya-diaspora-kanady-istoriya-i-sovremennost> [in Russian].

13. Shulha, M. (2004). Migrantsiini zahrozy skorochennia naselennia Ukrainy (Migration threats of population decline in Ukraine). *Ukrainske suspilstvo 1994–2004: Monitorynh sotsialnykh zmin* (Ukrainian Society 1994–2004: monitoring social change), pp. 302–312. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
14. Safran, U. (2004). Sravnitel'nyy analiz diaspor. Razmyshleniya o knige R. Kojena «Mirovye diaspor» (Comparative analysis of diasporas. Reflections on the book of R. Cohen «World Diasporas»). *Diaspory – Diasporas*, 4, 138–163 [in Russian].
15. Safran, W. (2010). Diasporas in the contemporary world. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 31(2), 215–217.
16. Sheffer, G. (2013). Integration impacts on Diaspora – homeland relations. *Diaspora Studies*, 6(1), 13–30.
17. Lupul, M. R. (2005). *The politics of multiculturalism: a Ukrainian-Canadian memoir*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
18. Hinthér, R. L. & Mochoruk, J. (Eds.) (2011). *Re-imagining Ukrainian Canadians: history, politics, and identity*. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press.
19. Grekul, L. & Ledohowski, L. (Eds.) (2016). *Unbound: Ukrainian Canadians writing home*. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press.
20. Fedunkiw, M. *Ukrainian americans*. Retrieved from <https://www.everyculture.com/multi/Sr-Z/Ukrainian-Americans.html>
21. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Encyclopedia of history of Ukraine): u 10 t. Vol. 2 (2004) / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
22. Fokanov, Ju.V. (2008). Diaspora: k voprosu o konceptualizacii ponjatija v uslovijah globalizacii (Diaspora: on the conceptualization of a concept in the context of globalization). *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena – Bulletin of the A. I. Herzen Russian State Pedagogical University*, 284–289 Retrieved from [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/26\(60\)/fokanov_26_60_284_289.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/26(60)/fokanov_26_60_284_289.pdf) [in Russian].
23. Ofitsiinyi sait Svitovoho Konhresu Ukraintsiv (The official site of the World Congress of Ukrainians). Retrieved from <http://www.ukrainianworldcongress.org/news.php/group/1/lang/ua> [in Ukrainian].
24. Chernova, K. O. (2006). Natsionalna diaspora ta hlobalizatsiini protsesy (National diaspora and globalization processes). *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 6(17), 117–122 [in Ukrainian].
25. Vasylenko, A. M. (2011). *Ukrainska diaspora v derzhavi Kanada: istoryko-pravovyi aspekt* (Ukrainian diaspora in Canada: historical and legal aspects): Extended abstract of candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].
26. Kuz'mina, T. R. *Rol' nacional'nyh diaspor v politicheskoy zhizni sovremennoj Kanady na primere ukrainskoj diaspory* (The role of national diasporas in the political life of modern Canada on the example of the Ukrainian diaspora). Retrieved from <https://rusus.jes.su/s207054760004696-2-1/> [in Russian].
27. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi prohramy spivpratsi iz zakordonnymy ukraintsiamy na period do 2020 roku (On approval of the State program for cooperation with foreign

Ukrainians for the period up to 2020). Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №344 vid 20 travnia 2018 r. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-spivpraci-iz-zakordonnimi-ukrayincyami-na-period-do-2020-roku> [in Ukrainian].

Подкуркова Ирина Валерьевна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

Гой Анна Владимировна, курсант Института подготовки юридических кадров для СБУ Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков, Украина

ФЕНОМЕН УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ: ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И РАЗВИТИЯ

Рассмотрены понятие и основные характеристики феномена диаспоры. Раскрыто содержание основных функций диаспоры в этнонациональных процессах общества. Представлены модели взаимодействия государства с диаспорами. Приведены формы сохранения этнической идентичности зарубежных украинцев на примере диаспор Канады и США.

Ключевые слова: диаспора, этническая идентичность, национальное сознание, зарубежные украинцы, украинская диаспора.

Pidkurkova Iryna Valeriivna, Ph.D. (Sociological Science), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sociology and Political Sciences, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Goy Anna Volodymyrivna, cadet Juridical Personnel Training Institute for the Security Service of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF THE UKRAINIAN DIASPORA: THE PROBLEM OF PRESERVING ETHNIC IDENTITY AND DEVELOPMENT

Problem setting. Ethnic communities such as the diaspora are formed on the basis of national consolidation processes far from the historical homeland. The main question they need

to address is how to successfully integrate into an innocent ethnic environment while maintaining their identity? The study of the phenomenon of the ukrainian diaspora is quite relevant. First, ways of preserving and developing ethnic identity in a non-ethnic environment are needed. Secondly, it is important to find out the role of the diaspora in the life of the ukrainian people and to analyze the mechanisms of Ukraine's support for its compatriots abroad.

Recent research and publications analysis. The current stage of the diaspora phenomenon is being studied in many directions: the definition of the concept, its analysis as a historical phenomenon, typology and functions of diasporas, social life of the ukrainian diaspora, tendencies of its development.

Paper object. Investigation of such phenomenon as diaspora, identification of forms of preservation of national identity of members of ukrainian diaspora, analysis of ways of mutual influence of ukrainian diaspora and Ukraine.

Paper main body. Diasporas usually arose from forced evictions, war, evacuation, escape from political persecution and various forms of discrimination. The reasons for the formation of diasporas were also certain economic processes, in particular, labor migration.

The Diaspora is a part of an ethnic group that, due to different historical circumstances, has found itself outside its ethnic homeland, but retains its ethnic and religious identity, the idea of a common historical origin, a common interest, cultural values, aspirations and social solidarity. Formative and derivative features of the diaspora can be distinguished. The first assumes that this ethnic community emerges outside its homeland as a result of various migrations and, due to its unwillingness (inability) to fully assimilate into non-ethnic societies, retains its ethnic identity (culture, language, traditions, etc.). The derivative features are the emergence of institutions for the preservation, reproduction and development of the diaspora, the emergence of interactions with the country of residence and the country of origin.

Diasporas play a very important role in the ethno-national processes of society. Their main functions are cultural, protection and support, social, economic, political.

The ukrainian diaspora is one of the largest in the world. According to the World Congress of Ukrainians, its number is up to 20 million people. The largest number of foreign ukrainians are located in Canada and the United States. These powerful and influential diasporas not only retain their ethnic identity, but also help Ukraine by creating a dignified image and promoting its interests in the world.

Conclusions of the research The situation in which the diasporas are and is quite difficult. This is due to the fact that one of the main difficulties is the ability of members of the diaspora not to undergo complete assimilation, to dissolve themselves in the culture of another country, to preserve their ethnic identity. The main forms of identity preservation are cultural, educational, media, and political. There is a close relationship between the diaspora and the homeland.

Keywords: diaspora, ethnic identity, national consciousness, foreign ukrainians, ukrainian diaspora.

UDC 328.185(477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200940>

Sakhan Olena Mykolaivna, Ph.D. in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor the Department of Sociology and Political Science
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: supersahan2013@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3212-031X

PECULIARITIES OF CORRUPTION COMBATING IN AUTHORITIES OF UKRAINE IN CONDITIONS OF MODERN SOCIO-POLITICAL REALITIES

The article emphasizes that corruption in Ukraine during the years of independence turned into a multifaceted systemic phenomenon with devastating consequences, which led to the institutionalization of corruption relations, the formation of informal destructive institutions, which prolonged the practice of clans in political and many other spheres of the society which lives by double standards. The author analyzes and evaluates some of the anti-corruption measures taken by the authorities for the recent time and concludes that they have an imitative character.

Keywords: *corruption, corruption practice, anticorruption mechanisms, discretionary power, informal destructive policy institutions.*

Problem setting. In the beginning of the year 2020, one more scandal erupted in Ukraine over the high salaries and New Year's bonuses of the governmental officials. The Prime Minister O. Goncharuk explained that by raising the salaries of high-ranking officials the government can overcome corrupt practices in power. In doing so, he admitted that previous officials of all levels, for almost three decades of our state's existence, shamelessly and unpunishedly «used to steal tens and hundreds of millions of dollars in shadow schemes» [1], transferring budget money to their personal accounts and deceiving the Ukrainian people. At the same time, representatives of the clan-oligarchic system, which strengthened even further after the latest elections, have remained on top of the domestic political beau monde and continue to 'root' in various institutions of power, through the placement of their relatives, matchmakers, god relatives, etc. in governing positions with appropriate funding. But to date, no information has been received by the society about punishing 'predecessors' for official abuses and illegal enrichment, which every day loses the hope and waits for justice.

Consequently, that in order that new ministers, People's Deputies and so-called top managers are not to be tempted to abuse their official position (which is

a privilege in itself) and are responsible for performing their functions, the governmental officials should be given a decent (!) salary, which, according to the former Vice-Prime Minister of Ukraine Pavlo Rozenko, has increased for top officials by an average of 3.5–5 times and 2.5 times for the People's Deputies of Ukraine, that is, will exceed 100000 hryvnias (since January 1, 2020) [2]. Although the Speaker of the Parliament Dmitryi Razumkov denied the latest information, saying that the salary of «the people's servants» will be increased only by 3 thousand UAH, which is connected with the cost of living, which since January 1, 2020, according to the Law «On the State Budget of Ukraine for 2020 year», will amount to one person to 2027 UAH, and by the end of the year should rise to 2189 UAH.

The question is: why not to raise the wages and salaries of all working taxpayers, whose money fills the state budget and holds the huge state apparatus, not to mention pensioners and other layers of the population who need social support from the state? May be doctors, teachers, scientists, engineers, military officers, police officers, firefighters, builders, miners, farmers, or any other employee from a variety of industries can also start irresponsibly taking on their responsibilities, taking bribes or stealing what one can steal in order to be given a «decent salary on which one can normally live», if to follow the logic of the Prime Minister of Ukraine?

With the onset of the «fight» against corruption in power before the New 2020 year, «in the regions, people were massively reduced with additional payments and allowances due to the banal reason of lack of funds. This is applied, in particular, to petty officials in district administrations, teachers and doctors» [3]. At the same time, the Cabinet of Ministers repealed the previous government's decision to increase salaries in the sphere of education by 20% in 2020 due to lack of adequate financial support. At the same time, in the interview to Interfax-Ukraine, Education Minister Anna Novosad cynically and offensively for the Ukrainian educators and scholars stated that her monthly salary of 36 000 UAH will not be enough for raising a baby if she wants to give birth to it or for any savings, except for running costs [4]. At the same time, according to the State Statistics Service, during January–August 2019, the average salary in the sphere of education was one of the lowest – 7909 UAH [5]. And all these is despite the fact that many school teachers, who are mostly women, have real, not dreamy children, who need to be fed, dressed, taught, treated, etc. Tens of thousands of scientific and pedagogical staff of the country with the salaries of 4,5–6 times less than Ms. Novosad has, do not only have a car but also their own housing, experiencing every day psycho-emotional load during an unregulated working day and having a huge degree of responsibility for their work, no less than the Minister of Education has. It proves the proverb: «To someone the soup is liquid but to someone the pearls are small».

Thus, the fight against corruption in the government in our country began with the end of the «poverty era» for the government, to improve the financial situation

of which there were millions of hryvnias in the budget, and with the increased tension in the society, which found itself in conditions of some more challenges organized by a team of so-called unsystematic politicians who, like their predecessors, instead of actions required by the country as a whole, ignoring the needs of the Ukrainian people, use the State for their own whims. Thus, the activities of state authorities in the field of combating corruption do not meet the demands of society and are imitative. The anti-corruption measures initiated by the authorities appear to be another profanity, which only reinforces the problem of a certain discrepancy between declaring by civil servants and officials their intentions and the real state of affairs in the fight against corruption. That is why, the issues of fighting and overcoming corruption in the authorities do not lose their *relevance* in the current socio-political realities.

Analysis of recent research and publications. The issues of preventing and combating corruption in public authorities do not cease to arouse a lively interest in foreign (I. Amundsen, P. Bardhan, A. M. Barra, M. Bec, M. Beenstock, J. Gerring, A. W. Horowitz, E. Dabla-Noris, M. Johnston, V. T. Levin, F. T. Lui, P. Mauro, F. Mendes, S. Rose-Ackerman, D. Serra, S. C. Thacker, J. Tirole, J. E. Foster, Carl J. Friedrich, A. J. Heidenheimer, L. Wilde, S. Huntington, P. Chander, etc.) [6–21] and domestic (L. V. Andrushchenko, Y. V. Bokovykova, A. V. Borovyk, O. I Vasilyeva, E. V. Vdovichenko, A. V. Voloshenko, V. G. Gornyk, V. S. Zhuravsky, D. V. Kostenko, S. O. Kravchenko, V. I. Litvinenko, M. I. Melnyk, D. G. Mikhailenko, M. I. Mikhalchenko, O. M. Mikhalchenko, E. V. Nevmerzhitskyi, V. V. Nonyk, A. I. Pogorelova, E. V. Rasyuk, O. V. Shkuropat, S. B. Yakovenko and others) [22–39] experts who devoted their works to the analysis of various aspects of the investigated problems. At the same time, a number of key issues for anti-corruption activities, such as the features of preventing and counteracting corruption in power in the current socio-political realities in Ukraine, remain not enough investigated. It is unfortunate that most of the constructive proposals for solving the problem of corruption in our country, which were created by the scientists on the basis of various researches, were discussed and corrected on numerous scientific-practical events and in the media; even the current normative base (over 100 legal normative acts: Decrees of the President of Ukraine, Resolutions of the Verkhovna Rada, the Cabinet of Ministers of Ukraine and sectoral normative acts of anti-corruption orientation), the Ukrainian politicum simply ignores.

Formulation of goals. The purpose of the article is to analyze the peculiarities of the fight against corruption in the domestic socio-political space and to find the mechanisms for preventing and counteracting corruption in power in Ukraine in accordance with contemporary realities.

Presenting main material. Corruption, as an attributive phenomenon of power and monetary relations in a society that appeared with the state apparatus several

millennia ago by a caste of governmental people who quickly saw the possibility of using state power for personal gainful purposes [39, p. 59], mainly for their own enrichment, has gradually become an element of everyday life in practically every country. With its evolution, corruption, like an octopus, seized all spheres of social life, acquired many forms, manifestations and features, in various ways damaging the life of a man, society and the state, transforming into a modern world into a complex, systematic, multifaceted phenomenon with devastating consequences, destructive consequences, that «are constantly multiplied and difficult to calculate» [40].

International rankings show that corruption has sporadic manifestations in civilized and economically developed countries, because in democratic states there are real institutions of counterbalancing that hold the people in office off from abuse and related opportunities to gain illicit benefits, and a real opportunity to identify and punish high-ranking criminals [6, p. 10]. In Ukraine, during the years of independence, corruption has become widespread and has actually displaced the state as an imperative (determining) subject of power, appropriating and deforming fundamentally important social attributes [27, p. 27–28]. In turn, the weakening of state control and the imperfection of the legislation have influenced the progressive and intensive growth of the number and types of corruption offenses, the general decrease in the spiritual and moral potential of society, the rule of legal nihilism in it, the lack of faith in the inevitability of punishment [41].

Although practically all types of states declare the fight against corruption, any attempts to completely eradicate this destructive phenomenon within a particular country during a certain period of its development have not had long-lasting positive results, except that a temporary decrease in the manifestations of corrupt practices in certain spheres of life with the maintaining constant scrutiny to ensure that the level of corruption in the country remains minimal. Thus, according to an analysis of the results of the Corruption Perceptions Index in 2019, which is calculated by Transparency International since 1995, New Zealand and Denmark, which scored 87 out of 100, are among the 180 countries with the least corruption. Somalia (9), South Sudan (12) and Syria (13) are at the end of the list, where for a long time there is an unstable political situation, military conflicts, governments only partially control the territory, that is, corruption actually replaces the state. Ukraine ranks 126th in this ranking, losing its position, compared to the previous year, by 2 points [42]. So, while humankind is seeking the mechanisms and instruments of eradicating corruption that are relevant to contemporary realities, the leaders of states that are determined to eradicate this dangerous negative social phenomenon can use their experience and anticorruption expertise to get into «the club of less corrupt countries», who are considered prosperous.

The results of the fight against corruption are influenced by a number of factors, including a historical period characterized by appropriate means of influencing

corruption; geographical localization of the region to which the state belongs; institutional features of the state system; level of economic development and well-being of citizens; cultural, religious, historical traditions, etc. [24, p. 230]. But, considering all these factors combined, in combination with the rightly chosen measures (from purely repressive to preventive ones), it is difficult to hope during their implementation to succeed without the political will of the country's leaders, the unceasingly controlled application of a wide range of state anti-corruption regulatory imperatives (basic principles, decrees, instructions, orders, etc.), public support and activity of citizens interested in overcoming this dangerous phenomenon.

The society, understanding the destructive consequences of corruption, which negatively affect all aspects of the socio-economic and political development of the state, threaten the implementation of the principles of the rule of law and social justice, lead to the destruction of the foundations of law and order and sharply weaken all public institutions, reduce public confidence in power, lead society to its degradation, forming «double standards» of the members of society with morals and behavior, undermine the foundations of democracy and violate human rights, cause serious damage to Ukraine's image and prestige in the international arena, etc., does not reject the hope of finding appropriate mechanisms and tools, if not to reduce corruption to a minimum, at least to create an atmosphere of aversion to any corruption manifestations and relations.

Remaining in the group of countries trying to fight corruption, Ukraine seeks to follow the recommendations of Transparency International to reduce corruption influence on public relations, especially since after the victory of the Revolution of Dignity the preconditions for the country's elimination of corruption were created. However, in 2019, the Ukrainian state implemented or partially implemented only 6 of the 12 recommendations provided by Transparency International Ukraine that could improve our country's CPI (Corruption Perceptions Index). The government ignored most of the recommendations and brought the fight against corruption to naught. Ukraine's political elite continue to resist the anti-corruption movement of civil society. Its newly elected representatives lack not only the relevant knowledge, skills and experience of public administration, but also the political will and courage to move forward, and not to preserve the situation, covering by noisy public anti-corruption rhetoric and incomprehensible and unacceptable tools in society.

The individual actions of the Ukrainian authorities, which use discretion (at their discretion) as the main way of governing the state, in interpreting any law or decision proposed by it, no longer cause the excitement of the majority of Ukrainian citizens. Thus, in January 2020, Ukrainians experienced another shock when they learned about the huge monthly salaries received by high-ranking officials and some other persons empowered to perform state functions (from the lowest – UAH 32 386 thousand received by the Minister of the Cabinet of Ministers of

Ukraine D. Dubiletto up to UAH 1,9 million from the Director General of «Ukrposhta» Smilyanskyi I. Y., and this is without any allowances, financial aid, bonuses of 200–400%, etc. of payments from the state budget) compared to the average salary in the country (in December 2019 it amounted to 12264 UAH). At the same time, two draft laws (No 2720 and No 2720–1) were submitted by the Cabinet of Ministers to the Parliament for consideration of proposing not to link the minimum wage in the budgetary sphere with the cost of living (about UAH 2,000) but to form it annually, separately «taking into account the financial capacity of the state and local budgets», each time stating in the budget. That is, taking care of «ensuring the rights and interests of economic entities, citizens and the state» [43], the authorities, using the anomalies of «permitting» and regulatory functions of public administration, actually allow to set a minimum wage below the subsistence minimum to the state employees, which, in experts' opinion, is a gross violation of the right of citizens to equal pay for equal work for employees of the budgetary and extra-budgetary sectors and can lead to discrimination in the workplace, without even mentioning a significant financial state deterioration of these.

Can such actions of the authorities be described as different from corruption when high-ranking officials empowered to exercise public functions who exercise discretionary power – the power over the distribution of certain resources that do not belong to them, distribute them at their discretion [35, p. 41] «to whom pies and pancakes, to whom hum and bruises»? At first glance, everything is legal, transparent and accountable: they have informed the public about the over-amounted salaries and bonuses of the people in power, who have made declarations of property available, and after a negative evaluation of the information received from the citizens, have acted as a whole front in defense of improving their financial situation.

Undoubtedly, informing society through mass media about property and income of the power holders and electronic declaration of persons authorized to perform the functions of the state or local self-government in the Unified State Register of Declarations opened the possibility for anti-corruption bodies to control and expose cases of corruption and bribery. It was not even possible to imagine such a thing before the Maidan period, though the media reported about the luxurious life of representatives of the political elite and their families at the expense of the state, which angered the public, but no measures were taken to outright corrupt officials.

Thus, if the European practice of high-ranking officials reporting to the people on income is entrenched and the declarants are held criminally responsible for the assets and property the origin of which do not correspond to their earnings, such measures can be considered as one of the important anti-corruption mechanisms, which plays a preventive role and is an effective instrument of exposing persons in power involved in this type of offenses. At the same time, it is important that anti-corruption activities are not selective and concern officials of all levels, including

the highest and especially those suspected of corruption, which will help restore public confidence in the state and its representatives.

Although the overwhelming majority (72%) is positive or overwhelmingly positive about the opening of property declarations by the top society and the transparency it guarantees, 33% of Ukrainians doubt that e-declarations contain full information about public servants' salaries, considering that their real status of their income has little to do with the figures given in the official documents. Moreover, with the help of the Internet and the media, and in some cases directly, citizens have the opportunity to observe daily that some high-ranking officials continue to use their official position and authority primarily to obtain unjustified benefits and personal enrichment. According to the skeptical part of the population, the declarants disclose only the property that, as they think, can be verified, or consider the e-declaration procedure purely a formality, and therefore declare a minimal amount of property [44].

The perception of corruption by the population as one of the fast and relatively simple ways of solving problems, the achievement of the desired result, has created a «habit» in society for this phenomenon. Corruption has become the style and way of life of a very large circle of people, driven by the state of economic and political development of the country, national mentality and the circumstances under which the vast majority of the population, grew under conditions where corruption relations have become a social norm and corruption behavior has been justified [8, p. 862]. The integration of corruption practices into culture and the lack of public condemnation of meeting those needs that have been left out of formal procedures have contributed to the widespread spread of «grassroots», «household» corruption [19, p. 362–363], which, in turn, has led to spread of systemic corruption in society and shaping it as a «norm of life» rather than an anomaly. Therefore, when civil servants use their powers for private gain (such as getting a valuable gift for arranging someone for a prestigious job or even arranging a «better» table at a restaurant than other clients have because of their position or status), such actions are not called «corrupt» or «illegal», just perhaps immoral ones [7, p. 1321].

Although such actions do not carry social dangers such as bribery, organized and economic crime, etc., their deep penetration into the sphere of everyday relationships and daily life of the society is a powerful factor in demoralization of society, devaluation of moral values, deformation of individual and social psychology; destruction of spiritual and moral values; promotion of criminal psychology in the society; changes in the motivation of the officials in public administration, as well as citizens in various spheres of social life [32, p. 52]. Corruption poses an important danger in those areas on which daily life depends directly – ensuring public safety, health care, education, housing and communal services, etc. [37, p. 109]. The negligence and inactivity of the bureaucracy in these

areas undermines public confidence in public authorities and respect for the law, promotes the penetration of the criminal component in public administration and public relations.

That is why, in the current socio-political realities in Ukraine, including the continuation of the war in the east of Ukraine and the annexation of Crimea, mass impoverishment of the great number of the population; constant rise in prices for food, medicine, tariffs for housing and communal services and transport services; low incomes of the country's residents (salaries, pensions and social benefits); continuous outflow of people, mostly young people, to work abroad, lack of proper level of social and legal security of the society and many other problems that have not been solved by the authorities for decades, it is very difficult for ordinary citizens to trust officials, who, justifying their assets and salaries of tens and sometimes even in the hundreds of thousands of hryvnias a month, when they say, «that it is impossible to have a fair and effective state until the officials receive a meager salary»?

And is it possible to have a healthy and educated nation if health workers and educators have wages and salaries below the national average? Can someone expect efficient and responsible work from anyone whose salaries will not meet the basic needs of their families, not to mention dangerous and uncomfortable working conditions, old, barely working equipment, etc.? And are high salaries of civil servants not a temptation for those who are only interested in money and not in the public good?

Global experience shows that corruption reduction does not necessarily follow wages raise. In India, for example, in 1997, the customs officers doubled their salaries, but they continued to take bribes because corruption rents were too high to refuse from additional source of income [45]. Moreover, high salaries can serve as another cover for corrupt people who lead a luxurious lifestyle. As the ex-People's Deputee from the Petro Poroshenko Bloc faction Oleg Petrenko says, explaining such not small official salaries of the representatives of «the Servant of People» by the fact that they need to cover the stolen, because elementary comparison of the ministers' way of life with the official salaries will never pass the check from any anti-corruption structure. Therefore, they calculated themselves hundreds of thousands, millions of hryvnias, and then, when inspected, to show why they lead such a lifestyle [46].

Thus, to recognize as successful the use of such an instrument to counteract corruption practices in power, as raising the already high salaries of the powerful, is impossible, since obtaining them benefits in the form of money contrary to the legitimate interests of society and the state, which are in difficult conditions of functioning, has rather signs corruption manifestations, not counteracting them.

The complexity of overcoming corruption in Ukraine with the help of relevant to modern realities mechanisms and tools is that the corruption environment has

a high capacity for self-organization and sustainable self-preservation, forming a «root system» that germinates and takes roots at «all levels of public administration from higher authorities to regional and district state administrations, law enforcement agencies and courts, the army, financial and economic, educational, medical and many other spheres of life of societies» [47, p. 189], adapting to certain objective circumstances and manifesting itself in various destructive forms, such as nepotism, nepotism, cronyism, patrimonialism, clientism, favoritism, etc.

Such diversity of manifestations of corruption in the domestic socio-political space contributed to the establishment and approval of clan-caste practice of state power, and under such circumstances to all important positions it appoints people who focus not on the interests of the majority of the population of the country, the public good and the achievement of these socially significant values, but on the internal corporate standards of personal devotion to the first person or his closest associates [48, p. 14]. There is a peculiar 'seizure' of the state through the unfair distribution of positions in the authorities, according to which preferences for obtaining a certain place are given on the basis of the closeness of relations (relatives, friends, party members), but not on the degree of professionalism, qualification, experience and competence of the candidates. Individuals appointed to the influential positions interact with their patron and form «the rules of the game» with him. Under these rules, an informal policy is pursued, in which the interests of the dominant group take priority over the interests of the public.

There is an institutionalization of numerous forms of corruption that are «rooted» in the already established and traditional network of political entities of Ukrainian society. Informal institutions (such as nepotism institution, institution of cronyism, or institutions of protectionism, «codes of honor», bribery, etc.), whose existence and activity are not regulated by law, make a real, mostly destructive influence on the functioning of social subsystems, they are not inferior to social institutions and become a source of inertia and fuel corruption in power. Despite the growing democracy and openness of Ukraine's political system, political processes in our country are governed by family-clan groupings through traditional norms adopted in society, rather than formal legislation [49, p. 16].

Ukrainian society hoped that V. Zelenskyi, who during the presidential campaign sharply criticized P. Poroshenko for his friends, god relatives, business partners, who «steered» politics and the economy of the state, would stop the practice of clan politics in all its manifestations. This could help to reduce the destructive influence of corrupt networks in power on the functioning of the state and society. However, winning the election, the newly elected president brought to power former partners in the «Quartal 95» studio and his childhood friends. These appointments are traced in the private, interpersonal relations of friendship and partnership, which is quite understandable, because these are friends, one can trust in, especially when you go

from the variety stage to the political stage. Moreover, the country lacks legal regulation of employment relations at the state, municipal and other services, as well as criteria for assessing the professionalism of a candidate for a certain position. That is why, Mr. Zelenskyi granted his «people» preferences by appointing them or, on the recommendation of certain persons, to high public positions with corresponding high salaries (for example, S. Sheriff was appointed First Assistant to the President, I. Bakanov – the Head of the Security Service of Ukraine, S. Trofimov and Y. Kostyuk – the Deputy Heads of the Presidential Administration, etc.). In doing so, Mr. President has broken all his promises as for the appointment of friends, god relatives and business partners.

By such actions V. Zelenskyi promoted the rooted functioning of informal destructive institutions in the sphere of public administration (political cronyism, clientism, patronage, nepotism, etc.) functioning in our country, as components of corruption, which contributes to the clan-based and behind-the-scenes decision-making at the state level in the interest of only a small group of people who are connected by friends or family relations. The officials' ineffective decisions, such as raising their salaries against the background of all the troubles in the country and impoverishing the most of the population is a confirmation of keeping the corruption component in power. Such actions by the authorities have repeatedly provoked conflicts in the socio-political and administrative spheres of society, which has negatively affected the anti-corruption reputation of both V. Zelenskyi and his party members and appointees to various high-ranking government positions and increased public distrust in the government.

Thus, the peculiarity of the started fight against corruption practice in the power in Ukraine in the current realities is that in the domestic socio-political space corruption has become a complex, systematic, multidimensional phenomenon and there has been institutionalization of numerous forms of corruption into informal destructive institutions with the destructive consequences on the life of a man, society and the state. The inconsistent and contradictory personnel policy of the current President and his closest environment cemented the practice of clan politics in all its manifestations, keeping the state structures as the source base of the clan-oligarchic system of Ukraine.

Another feature of the anti-corruption struggle in the domestic socio-political space is that it does not have sufficient support from the vast majority of the population due to the fact that the level of political and legal culture of society does not correspond to the achieved level of formal democracy. While citizens condemn high-level corruption, there is low resistance to corruption in the public consciousness, and corruption behaviors and actions left outside the formal procedures are justified, as corruption has become a social norm. The government failed to establish cooperation with civil society on preventing and combating corruption in Ukraine, participation of citizens in public administration, as well as supervision over the transparency of

funding of political entities remain minimal. The control by the state and the public over the official behavior of the politicum regarding the use of corruption practices by the officials in the form of various forms of corruption is formal.

Conclusions. In today's socio-political realities, rapid positive developments in the fight against corruption in government are unlikely to be expected, since all state structures and bodies are the main carriers of this destructive phenomenon, a source of its support and spreading through the network of corruption links and relations in the spheres of life in the country (political, law enforcement, judicial, financial and economic, scientific, educational, medical, cultural and informational, etc.), in each of which powerful clans were formed, which seems unrealistic to destroy them.

At the same time, the society does not lose hope for active anti-corruption measures by the state, which should control the activity of the state apparatus and respond promptly to any corruption manifestations. Moreover, for this activity there is a domestic anti-corruption legal framework, a draft Anti-corruption strategy for 2019–2023, experience in successfully combating corruption in European countries, scientific developments on mechanisms for preventing and combating corruption. The most active members of civil society are objectively interested in contributing, together with anti-corruption agencies, public associations and the media, to eradicating corruption in all spheres of public life, to change the public's perceptions of corrupt acts and justification of corruption practice, to promote the establishment of a public atmosphere of complete rejection of corruption and its recognition as a socially dangerous and destructive phenomenon for the individual, society and the state. Therefore, in the current socio-political realities, in order to counteract corruption in Ukraine, it is necessary to move from the permanent attempts to fight corruption to full-scale systemic measures in order to achieve this goal.

REFERENCES

1. Goncharuk, A. (2020). Prime Minister of Ukraine on ministerial salaries. Retrieved from www.facebook.com/PMHoncharuk/photos/a.104707587575828/173770880669498/?type=3&theater [in Ukrainian].
2. «The era of poverty is over»: Rosenko commented on the record increase in salaries to officials. (2020). Retrieved from www.5.ua/polityka/epokha-bidnosti-zakinchena-rozenko-prokomentuvav-rekordne-zbilshennia-zarplat-chynovnykam-206269.html [in Ukrainian].
3. Ukrainians will cut their salaries, they will be below the minimum: who will be in the risk zone Cabinet in manual mode will be able to set salaries. *ZNAJ.UA. Society*. Retrieved from <https://znaj.ua/society/290876-ukrajincyam-urizhut-zarplati-budut-nizhche-minimalki-hto-opinitsya-v-zoni-riziku> [in Ukrainian].

4. I could not keep a baby for 36 thousand: Novosad complained about a small salary. *SVOBODA.FMDSL. Policy*. Retrieved from <http://svoboda.fm/politics/ukraine/269173.html> [in Ukrainian].
5. As teachers were promised new salaries, they were not told where to get them. (2019). UKRINFORM. Multimedia platform of foreign language of Ukraine. *Analytics*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2792754-ak-vcitelam-poobicali-novi-zarplati-ta-ne-skazali-de-ih-vzati.html> [in Ukrainian].
6. Amundsen, I. (1999). *Political Corruption: An Introduction to the Issues*. Bergen: Chr. Michelsen Institute Development Studies and Human Rights. Retrieved from <https://www.cmi.no/publications/file/1040-political-corruption.pdf>
7. Bardhan, P. (1997). Corruption and Development: A Review of Issues. *Journal of Economic Literature*, 35(5), 1320–1346.
8. Barra, A. & Serra, D. (2010). Corruption and culture: An experimental analysis. *Journal of Public Economics*, 94(11-12), 862–869.
9. Bec, M. (1996). Corruption and Supervision Costs in Hierarchies. *Journal of Comparative Economics*, 22, 53–71.
10. Beenstock, M. (1979). Corruption and Development. *World Development*, 7(1), 15–24.
11. Chander, P. & Wilde, L. (1992). Corruption in Tax Administration. *Journal of Political Economy: theoretical economics and empirical economics*, 49, 115–121.
12. Dabla-Norris, E. (2000). A Game-Theoretic Analysis of Corruption in Bureaucracies. Washington: IMF, Fiscal Affairs Department. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp00106.pdf>
13. Foster, J. E., Horowitz, A. W. & Mendez, F. (2012). An Axiomatic Approach to the Measurement of Corruption: Theory and Application. *The World Bank Economic Review*, 26(2), 217–235.
14. Friedrich, C. J. (2007). Corruption Concepts in Historical Perspective. Heidenheimer, A. J. & Johnston, M. (Eds.). *Political Corruption: Concepts and Contexts*, pp. 15–24. Third Edition. New Brunswick: Transaction Publishers.
15. Gerring, J. & Thacker, S. C. (2004). Political Institutions and Corruption: The Role of Unitarism and Parliamentarism. *British Journal of Political Science*, 34, 295–330.
16. Huntington, S. (2007). Modernization and Corruption. Heidenheimer, A. J. & Johnston, M. (Eds.). *Political Corruption: Concepts and Contexts*, pp. 253–264. Third Edition. New Brunswick: Transaction Publishers.
17. Lui, F. T. (1986). A Dynamic Model of Corruption Deterrence. *Journal of Political Economy*, 31(2), 215–236.
18. Mauro, P. (2007). The Effects of Corruption on Growth and Public Expenditure. Heidenheimer, A. J. & Johnston, M. (Eds.). *Political Corruption: Concepts and Contexts*, pp. 339–352. Third Edition. New Brunswick: Transaction Publishers.
19. Heidenheimer, A. J., Johnston, M. & LeVine V. T. (Eds.) (1989). *Political corruption: a handbook*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
20. Rose-Ackerman, S. (1975). The Economics of Corruption. *Journal of Public Economics*, 4(2), 187–203.
21. Tirole, J. (1996). A Theory of collective reputations (with Applications to the Persistence of Corruption and to Firm Quality). *Journal of Review of Economic Studies*, 63(1), 1–22.

22. 22. Andrushchenko, L. V. (2016). The essence of the phenomenon of 'corruption' and the reasons for its existence in Ukraine. *Law and Society*, 3(1). 148–153 [in Ukrainian].
23. 23. Bokovikova, Yu.V. (2017). Anti-corruption mechanism. *Public management: theory and practice: collection of scientific works, 1*, 92–99 [in Ukrainian].
24. Borovik, A. (2019). Corruption practices and methods of overcoming them in European countries. *Criminal Law*, 5, 229–236 [in Ukrainian].
25. Vasilyeva, O. I. (2018). New Public Management as a Basis for the Effectiveness of the National Model of Anti-Corruption Policy of Ukraine. *Public management: theory and practice: collection of scientific works, 1*, 270–278 [in Ukrainian].
26. Vdovichenko, E. V. (2016). The essence of corruption, its principles and properties (philosophical context). *Actual problems of philosophy and sociology*, 9, 15–19 [in Ukrainian].
27. Voloshenko, A. V. (2018). *State regulatory imperatives to counteract systemic corruption in the national economy*. Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
28. Gornyk, V. G. & Kravchenko, S. O. (2018). Interaction of the state and civil society in the prevention of corruption as a factor of national security. *Scientific notes V. I. Vernadsky Taurian national university. Series: Public Administration*, 29(68), 3, 123–130 [in Ukrainian].
29. Zhuravsky, V. S., Mikhalchenko, M. I. & Mikhalchenko, O. M. (2007). *Corruption in Ukraine is not politics*: monograph / In-t of Political and Ethnic research by I. F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Phoenix [in Ukrainian].
30. Kostenko, D. V. (2018). Establishment of a system to memorize and fight against corruption in Ukraine. *Economy and power. Series: State control*, 6, 28–32 [in Ukrainian].
31. Litvinenko, V. I. (2015). Foreign experience in the organization and activities of anti-corruption actors and opportunities for their use in Ukraine. *Public Law: A Scientific and Practical Law Journal*, 4, 175–181 [in Ukrainian].
32. Melnik, M. I. (2004). *Corruption – corrosion of power (social day, tendencies and attendance, come in)*: monograph. Kyiv: Jurid. dumka [in Ukrainian].
33. Mikhailenko, D. G. (2017). *Anti-corruption crimes by criminal law: conceptual framework*: monograph. Odesa: Helvetika Publishing House [in Ukrainian].
34. Nevmerzhitsky, E. V. (2008). *Corruption in Ukraine: Causes, Consequences, Mechanisms of the Potpidia*: monograph. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
35. Nonik, V. V. (2019). *Mechanisms of formation and implementation of anti-corruption policy in Ukraine*. Doctor's thesis. Mykolaiv [in Ukrainian].
36. Pogorelova, A. I. (2018). Anti-corruption culture in the system of democratic state formation. *State and law. Series: Political Science*, 80, 55–65 [in Ukrainian].
37. Rasyuk, E. V. (2016). Social danger of corruption and its consequences for the state and society. *Bulletin of the Academy of Advocates of Ukraine*, 13(1), 107–110 [in Ukrainian].
38. Shkuropat, O. V. (2014). International experience in anti-corruption policy. *Scientific Bulletin of the Academy of Municipal Administration. Series: Management*, 1, 356–369 [in Ukrainian].

39. Yakovenko, S. B. (2015). Genesis and the Development of Corruption: A Historical Aspect. *Scientific-informative bulletin of the National Security Academy*, 3–4(7-8), 58–71 [in Ukrainian].
40. Yurchyshyn, Y. (2018). Corruption in the world: how we measure its perception every year. *Ukrainian Pravda. Blogs*. Retrieved from <https://blogs.pravda.com.ua/authors/yurchyshyn/5a8a7ec5616e8/> [in Ukrainian].
41. Lazarenko, S. J. & Babenko, K. A. Corruption as a result of systemic inefficiency of public administration. Retrieved from <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/297-koruptsiya-yak-rezultat-sistemnoji-eefektivnosti-derzhavnogo-upravlinnya.html> [in Ukrainian].
42. Corruption Perceptions Index in the World – 2019. Retrieved from <http://cpi.ti-ukraine.org/#/> [in Ukrainian].
43. Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Creating Prerequisites for Raising the Living Wage». Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67852 [in Ukrainian].
44. Chela, B. Is e-declaring a panacea for corruption. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/biz/experts/chi-ye-e-deklaruvannya-panaceyeyu-vid-korupciji-2490661.html> [in Ukrainian].
45. Protsenko, V. High salaries for officials help to fight corruption. Indeed? Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/08/21/650796/> [in Ukrainian].
46. Petrenko: The servants of the people need such high official salaries to cover the stolen. Retrieved from <https://ua.112.ua/polityka/petrenko-sluham-narodu-potribni-taki-vysoki-ofitsiini-zarplaty-shchob-prykryty-vkradene-522787.html> [in Ukrainian].
47. Sakhan, O. M. (2017). The problem of incomprehensibility in modern Ukrainian society. *Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine» Series: Philosophy. Philosophy of Law. Politology. Sociology*, 2(33), 189–210 [in Ukrainian].
48. Dorosh, L. & Ivasechko, O. (2015). Nepotism as Political and Legal Problem of Ukraine's Statebuilding. *Humanitarian Vision*, 1(1), 13–19.
49. Shevchenko, T. V. (2016). Essential characteristics and features of informal politics. *Magisterium. Political studios*. 64, 14–19 [in Ukrainian].

Сахань Елена Николаевна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ОСОБЕННОСТИ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ ВО ВЛАСТИ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНО- ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ

В статье подчеркивается, что в Украине за годы независимости коррупция превратилась в многоаспектное системное явление с разрушительными послед-

ствами, що обумовило інституціоналізацію корупційних відносин, формування неформальних деструктивних інститутів, які продовжили практику клановості в політичній і багатьох інших сферах життєдіяльності суспільства, що живе за подвійними стандартами. Автор аналізує і дає оцінку деяким антикорупційним заходам, проведеним владою в останнє час і робить висновок про їх імітаційний характер.

Ключеві слова: корупція, корупційна практика, антикорупційні механізми, дискреційна влада, неформальні деструктивні інститути політики.

Сахань Олена Миколаївна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ У ВЛАДІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

Постановка проблеми. Антикорупційні заходи, розпочаті державними органами влади напередодні новорічних свят з 2019 на 2020 р. викликали в населення України хвилю обурення, посилили напруженість та конфліктність у суспільстві, негативно вплинули на антикорупційну репутацію інститутів державного управління. Користуючись аномальністю «дозвільних» та регулюючих функцій, влада вчинила дії, які виглядають як чергова профанація, що закріпило проблему певної невідповідності між декларуванням державними службовцями та посадовцями своїх намірів і реальним станом речей щодо боротьби із корупцією. Тому питання подолання корупції у владі не втрачають своєї актуальності в умовах сучасних соціально-політичних реалій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що питання запобігання та протидії корупції в органах державної влади не припиняють викликати жвавий інтерес як у зарубіжних (І. Амундсен, П. Бардхан, Е. М. Барр, А. В. Горовіц, М. Джонстон, В. Т. Левін, С. Роуз-Аккерман, С. С. Такер, А. Дж. Хайденхаймер, С. Гантінгтон та ін.), так і вітчизняних (Л. В. Андрущенко, А. В. Боровик, А. В. Волошенко, В. С. Журавський, Д. В. Костенко, В. І. Литвиненко, М. І. Мельник, Є. В. Невмержицький, В. В. Нонік, О. В. Шкурпат, С. Б. Яковенко та ін.) фахівців, які присвятили свої роботи аналізу різних аспектів досліджуваної проблематики. Водночас недостатньо вивченою залишається низка ключових для антикорупційної діяльності питань, у тому числі таких, як особливості запобігання та протидії корупції у владі в умовах сучасних соціально-політичних реалій в Україні.

Метою статті є аналіз особливостей боротьби з корупцією у вітчизняному соціально-політичному просторі та пошук відповідних сучасним реаліям механізмів запобігання і протидії корупційним практикам у владі.

Виклад основного матеріалу. Корупція в Україні за роки незалежності перетворилася в багатоаспектне системне явище, яке фактично витіснило державу як імперативний (визначальний) суб'єкт влади, привласнюючи й деформуючи принципово важливі суспільні атрибути. Декларуючи свої наміри щодо боротьби з корупцією, Українська держава виконала або частково виконала за 2019 р. лише 6 з 12 рекомендацій, наданих Transparency International Ukraine, які б могли покращити показники нашої країни за Індексом сприйняття корупції (CPI), та посіла 126 місце зі 180, втративши свої позиції, порівняно з попереднім роком, на 2 бали. Це свідчить про імітаційний характер антикорупційної боротьби в нашій країні.

Спроби влади відновити довіру суспільства до держави та її представників через систему е-декларування майна та доходів можновладців не змінила ситуацію. Декларанти знаходять можливість декларувати мінімальну кількість майна, а Національне агентство з питань запобігання корупції займається хіба що дрібними питаннями, що доводить його функціональну неспроможність. Новообрані представники політичної еліти України лише консервують ситуацію, прикриваючись галасливою публічною антикорупційною риторикою та незрозумілими і неприйнятними в суспільстві інструментами боротьби з корупцією.

Корупція в Україні за роки незалежності перетворилася в багатоаспектне системне явище з руйнівними наслідками, що зумовило інституціоналізацію корупційних відносин, утворення неформальних деструктивних інститутів (непотизму, кумівства, кронізму, патрімоніалізму, клієнтизму тощо), які подовжили практику клановості в політичній та багатьох інших сферах життєдіяльності суспільства, яке живе за подвійними стандартами.

Висновки. Особливістю розпочатої боротьби з корупційною практикою у владі стало те, що попри певне зростання демократичності та відкритості політичної системи України політичні процеси в нашій країні, як і раніше, регулюють сімейно-кланові угруповання за допомогою традиційних норм, прийнятих у суспільстві, а не формального законодавства, залишаючи державні структури джерельною базою кланово-олігархічної системи України. Підтвердженням збереження корупційного складника у владі стало прийняття посадовцями неефективних рішень на киталт підняття собі зарплат на фоні усіх негараздів у країні та зубожіння широких верств населення. Тому в умовах сучасних соціально-політичних реалій в країні для вирішення питань протидії корупції владі необхідно налагодити співпрацю з громадянським суспільством і незалежними засобами масової інформації та разом почати повномасштабні системні антикорупційні заходи задля досягнення поставленої мети, спираючись на вітчизняну нормативно-правову базу, конструктивні пропозиції науковців та світовий досвід країн, які мають позитивні результати в боротьбі з корупцією.

Ключові слова: корупція, корупційна практика, антикорупційні механізми, дискреційна влада, неформальні деструктивні інститути політики.

Стасевська Оксана Анатоліївна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: sanasko@ukr.net
ORCID ID: [0000-0003-1415-7984](https://orcid.org/0000-0003-1415-7984)

ІСТОРИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНСТРУКТ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

У статті розглянуто актуальність осмислення проблеми ідентичності в період трансформаційних змін сучасного суспільства, проаналізовано зв'язок історичної ідентичності та історичної пам'яті. Автор вважає, що теоретичне визначення «історичної ідентичності» як конструкту соціально-гуманітарного знання постає важливою основою для процесу самоідентифікації особистості або соціальної групи в сучасному культурному просторі та висловлює позицію щодо дистинкції означеного конструкту.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, історична ідентичність, історія, історична пам'ять, інтерпретація історичного минулого.

Постановка проблеми. Українське суспільство тривалий час перебувало у стані перманентної невизначеності власного геополітичного вибору, протистояння різних політичних сил та ідеологій, балансування між політичною та етнічною моделлю націєбудівництва, а це, безумовно, позначалося на результативності ідентифікаційних процесів, формуванні власної самоусвідомленості, на забезпеченні стабільності розбудови держави. Отже, соціально-політичні процеси, ураховуючи різноманітність їх виявів, загострюють потребу в самовизначеності, активізують наукове співтовариство в прагненні глибокого та різнобічного аналізу феномену ідентичності. Актуальність нашого дослідження зумовлена ситуацією мультикультуралізму, наявності ознак асинхронності розвитку світу, поширенням мозаїчної (прискорення мінливості критеріїв ідентифікації залежно від змін конкретно-життєвої ситуації) та множинної ідентичностей (національна, регіональна, цивілізаційна, коли як критерії самовизначення використовуються іноді не однорядкові параметри), знеособленням людини в умовах глобалізованого суспільства та її прагненням визначити своє місце у світі. Причиною інтересу автора щодо обраної теми є напруженість в українському суспільстві ідентифікаційних процесів й на-

гальна необхідність відшукати та захистити історично обумовлену ідентичність.

У сучасному теоретичному (так само як й у політичному) дискурсі поняття «ідентичність» є досить популярним предметом дослідження абсолютно різних сфер наукового знання – історії, філософії, соціології, педагогіки, психології, літературознавства тощо. Цим зумовлена неоднозначність підходів до його тлумачення та розуміння [1]. Досліджуване поняття використовується в гуманітарному науковому дискурсі для характеристики відчуття особистістю самовизначеності та безперервності свого існування в часі й просторі. Під ідентичністю розуміється усталеність індивідуальних, соціокультурних, національних або цивілізаційних параметрів, які дозволяють відповісти на запитання: «хто я?» або «хто ми?», що властиво активному суб'єкту, здатному до самоосмислення, самоусвідомлення, самовідокремлення себе від «інших».

У класичному гуманітарному знанні домінувало уявлення про ідентичність як сутнісну властивість буття, про те, що кожному індивіду властиве єдине цілісне «Я», яке й забезпечує його самототожність. У постсучасності акцент зміщується з осмислення ідентичності як єдності та цілісності (як фундаментальних властивостей світу та особистості) у бік її осмислення як роздільності та відмінності. Унаслідок цього виникає увага до множинності реальних й можливих ідентичностей, акцентується проблема кризи ідентичності.

Широке використання в науці, в політиці, у засобах масової інформації цього поняття певним чином нівелює його можливості у виявленні особливостей та закономірностей розвитку сучасного суспільства. Американські дослідники Р. Брубейкер та Ф. Купер відкрито закликають до «обережного» використання поняття ідентичності як аналітичної категорії [2], утім пропонують не відмовлятися, а лише здійснити його чітке розмежування/визначення, виходячи із його тісного зв'язку із реальними соціальними та культурними проблемами суспільства.

Подібну позицію демонструє у свої працях З. Бауман, відзначаючи не просто справжній вибух інтересу до ідентичності, а і її значущість для ціннісного осмислення та вивчення важливих ознак сучасного життя: він констатує, що ніякий інший аспект нашого життя не привертає такої уваги філософів, політологів, соціологів, психологів. Та справа не тільки в тому, що дослідження ідентичності сьогодні є незалежною та досить розвиненою галуззю знання, а в тому, що ідентичність перетворилася на свого роду призму, через яку розглядаються та оцінюються важливі риси суспільства, виклики мультикультурного світу, місце людини в постсучасному світі, зміни соціокультурної ситуації в епоху глобалізації [3, с. 113].

Аналіз основних досліджень та публікацій. Вивчення питання самовизначення людини, особистості, соціальної групи започатковане у ХХ ст. у ме-

жах психологічної науки, а згодом воно поширилося в політологію, соціологію, культурологію, філософію, історію, етику, поступово породжуючи «проблему ідентичності». Ця проблематика має тривалу історію, вона досліджувалася в працях таких відомих західних мислителів, як Т. Адорно, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, В. Гесле, Е. Гіденс, Е. Х. Еріксон, Е. Кассіпер, Е. Фромм, К. Хюбнер та ін. У сучасних умовах вона знаходиться в центрі уваги таких дослідників, як Н. Веєхтер, М. Гарсія-Ольп, Х. Елшайял, Л. МакЕнт-Аталіаніс, Н. Масуока, Б. Павліч-Мішневич, Дж. Ромен, І. Росселліні, А. Саучеллі, К. Серчел, М. Фромм, А. Чаудрі та ін. [4–24].

У радянський період подібні наукові розвідки майже не були поширені, але можна з очевидністю констатувати максимальну увагу до них у пострадянському соціально-гуманітарному дискурсі. Для вітчизняного академічного кола проблема ідентичності набула актуальності із середини 90-х рр. ХХ ст., коли вона постала однією із центральних для опису та аналізу соціокультурних процесів. Найбільш активно у вітчизняному науковому колі досліджується національна ідентичність, про що свідчать роботи таких дослідників, як Є. Бистрицький, М. Вівчарик, М. Головатий, Є. Головаха, Р. Демчук, О. Забужко, Л. Іванова, Н. Ковтун, М. Козловець, В. Кремень, В. Малахов, Л. Нагорна, А. Пономарьова, М. Попович, Ю. Римаренко, В. Степаненко, М. Степико, В. Ткаченко, Г. Філіпчук, М. Шульга, Т. Ящук та ін. [25–32]. Висвітленню проблем пошуку культурної та національної ідентичності українців на сучасному етапі присвячені праці таких вітчизняних учених, як О. Гнатюк, О. Гринів, Ж. Денисюк, І. Лисий, М. Розумний, М. Рябчук, М. Шепелєв, С. Шергін та ін. [33–35]. Аналіз різновидів соціальних ідентичностей (перш за все таких, як національна, громадянська та регіональна) та їх концептуалізація здійснена в публікаціях В. Арбеніної, А. Борисюк, О. Злобіної, К. Іващенко, А. Колодія, І. Кресіної, О. Майбороди, С. Макеєва, Л. Нагорної, М. Обушного, Н. Пелагеші, О. Резника, А. Ручки, О. Стегнія та ін. [36–46].

Сучасна наукова рефлексія щодо ідентичності досить різноманітна та виявила себе достатньо особливо на початку ХХІ ст. Проте чисельна кількість досліджень із означеної проблематики не зменшує її актуальності, демонструє, що окремі ключові аспекти залишаються відкритими. Зокрема, автор вважає, що в ситуації активних глобальних трансформаційних процесів недостатньо уваги приділено осмисленню історичної ідентичності, яка зумовлює визначеність статусу соціальних та культурних груп, а також безпосередньо впливає на якість міжкультурної комунікації.

Мета дослідження полягає в теоретичному аналізі поняття «історична ідентичність» на основі таких теоретичних підходів, як соціальний, конструктивістський, когнітивний, філософсько-культурологічний, екзистенційно-гуманістичний, а також у дистинкції його як теоретичного конструкту соціаль-

но-гуманітарного знання, в експлікації зв'язку з іншими складовими ідентифікаційного процесу.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж буде зроблена спроба теоретичного визначення досліджуваного конструкту, розглянемо низку базових понять, зокрема «ідентичність» та «ідентифікація» [47, с. 110]. Очевидний факт, що індивід не здатний здійснювати життєдіяльність поза ототожненням себе з іншими. Питання самовизначення первинно вживається як властивість речей зберігати свою сутність, специфіку за умов будь-яких змін, у ньому виражається визначеність та приналежність людини до певної групи: класу, стану, суспільства, народу, нації. Ідентичності у своїй різноманітності – національні, етнічні, історичні, професійні, расові, мовні, територіальні, географічні, конфесійні, регіональні, станові, класові, стратифікаційні, статеві, корпоративні та ін. – можуть бути умовно поділені на природні та штучні. Природні існують самі по собі, відтворюють самі себе й залежать не від діяльності людини, а від тих ознак, поміяти які людина не здатна (наприклад, людина не може поміяти расову або етнічну приналежність, оскільки раса або етнос не мають організації, що відтворює ідентичність), вони в політичному сенсі дуже архаїчні та досуб'єктні. Штучні – національні, професійні, соціальні, культурні та ін. – вимагають певної організації, конструюються і спеціально підтримуються, що й забезпечує їх підтримку. Наприклад, національна держава постійно відтворює свою ідентичність через національну історію, національну валюту, національну армію, національну систему освіти, національну правову систему, національну наукову спільноту, національну мову. Ідентичність тяжіє не до об'єктивного, а до суб'єктивного характеру, це інтерпретація місця людини в культурному світі, в темпоральному (у часі) та в топологічному (у просторі) вимірах. Тобто ідентичність – це завжди уявний конструкт.

Поняттям «ідентифікація» позначається суб'єктно-об'єктний, свідомо здійснюваний процес. У процесів ідентифікації має бути певне об'єктивне підґрунтя, якою є сама об'єктивна соціокультурна дійсність. Відмінності між поняттями «ідентичність» та «ідентифікація» мають не сутнісний характер, а семантичний та практичний, тому що вони мають на увазі одну й ту саму феноменологічну реальність. Отже, перше поняття – результат, друге – динамічний процес його формування. У науковій традиції ідентичність описується через ототожнення (як у класичній філософії) або через відмежування (як у постнекласичній філософії).

В історичному контексті проблема ідентичності набула важливості нещодавно, оскільки на ранніх етапах еволюції людства не стояло питання самовизначення, пізніше суспільство формувало чіткі картини світу відповідно до конкретного культурно-історичного етапу свого розвитку, які й забезпечували

людині розуміння свого місця в соціумі. Динамічне ускладнення суспільного життя в Новий час актуалізує цю проблему, й на сьогодні вона вже постає як одна із ключових для соціогуманітарного знання. З другої половини ХХ ст. поширилася тенденція розглядати ідентичність у соціокультурному ракурсі, виходячи з того, що їй належить особлива роль як чинника побудови консолідуючих ціннісних систем, єднальних типів орієнтацій, соціалізації на ґрунті взаємодії, а культура є тим генетичним кодом, яка забезпечує розвиток людства в напрямі створених ним упродовж тривалої еволюції традицій і цінностей. Сучасний етап осмислення соціокультурної ідентичності містить такі дослідницькі підходи: культурологічний (ідентичність постає як власне культурологічне поняття, в якому культурна ідентичність «поглинає» соціальну) і соціологічний (культурна ідентичність розглядається як окремий випадок соціальної).

Структурно соціокультурна ідентичність характеризується виокремленням персонального (індивідуального) та соціального (групового) рівнів; наявністю різних модифікацій/структурних складових – цивілізаційної, регіональної, політичної, громадянської, етнічної, національної, релігійної та в тому числі історичної, кожна з яких зовнішньо та внутрішньо врегульовує поведінкові реакції людини, від чого залежить сприйняття ідеалів, цінностей, орієнтирів, норм, принципів та ін. [48, с. 414–448]. Отже, вона постає відбиттям особистості людини в соціокультурному просторі [49]. Осягнення соціокультурної ідентичності традиційно здійснюється або з позиції есенціалізму (вона є природною, об'єктивно сформованою, не передбачає мінливості, тяжіє до стабільності та майже не залежить від соціальних трансформацій), або з позиції конструктивізму (вона є незавершеним конструктом, відкритим до змін, нестійким, неоднозначним, залежним від різних соціальних факторів).

Постсучасність, яка позначена неусталеністю соціуму, мінливістю його структури, поглибленням індивідуалізації та прискоренням переходу особистості із групи в групу, зумовила загальну кризу соціокультурної ідентичності, що є явищем світового масштабу, а, зокрема, в українському суспільстві виявляється в порушенні спадкоємності, коли руйнується та деформується одна, попередня, ідентичність, а нова ще остаточно не сформована [50].

Висока динамічність соціальних змін зумовлює трансформацію структури соціокультурної ідентичності, внаслідок чого одні модифікації зменшують, а інші збільшують свою значущість. Вагомість історичної ідентичності, самовизначення в часі пов'язана з тим, що ідентичність містить взаємодоповненість минулого і майбутнього. Цей зв'язок минулого й майбутнього, актуальність минулого та актуальність майбутнього дуже важливі як для окремої людини так і для суспільства. Людина безпосередньо живе в сьогоденні, але особистісний простір сьогодення опосередковано охоплює й минуле, й май-

бутнє. З утратою минулого як людина, так і суспільство в цілому, втрачає почуття ідентичності – відчуття totoжності самій собі та безперервності свого існування в часі й просторі, тобто історичну ідентичність. Важливо підкреслити, що «минуле» як те, що вже відбулося, є константою. Але воно надає досвід для майбутнього, яке завжди є відкритим: у людини залишається можливість змінити своє ставлення до нього, отримати нове бачення тих чи інших подій і внаслідок цього набути нове самовизначення, змінити себе й своє подальше життя. Тому нормальним для людини й суспільства є не заперечення і відчуження минулого (що означає втрату історичної ідентичності), а його переосмислення. «Минуле» є свого роду ресурсом для людини в сьогоденні, яке визначає її місце в культурному просторі «тут і тепер», а «майбутнє», як досвід минулого, пов'язане із визначенням подальшого вектора життєвого шляху.

Зверненість до терміна «історична ідентичність» зумовлена відродженням інтересу до історичного досвіду в сучасному світі в контексті переосмислення проблеми ідентичності, оскільки вона детермінована конкретно-історичними умовами. Водночас підвищений інтерес до історичного минулого зумовлений втратою тієї соціальної ідентичності, яка була визнана в сьогоденні як неправильна, нагальною потребою в новій інтерпретації історії через своєрідне «прискорення часу». Принципове значення для осмислення конструкту «історична ідентичність» мають такі характеристики: включеність індивіда до певної соціальної групи та спільноти, які усвідомлюють єдність історичного минулого; характер співвіднесення себе з історичним минулим, або формальне зарахування себе до конкретної історичної групи, коли людина засвоює лише зовнішні ознаки приналежності (уявна ідентичність), або «глибоке» й свідоме прийняття конкретного історичного минулого. Історія є чинником, передумовою, базою специфічної історичної ідентичності, яка поєднує домінантні риси національного характеру з історією його формування. Отже, зрозуміти себе можна тільки в історичній перспективі, приймаючи або ні минуле.

До осмислення конструкту «історична ідентичність» долучалася значна кількість авторів, які акцентували невідривний зв'язок між феноменами ідентичності та історичного минулого. Е. Еріксон називав найважливішою умовою розуміння сутності ідентичності її історичність. Учений вважає, що в будь-якому аналізі (політологічному, соціологічному, філософському, філологічному) ідентичність не можна уявити як кінцевий результат або досягнення. Кожен індивід включений в історію, в потік соціальних змін. Людське життя – це неповторне поєднання індивідуальної душі та духовних шукань епохи, комбінація здібностей, створених у віддаленому минулому, можливостей, що надаються ним, поєднання неусвідомлюваних передумов, що склалися в ході

індивідуального розвитку, й соціальних умов, що виникають і відтворюються в процесі взаємодії поколінь. Так виникає історична ідентичність [51, с. 215], саме історія, зверненість до вивчення історії надає ресурс процесу ідентифікації. Тезу про історичну природу означеного феномену відстоює німецький філософ Г. Люббе: «суб'єкти знаходять свою неповторну ідентичність серед їм подібних через історії» [52, с. 98–99]. Він пов'язував процес набуття історичної ідентичності з небувалим сплеском історизму в сучасному світі, який виражений в безпрецедентній за розмахом та інтенсивністю культурі історіографічного зображення власної та чужої ідентичності. Історизм сучасного суспільства викликаний, на його думку, реакцією на динамічне зростання знання, коли під тягарем новацій виникає дискомфорт сприйняття дійсності. Становлення і виявлення ідентичності відбувається в процесі розгортання часу, коли розкривається сутність людського «Я». Ця традиція розглядати ідентичність як історичний процес починається з філософії історії Г. В. Ф. Гегеля: він застосував це поняття не тільки до буття людини, а й до буття цілих націй, держав, при цьому становлення ідентичності є основною метою історичної еволюції. На його думку, ідентичність формується завдяки трьом темпоральним виявленням духовних зусиль людини: возз'єднанню зі своєю історією, минулим; набуттю ідентичності в сьогоденні; баченню майбутнього та свого місця в ньому [53]. Отже, людина завжди має певне відношення до свого минулого, оскільки історія дає обґрунтування ідентичності. Як зазначав Г. Люббе: «Індивідууми в їх неповторності можуть бути ідентифіковані за допомогою історій. Розповідаючи наші історії, ми демонструємо цю неповторність» [52, с. 108].

Як ми вже зазначали, процес ідентифікації має як просторовий, так і часовий вимір. Суспільство, частиною якого є особистість, постає як наявна спільнота із власним минулим, сьогоденням та майбутнім. Історія народу, нації, суспільства – це не просто календарне минуле, а культурно обґрунтована інтерпретація перебігу подій, фактів, оцінка діяльності видатних діячів. Вона як відчуття особистісної причетності до минулого надає усвідомлення власної не випадковості в суспільстві та світі, відчуття особистісної єдності, спільності з «Іншими» та історичної безперервності самобуття. Історія будь-якої спільноти (так само, як й однієї людини) спирається на те минуле, яке є значущим для розуміння себе в сьогоденні та вибудовування власного майбутнього [54, с. 123–128]. Таким чином, історична ідентичність зумовлена історичною пам'яттю.

Історична пам'ять як багаторівнева система є загально визнаними уявленнями про історію країни, нації, людини, які передаються, функціонують у публічному просторі та формують соціально-культурні ідентичності. Вона має різну інтерпретацію: як спосіб збереження й трансляції минулого в епоху

втрапи традиції, як соціальний запас знань та досвіду, як колективна пам'ять суспільства про минуле, як ідеологізована історія, що пов'язана з виникненням держави-нації тощо, також постає як здатність суб'єктів зберігати набутий досвід та як результат певного упорядкування спогадів шляхом осмислення пережитого досвіду [55]. Провідною функцією історичної пам'яті зазвичай визначають ідентифікаційну – ототожнення групи або окремої особистості із певною історико-культурною спільнотою, що дозволяє суспільству виявити зміст спільного минулого і на основі цього зробити осмисленим реальне буття та окреслити вектори поступу надалі [56]. Її можна уявити як своєрідний духовний стрижень, завдяки якому зберігається знання та інформація про еволюцію, конкретні етапи розвитку, умови існування та культурний потенціал суспільства (народу, нації). Історична пам'ять безпосередньо впливає на розуміння того, що представляє вищу цінність для самоусвідомлення та самовідчуття в суспільстві, отже, на життєвому рівні функціонування вона й забезпечує ідентифікаційні процеси [57].

Справедливо згадати про взаємовплив ідентичності та історичної пам'яті: історична пам'ять не просто психологічний феномен, який зумовлює здатність людини зберігати й утримувати у свідомості події минулого. Історична пам'ять детермінована ідентичністю, це конструкція, яка створюється з метою змінити, переробити розповідь про себе для того, щоб вписатися в контекст сучасності. У свою чергу, історична ідентичність є результатом активного входження людини в сьогодення, в якому перемикає реєстри пам'яті, завдяки чому зберігає цілісність своєї особистості, підтримує осмисленість свого існування, впевненість у своїй сучасності, почуття причетності до інших людей [58, с. 68].

Історична ідентичність дозволяє осмислити досвід історії, долаючи «багатоголосне» трактування історичних подій на основі постійного перегляду історії та її стереотипів соціально-історичною пам'яттю [59]. Водночас історія є одним із найдієвіших чинників формування ідентичності, оскільки історичне минуле визначає ставлення до теперішнього, яке, у свою чергу, задає сприйняття минулого і тому історія з неминучістю буде переосмислюватися та переписуватися. Вона допомагає усвідомити унікальність своєї ідентичності. При цьому наголошується, що соціально-культурні спільноти (народ, нація, різні соціальні групи) набувають та втрачають свою ідентичність тільки в процесі історичного розвитку. Ідентичність суб'єкта ототожнюється з його історичним минулим, відокремити минуле від ідентичності (особи, соціуму) неможливо, але чому тоді виникає криза ідентичності, що спричинює зміну історичної ідентичності? Відповідь на це запитання міститься в працях Ф. Р. Анкерсмита: він звертається до ролі історичної пам'яті як процесу запам'ятовування та забування, говорить про процес «активного забування» –

заміну одних образів минулого новими, ігнорування окремих аспектів минулого, «витискання» із пам'яті болючих сторінок та фактів або розрив із «болісним минулим», що й призводить до відмежування від старої історичної ідентичності та конструювання нової [60].

І. В. Дьомін розглядає історичну ідентичність як сутнісну співвіднесеність соціального об'єкта зі своїм минулим, з певною історичною традицією. Таке трактування означає, що для соціального суб'єкта завжди, в тому числі й у ситуації кризи ідентичності, зберігається можливість відрізнити своє минуле від чужого минулого, дізнатися та пізнати себе у своєму минулому [61]. Структуру історичної ідентичності формують ментальність, історичний досвід, традиції, релігія, національні символи, статус рідної мови [59, с. 319], не менш важливим є збереження артефактів, підтримка архівної діяльності, активація музейної роботи та охорона пам'ятників старовини. Джерелом історичної ідентичності є процес інтерпретації та конструювання історії. Водночас поняття історичної ідентичності тісно пов'язане із поняттям ментальності – глибинним рівнем колективної та індивідуальної свідомості (включаючи й несвідоме), відносно стійкої сукупності настанов та схильностей індивіда або соціальної групи щодо сприйняття світу [62, с. 301]. Ментальність значною мірою є сталою, втім не виключає й певну динамічність через мінливість соціального простору. Таким чином, історична ідентичність, як модифікація соціокультурної, в певному сенсі є умовою стабільності та майбутніх змін ментальності, а також важливим інструментом її розуміння.

Механізм конструювання історичної ідентичності є одним із маркерів збереження та зміцнення державності. Загальний процес культурної глобалізації робить вкрай важливим для держави, нації, іншої спільноти створення відчуття спільної долі в минулому, а відповідно й в майбутньому. Самовизначення себе в історичному сенсі видається простою справою: константність історії має цьому сприяти, отже, історична ідентичність може бути тільки одна на відміну від соціокультурної, яка передбачає певну множинність через чисельність тих ролей, які людина виконує в суспільстві та їх мобільність. Утім наявність декількох інтерпретацій минулого – декількох історій – ускладнює процес пошуку ототожнення себе із минулими. Отже, конструювання історичної ідентичності значною мірою залежить від виваженої ідеологічної стратегії, від контрольованої конкуренції інтерпретацій історії, від неприпустимості підміняти серйозну професійну аналітику «сурогатними версіями та симулякрами» [63]. Вироблення прийнятної для всього суспільства версії інтерпретації минулого зазвичай ускладнюється політичним протистоянням, що призводить до співіснування різних його версій та, як наслідок, ускладнення спільної історичної ідентифікації. Для формування єдиної історичної ідентичності в суспільстві необхідно проводити продуману «історичну по-

літику» (що означає свідоме та цілеспрямоване використання історії як інструменту політичного життя), здійснювати таку інтерпретацію минулого, в якій поєднувалися б уявлення про єдність, трагізм і велич історичного шляху народу, були б відсутніми помилкова та неправдива інформація про події минулого, була б прийнята установка на раціональний підхід до вітчизняної історії, на основі чого були б вироблені основні принципи формування її загальноприйнятої версії. Це фактично означає деполітизацію історії як шляху до становлення історичної ідентичності.

Висновки. Проведене дослідження показало, що історична ідентичність є складовою соціокультурної ідентичності та водночас вона є її основою. Чинник історичної (само)ідентифікації, поряд з національною, етнічною, професійною, расовою, мовною, територіальною, географічною, конфесійною, регіональною, корпоративною тощо, відіграє істотну роль у структуруванні ідентичності особистості або групи, дозволяє соціуму здійснювати самокорекцію, забезпечуючи адаптацію людини до мінливого світу. В узагальненому сенсі теоретичний конструкт «історична ідентичність» постає як сутнісна співвіднесеність соціального суб'єкта зі своїм минулим, з тією чи іншою історичною традицією, як спосіб орієнтації людини у світі. Таке формулювання заздалегідь передбачає, що для соціального суб'єкта завжди (навіть у ситуації «кризи ідентичності») зберігається принципова можливість відрізнити своє минуле від чужого минулого, дізнатися і пізнати себе у своєму минулому. Як у свій час зазначав відомий український мислитель Г. Шпет, духовне багатство індивіда є минуле народу, до якого він сам себе відносить [64, с. 153]. Будь-яке суспільство тільки через історію отримує (пізнає, набуває, конструює) власну ідентичність.

Таким чином, історична ідентичність має двоїстий характер: природний (що зумовлено незмінністю минулого та онтологічно передує історієписанню) та штучний. У такому ракурсі цей конструкт постає як незавершений, відносний, реляційний, який активно конструюється інституційно з метою формування усталених, тривких зв'язків у суспільстві на основі побудування загально визнаної версії єдиного для всіх історичного минулого. Вона постає як досить «пластичний», незавершений атрибут соціального суб'єкта, а її формування є перманентним процесом, що залежить від суперечливості інтерпретацій, безперервного оновлення й доповнення наших знань про минуле.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хашиєва Л. В. Сучасні концепції ідентичності: стратегічний підхід. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2(49). С. 77–83.
2. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами идентичности. *Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма*: [сборник] / [ред.-сост.: И. Герасимов, М. Могильнер, А. Семенов]. Москва: Новое изд-во, 2010. С. 131–192.

3. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2005. 390 с.
4. A question of identity: social, political, and historical aspects of identity : dynamics in Jewish and other contexts / edited by Dikla Rivlin-Katz, Noah Hacham, Geoffrey Herman, and Lilach Sagiv. Berlin; Boston: Walter de Gruyter Oldenbourg, 2019. 394 p.
5. Cercel C. Romania and the quest for European identity : Philo-Germanism without Germans. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 2019. vii, 199 p.
6. Chaudhri A. Multiracial identity in Children's Literature. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. xi, 154 p.
7. Digital technologies and generational identity: ICT usage across the life course / edited by Sakari Taipale, Terhi-Anna Wilska and Chris Gilleard. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xiii, 230 p.
8. Elshayyal K. Muslim identity politics: Islam, activism and equality in Britain. London: I. B. Tauris, 2018. xxiii, 312 p.
9. Fromm M. T. Borderland Memories: Searching for Historical Identity in Post-Mao China. Cambridge; New York, NY: Cambridge University Press, 2019. xiii, 290 p.
10. Garcia-Olp M. How colonization impacts identity through the generations: a closer look at historical trauma and education. Muenchen: Lincom GmbH, 2019. 237 p.
11. History and belonging: representations of the past in contemporary European politics / Edited by Stefan Berger and Caner Tekin. New York: Berghahn, 2018. vi, 206 p.
12. Identity and loss of historical memory: the destruction of archives / Igor Filippov & Flocel Sabaté (eds.). Bern; New York: Peter Lang, 2017. 351 p.
13. Identity, politics and the study of Islam: current dilemmas in the study of religions / edited by Matt Sheedy. Bristol, CT: Equinox Publishing Ltd., 2018. vi, 226 p.
14. Language and identity in multilingual Mediterranean settings: challenges for historical sociolinguistics / edited by Piera Molinelli. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2017. ix, 365 p.
15. Masuoka N. Multiracial identity and racial politics in the United States. New York: Oxford University Press, 2017. xiii, 260 p.
16. McEntee-Atalianis L. Identity in applied linguistics research. London; New York: Bloomsbury Academic, 2019. 314 p.
17. Pawlic-Miśkiewicz B. Performance of identity of Polish Tatars: from religious holidays to everyday rituals. Berlin; New York: Peter Lang, 2018. 287 p.
18. Queering freedom: music, identity, and spirituality: anthology with perspectives from ten other countries / Karin S. Hendricks and June Boyce-Tillman (eds). Oxford; New York: Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2018. xvi, 374 p.
19. Romain G. Race, sexuality and identity in Britain and Jamaica: the biography of Patrick Nelson, 1916–1963. London; New York: Bloomsbury, Bloomsbury Academic, 2017. xi, 264 p.
20. Rossellini I. Know Thyself: Western identity from classical Greece to the Renaissance. New York: Doubleday, 2018. xxii, 469 p.
21. Sauchelli A. Personal identity and applied ethics: a historical and philosophical introduction. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. vi, 243 p.

22. The conscience wars: rethinking the balance between religion, identity, and equality / edited by Susanna Mancini, Michel Rosenfeld. Cambridge; New York, NY: Cambridge University Press, 2018. xx, 493 p.
23. Travelling pasts: the politics of cultural heritage in the Indian Ocean world / edited by Burkhard Schnepel, Tansen Sen. Leiden; Boston: Brill, 2019. xi, 275 p.
24. Waechter N. The construction of European identity among ethnic minorities: «Euro-minorities» in generational perspective. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2020. xii, 163 p.
25. Демчук Р. Українська ідентичність у модусі міфологем: [монографія] / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ: Стародавній Світ, 2014. 235, [8] с.
26. Іванова Л. Г. Національна ідентичність і державницька ідея в Україні (остання чверть XVIII – 60-і рр. XIX ст.): іст. розвідки. Київ: Дніпро, 2017. 365, [1] с.
27. Козловець М. А., Ковтун Н. М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: монографія. Київ: ПАРАПАН, 2010. 347 с.
28. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації: (начерки метадисциплінар. дослідж.). Київ: Т-во «Знання» України, 2013. 415 с.
29. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ: ІПіЕНД, 2002. 271 с.
30. Національна ідентичність і громадянське суспільство: [монографія] / Є. Бистрицький [та ін.]; [відп. ред. Є. К. Бистрицький]. Київ: Дух і літера, 2015. 450, [1] с.
31. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ: НІСД, 2011. 334 с.
32. Філіпчук Г. Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: [монографія]. Чернівці: Друк Арт, 2016. 303 с.
33. Глобалізація і культурна ідентичність: український вимір: [дослідження] / [О. В. Білий та ін.]; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ: Наукова думка, 2018. 276, [1] с.
34. Денисюк Ж. З. Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації: монографія / Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ: НАК-ККіМ, 2016. 223 с.
35. Лисий І. Я. Національно-культурна ідентичність філософії: сім наближень до теми: [монографія]. Київ: Києво-Могилянська академія, 2013. 179 с.
36. Борисюк А. С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз: монографія / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Чернівці: Книги-XXI, 2010. 440 с.
37. Зливков В. Л. Професійна ідентичність та особистість педагога: навч. посіб. для студентів ВНЗ. Ніжин: Лисенко М. М. [вид.], 2014. 131 с.
38. Зражевська Н. І. Розуміння медіакультури: комунікація, постмодерн, ідентичність, ідеології, медіаконтроль: монографія. Черкаси: Ю. Чабаненко [вид.], 2012. 408 с.
39. Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність: монографія / [Лозова О. М. та ін.; під наук. ред. Лозової О. М.]. Київ: Інтерсервіс, 2014. 192 с.

40. Казакевич О. М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Київ; Вінниця: Нілан, 2018. 405 с.
41. Калуга В. Ф. Ідентичність та самоідентичність в соціальному бутті людини: від конфлікту до єднання: монографія. Ніжин: Лисенко М. М. [вид.], 2014. 411 с.
42. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2011. 399 с.
43. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст: [монографія] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. 405 с.
44. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: [монографія] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 269 с.
45. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. Київ: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1999. 40 с.
46. Педагогічна комунікація та ідентичність педагога: монографія / [Г. О. Балл та ін. ; за наук. ред. В. Л. Злиwkова]; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ: Педагогічна думка, 2011. 160 с.
47. Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
48. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.]; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2019. 744 с.
49. Козловець М. А. Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. Вип. 57. С. 3–9.
50. Смірнова О. Д. Проблема кризи культурної ідентичності в сучасній українській філософії. *Грані*. 2015. № 1. С. 44–50.
51. Эриксон Э. Детство и общество / пер. науч. ред. [и примеч.] А. А. Алексеева; [статьи Д. Элкінда, Сони́на В. А.]. Санкт-Петербург: Психол. центр «Ленато»; Балашиха: Фонд «Унив. кн.», 1996. 589,[1] с.
52. Люббе Г. Историческая идентичность. *Вопросы философии*. 1994. №4. С. 94–113.
53. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа / отв. ред. Е. П. Ситковский; редкол.: Б. М. Кедров и др. Москва: Мысль, 1977. 471 с.
54. Філософія історії: підручник для вищої школи / Бойченко В. Г., Горлач М. І., Мануйлов Є. М. та ін. Харків: Прапор, 2006. 656 с.
55. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
56. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 2. С. 156–159.

57. Стасевська О. А. Експлікація аксіологічного аспекту концепту «історична пам'ять». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. № 1(36). С. 123–135.
58. Сергейчик Е. М. Историческая идентичность: территория и карта. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 17. Философия. Конфликтология. Культурология. Религиоведение. 2016. Вып. 1. С. 63–71.
59. Мартинов А. Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2012. Вип. 21. С. 314–331.
60. Анкерсмит Ф.-Р. Возвышенный исторический опыт / пер. с англ. А. А. Олейникова, И. В. Борисовой, Е. Э. Ляминой и др. Москва: Европа, 2007. 612 с.
61. Демин И. В. Проблема исторической идентичности в постметафизической философии истории. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. Серия: Философия. Филология. 2015. № 2 (18). С. 3–18.
62. Требін М. П. Правова ментальність європейців. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 298–305.
63. Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства та свідомісних стереотипів. *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей. 2016. Вип. 10. С. 77–100.
64. Шпет Г. Введение в этническую психологию. Санкт-Петербург: Изд. дом «П. Э. Т.» при участии изд-ва «Алетейя», 1996. 153,[2] с.

REFERENCES

1. Khashyieva, L. V. (2015). Suchasni kontseptsii identychnosti: stratehichniy pidkhid (Modern Identity Concepts: A Strategic Approach). *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Public administration theory and practice*, 2(49), 77–83 [in Ukrainian].
2. Brubejker, R. & Kuper, F. (2010). Za predelami identychnosti (Beyond Identity). Gerasimov, I., Mogil'ner, M. & Semenov, A. (Eds.) *Mify i zabluzhdeniya v izuchenii imperii i nacionalizma* (Myths and fallacies in the study of empire and nationalism): [sbornik] (pp. 131–192). Moskva: Novoe izd-vo [in Russian].
3. Bauman, Z. (2005). *Individualizirovannoe obshchestvo* (Individualized society) / per. s angl. pod red. V. L. Inozemceva. Moskva: Logos [in Russian].
4. Rivlin-Katz, D., Hacham, N., Herman, G. & Sagiv, L. (Eds.) (2019). *A question of identity: social, political, and historical aspects of identity : dynamics in Jewish and other contexts*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter Oldenbourg.
5. Cercel, C. (2019). *Romania and the quest for European identity : Philo-Germanism without Germans*. London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group.
6. Chaudhri, A. (2017). *Multiracial identity in Children's Literature*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
7. Taipale, S., Wilska, T.-A. & Gilleard, C. (Eds.) (2018). *Digital technologies and generational identity: ICT usage across the life course*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

8. Elshayyal, K. (2018). *Muslim identity politics: Islam, activism and equality in Britain*. London: I. B. Tauris.
9. Fromm, M. T. (2019). *Borderland Memories: Searching for Historical Identity in Post-Mao China*. Cambridge; New York, NY: Cambridge University Press.
10. Garcia-Olp, M. (2019). *How colonization impacts identity through the generations: a closer look at historical trauma and education*. Muenchen: Lincom GmbH.
11. Berger, S. & Tekin, C. (Eds.) (2018). *History and belonging: representations of the past in contemporary European politics*. New York: Berghahn.
12. Filippov, I. & Sabaté, F. (Eds.) (2017). *Identity and loss of historical memory: the destruction of archives*. Bern; New York: Peter Lang.
13. Sheedy, M. (Ed.) (2018). *Identity, politics and the study of Islam: current dilemmas in the study of religions*. Bristol, CT: Equinox Publishing Ltd.
14. Molinelli, P. (Ed.) (2017). *Language and identity in multilingual Mediterranean settings: challenges for historical sociolinguistics*. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton.
15. Masuoka, N. (2017). *Multiracial identity and racial politics in the United States*. New York: Oxford University Press.
16. McEntee-Atalians, L. (2019). *Identity in applied linguistics research*. London; New York: Bloomsbury Academic.
17. Pawlic-Miśkiewicz, B. (2018). *Performance of identity of Polish Tatars: from religious holidays to everyday rituals*. Berlin; New York: Peter Lang.
18. Hendricks, K. S. & Boyce-Tillman, J. (Eds) (2018). *Queering freedom: music, identity, and spirituality: anthology with perspectives from ten other countries*. Oxford; New York: Peter Lang AG, International Academic Publishers.
19. Romain, G. (2017). *Race, sexuality and identity in Britain and Jamaica: the biography of Patrick Nelson, 1916–1963*. London; New York: Bloomsbury, Bloomsbury Academic.
20. Rossellini, I. (2018). *Know Thyself: Western identity from classical Greece to the Renaissance*. New York: Doubleday.
21. Sauchelli, A. (2018). *Personal identity and applied ethics: a historical and philosophical introduction*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
22. Mancini, S. & Rosenfeld, M. (Eds.) (2018). *The conscience wars: rethinking the balance between religion, identity, and equality*. Cambridge; New York, NY: Cambridge University Press.
23. Schnepel, B. & Sen, T. (Eds.) (2019). *Travelling pasts: the politics of cultural heritage in the Indian Ocean world*. Leiden; Boston: Brill.
24. Waechter, N. (2020). *The construction of European identity among ethnic minorities: «Euro-minorities» in generational perspective*. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group.
25. Demchuk, R. (2014). *Ukrainska identychnist u modusi mifolohem (Ukrainian identity in the modus of mythology): [monohrafiia] / Nats. un-t «Kyievo-Mohylian. akad.»*. Kyiv: Starodavnii Svit [in Ukrainian].
26. Ivanova, L. H. (2017). *Natsionalna identychnist i derzhavnytska ideia v Ukraini (ostannia chvert XVIII – 60-i pp. XIX st.): ist. rozvidky (National Identity and the State*

- Idea in Ukraine (Last Quarter XVIII – 60 years of XIX century): Historical Intelligence). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
27. Kozlovets, M. A. & Kovtun, N. M. (2010). *Natsionalna identychnist v Ukraini v umovakh hlobalizatsii* (National identity in Ukraine in the context of globalization): monohrafiia. Kyiv: PARAPAN [in Ukrainian].
 28. Kremen, V. & Tkachenko, V. (2013). *Ukraina: identychnist u dobu hlobalizatsii: (nacherky metadystyplinar. doslidzh.)* (Ukraine: Identity in the Age of Globalization: (sketches of metadisciplinary research)). Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy [in Ukrainian].
 29. Nahorna, L. P. (2002). *Natsionalna identychnist v Ukraini* (National identity in Ukraine) / NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].
 30. Bystrytskyi, Ye. K. (Ed.) (2015). *Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo* (National identity and civil society): [monohrafiia] / Ye. Bystrytskyi [ta in.]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
 31. Stepyko, M. T. (2011). *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia* (Ukrainian identity: the phenomenon and the principles of formation): monohrafiia / Nats. in-t strateh. doslidzh. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
 32. Filipchuk, H. H. (2016). *Natsionalna identychnist: kulturno-osvitnii vymir* (National identity: a cultural and educational dimension): [monohrafiia]. Chernivtsi: Druk Art [in Ukrainian].
 33. Bilyi, O. V. and others (2018). *Hlobalizatsiia i kulturna identychnist: ukrainskyi vymir* (Globalization and cultural identity: the Ukrainian dimension): [doslidzhennia] / NAN Ukrainy, In-t filosofii im. H. S. Skovorody. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 34. Denysiuk, Zh. Z. (2016). *Masova kultura i natsionalno-kulturna identychnist v dobu hlobalizatsii* (Mass culture and national-cultural identity in the age of globalization): monohrafiia / Nats. akad. ker. kadriv kultury i mystetstv. Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].
 35. Lysyi, I. Ya. (2013). *Natsionalno-kulturna identychnist filosofii: sim nablyzhen do temy* (National-cultural identity of philosophy: seven approximations to the topic): [monohrafiia]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
 36. Borysiuk, A. S. (2010). *Profesiina identychnist medychnoho psykholoha: sotsialno-psykholohichni analiz* (Professional identity of medical psychologist: a socio-psychological analysis): monohrafiia / Prykarp. nats. un-t im. V. Stefanyka. Chernivtsi: Knyhy-XXI [in Ukrainian].
 37. Zlyvkov, V. L. (2014). *Profesiina identychnist ta osobystist pedahoha* (Professional identity and personality of the teacher): navch. posib. dlia studentiv VNZ. Nizhyn: Lysenko M. M. [vyd.] [in Ukrainian].
 38. Zrazhevska, N. I. (2012). *Rozuminnia mediakultury: komunikatsiia, postmodern, identychnist, ideolohii, mediakontrol* (Understanding media culture: communication, postmodernity, identity, ideologies, media control): monohrafiia. Cherkasy: Yu. Chabanenko [vyd.] [in Ukrainian].
 39. Lozova, O. M. (Ed.) (2014). *Etnopsykholohichni vymir Ukrainy: semiozys, mifotvorchist, identychnist* (Ethno-psychological dimension of Ukraine: semiosis, myth-making, identity): monohrafiia / Lozova O. M. ta in. Kyiv: Interservis [in Ukrainian].

40. Kazakevych, O. M. (2018). *Ukrainska mova, natsiia ta identychnist u mizhimperskomu prostori (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* (Ukrainian language, nation and identity in the inter-imperial space (second half of XIX – beginning of XX century)): monohrafiia. Kyiv; Vinnytsia: Nilan [in Ukrainian].
41. Kaluha, V. F. (2014). *Identychnist ta samoidentychnist v sotsialnomu butti liudyny: vid konfliktu do yednannia* (Identity and self-identity in human social life: from conflict to unity): monohrafiia. Nizhyn: Lysenko M. M. [vyd.] [in Ukrainian].
42. Kikinezhdii, O. M. (2011). *Genderna identychnist v ontogenezi osobystosti* (Gender identity in personality ontogeny): monohrafiia. Ternopil: Navchalna knyha-Bohdan [in Ukrainian].
43. Nahorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* (Regional identity: the Ukrainian context): [monohrafiia] / NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa [in Ukrainian].
44. Nahorna, L. P. (2011). *Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan* (Sociocultural identity: traps of value distinction): [monohrafiia] / NAN Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
45. Obushnyi, M. I. (1999). *Etnonatsionalna identychnist – fenomen samovyznachennia ukraintsiv* (Ethno-national identity is a phenomenon of self-determination of Ukrainians). Kyiv: Redaktsiino-vydavnychiy tsentr «Kyivskiy un-t» [in Ukrainian].
46. Zlyvkov, V. L. (Ed.) (2011). *Pedahohichna komunikatsiia ta identychnist pedahoha* (Pedagogical communication and teacher identity): monohrafiia / [H. O. Ball ta in.]; Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
47. Khoma, N. M. (Ed.) (2015). *Suchasna politychna leksyka* (Modern political vocabulary): entsykloped. slovnyk-dovidnyk / [I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in.]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
48. Trebin, M. P. (Ed.) (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehtratsii* (Political and legal mentality of the Ukrainian society in the conditions of European integration): monohrafiia / [O. O. Bezruk, V. S. Blikhar, L. M. Herasina ta in.]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
49. Kozlovets, M. A. (2011). Identychnist: poniattia, struktura i typy (Identity: concepts, structure and types). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka – Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University*, 57, 3–9 [in Ukrainian].
50. Smirnova, O. D. (2015). Problema kryzy kulturnoi identychnosti v suchasni ukrainskii filosofii (The problem of the crisis of cultural identity in contemporary Ukrainian philosophy). *Hrani – Facets*, 1, 44–50 [in Ukrainian].
51. Jerikson, Je. (1996). *Detstvo i obshhestvo* (Childhood and society) / Perevod, nauch. red. [i primech.] A. A. Alekseeva; [Stat' i D. Jelkinda, Sonina V. A.]. Sankt-Peterburg: Psihol. centr «Lenato»; Balashiha: Fond «Univ. kn.» [in Russian].
52. Ljubbe, G. (1994). Istoricheskaja identichnost' (Historical identity). *Voprosy filosofii – Philosophy Issues*, 4, 94–113 [in Russian].

53. Gegel', G. V. F. (1977). *Jenciklopedija filosofskih nauk* (Encyclopedia of Philosophy). Vol. 3. *Filosofija duha* (Philosophy of spirit) / Otv. red. E. P. Sitkovskij. Red. kolegija: B. M. Kedrov i dr. Moskva: «Mysl'» [in Russian].
54. Boichenko, V. H., Horlach, M. I., Manuilov, Ye.M. etc. (2006). *Filosofii istorii* (Philosophy of History): Pidručnyk dlia vyshchoi shkoly. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
55. Riuzen, Y. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia* (New ways of historical thinking) / Pereklav z nim. Volodymyr Kam'ianets. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
56. Zashkilniak, L. (2009). *Istorychna pam'iat i sotsialni funktsii istorii u suchasnomu sviti* (Historical memory and social functions of history in the modern world). *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny / Hol. red. L. M. Aleksiiyevets. Ternopil: Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatiuka, 2009. – Ukraine – Europe – World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Ternopil: Publishing House of Ternopil V. Hnatiuk National Pedagogical University, 2, 156–159* [in Ukrainian].
57. Stasevska, O. A. (2018). *Eksplikatsiia aksiolohichnoho aspektu kontseptu «istorychna pam'iat»* (Explaining the axiological aspect of 'the historic memory' concept). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: filosofii – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, 1(36), 123–135* [in Ukrainian].
58. Sergejchik, E. M. (2016). *Istoricheskaja identichnost': territorija i karta* (Historical identity: territory and map). *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 17. Filosofija. Konfliktologija. Kul'turologija. Religiovedenie – Bulletin of St. Petersburg University. Ser. 17. Philosophy. Conflictology. Culturology. Religious studies, 1, 63–71* [in Russian].
59. Martynov, A. (2012). *Ukrainska istorychna identychnist u zahalnoievropeiskomu konteksti: spilni rysy ta osoblyvosti* (Ukrainian historical identity in a pan-European context: common features and peculiarities). *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky – Ukraine's International Relations: Research and Findings, 21, 314–331* [in Ukrainian].
60. Ankersmit, F.-R. (2007). *Vozvyshennyj istoricheskij opyt* (Sublime historical experience) / Per. s angl. A. A. Olejnikova, I. V. Borisovoj, E. Je. Ljaminsoj i dr. Moskva: Evropa [in Russian].
61. Demin, I. V. (2015). *Problema istoricheskoy identichnosti v postmetafizicheskoj filosofii istorii* (The problem of historical identity in the post-metaphysical philosophy of history). *Vestnik Samarskoj gumanitarnej akademii. Serija: Filosofija. Filologija – Bulletin of the Samara Humanitarian Academy. Series: Philosophy. Philology, 2(18), 3–18* [in Russian].
62. Trebin, M. P. (2017). *Pravova mentalnist yevropeitsiv* (Legal mentality of Europeans). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Politolohiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Political Science, 2(33), 298–305* [in Ukrainian].

63. Nahorna, L. (2016). Identyfikatsiini kryzy yak stymulatory nasylstva ta svidomisnykh stereotypiv (Identification crises as stimulants of violence and conscious stereotypes). *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei – Regional History of Ukraine. Collection of scientific articles*, 10, 77–100 [in Ukrainian].
64. Shpet, G. (1996). *Vvedenie v jetnicheskiju psihologiju* (Introduction to Ethnic Psychology). Sankt-Peterburg: Izd. dom «P. Je. T.» pri uchastii izd-va «Aletejja» [in Russian].

Стасевская Оксана Анатольевна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры культурологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ИСТОРИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ КОНСТРУКТ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ

Статья посвящена осмыслению проблемы идентичности в период трансформационных изменений современного общества, проанализирована связь исторической идентичности и исторической памяти. Автор считает, что теоретическое определение «исторической идентичности» как конструкта социально-гуманитарного знания является основой для процесса самоидентификации личности или социальной группы в современном культурном пространстве и обосновывает свою позицию относительно дистинкции указанного конструкта.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, историческая идентичность, история, историческая память, интерпретация исторического прошлого.

Stasevska Oksana Anatoliivna, Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Culturology Yaroslav Mudryi National
Law University, Kharkiv, Ukraine

HISTORICAL IDENTITY AS A THEORETICAL STRUCTURE OF SOCIO-HUMANITARIAN KNOWLEDGE

Problem setting. *In modern theoretical (as well as in political) discourse, the concept of «identity» is a very popular subject of study of completely different spheres of scientific knowledge – history, philosophy, sociology, pedagogy, psychology, literary studies, etc. The relevance of the study of the problem of identity in the modern world is conditioned by the situation of multiculturalism, the presence of signs of asynchronous development of the world, the spread of mosaic and multiple identities. The reason for the author's interest in the chosen topic is also the aggravation of the identification processes in Ukrainian*

society and the urgent need to preserve the historically conditioned identity. The widespread use in science, in politics, in the media of this concept requires a clear delineation/definition of the defined concept, based on its close connection with the real social and cultural problems of society. Identity research is today an independent and advanced field of knowledge, and the very concept of «identity» has become a prism through which important features of modern life are studied and evaluated.

Recent research and publications analysis. *The problem of identity has been the subject of analysis in western science since the second half of the 1960s. She was approached by E. H. Ericsson, Y. Habermas, E. Fromm and others. In Soviet science, the concept of identity was not used, but in the post-Soviet sociohumanities it was actively studied. The most developed concepts of identity within the post-modern world belong to J. Habermas, E. Erickson, A. Etzioni, M. Castels, S. Huntington, V. Hesle, K. Hübner and others. For the domestic academic community, the problem of identity became urgent since the mid-1990s, when the problem of national identity began to be actively explored in the works of E. Bystritsky, M. Golovaty, E. Glovakha, O. Zabuzhko, V. Stepanenko, V. Kremen, V. Tkachenko, M. Ovcharik, L. Nagorny, M. Obushniy, N. Pelagesh, Y. Rimarenko, A. Ponomaryova, M. Popovich, M. Stepiko, M. Shulga, T. Yashchuk and others. Modern scientific reflection on identity has proved to be sufficient, but this debate is far from over. The author considers that in the scientific space insufficient attention is paid to comprehending the theoretical construct «historical identity».*

Paper objective. *The purpose of our study is to theoretical analysis of scientific sources for the study of the concept of «historical identity», as well as its distinction as a theoretical construct of social and humanitarian knowledge, establishing its connection with other components of the identification process.*

Paper main body. *The task to comprehending the the theoretical construct «historical identity» is conditioned by a revival of interest in the historical experience, in the historical past, which is caused by the loss of previous social identity, an urgent need for a new interpretation of history through a kind of «acceleration of time». History provides a resource for identifying identity: appealing to the study of history, to individual significant historical events, of historical figures aids the process of identification. The tradition of considering identity as a historical process begins with the G. Hegel's philosophy of history, which applied this concept to the existence of an individual, entire nations and states. The identification process has both a spatial and a temporal dimension. The history of the people, nation, society is not just a calendar past, but a culturally sound interpretation of the events and activities of prominent figures. Thus, historical identity is conditioned by historical memory. Historical memory, as a complex system, is a common conception of the past of a country, a nation, a person, which shapes socio-cultural identities. It serves both as the ability of subjects to retain the experience gained and as a result of a certain ordering of memories and experiences. Historical memory can be imagined as a kind of spiritual core through which knowledge and information about evolution, specific stages of development, conditions of existence and cultural potential of society (people, nations) are stored. It directly influences the understanding that is of the highest value for self-awareness and well-being in society, and provides identification processes. Historical memory is*

determined by identity, that makes sense of the experience of history, overcoming «polyphonic» interpretation of historical events based on the constant revision of history and its stereotypes with socio-historical memory. At the same time, history is one of the most effective factors in the formation of identity, since the historical past determines the relation to the present, which in turn determines the perception of the future. The historical identity of the subject is identified with its historical past. This means that for the social subject, including in the situation of identity crisis, there is always an opportunity to distinguish his past from another's past, to know and to know himself in his past. The structure of historical identity is shaped by mentality, historical experience, traditions, religion, national symbols, status of the mother tongue. The source of historical identity is the process of interpreting and constructing history. Constructing historical identity depends to a large extent on a well-balanced ideological strategy, on the controlled competition of interpretations of history.

Conclusions of the research. Our studies have shown that historical identity is a component of sociocultural identity and at the same time is its foundation. The factor of historical (self)identification, along with national, ethnic, professional, racial, linguistic, territorial, geographical, confessional, regional, corporate etc., plays an essential role in the structuring of identity. In a generalized sense, the theoretical construct «historical identity» emerges as the essential correlation of the social subject with its past. The theoretical construct «historical identity» can be defined as an unfinished, unsteady, relational one that is actively constructed institutionally to form established, lasting bonds in society based on building a universally accepted version of a unified historical past. «Historical identity» is a continuous process of updating and supplementing our knowledge of our past in the search for historical identity.

Keywords: identity, identification, historical identity, history, historical memory, interpretation of the history.

Яковлев Максим Володимирович, кандидат політичних наук, доцент, керівник Школи політичної аналітики і доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
Україна
e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-7774-3513

ПРИКЛАДНЕ КОНСТРУЮВАННЯ КОНЦЕПТІВ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ ЗА МЕЖАМИ СЕМАНТИЧНОГО ПІДХОДУ

Методологічні дискусії щодо конструювання концептів політичної науки для прикладного кількісного та якісного емпіричного аналізу, що виходять за межі традиційного семантичного підходу до концептів як до термінів чи теоретичних конструктів, розглядаються в порівняльній перспективі на основі деконструкції причинно-наслідкового, онтологічного та реалістського бачення концептів, запропонованого американським дослідником Г. Гертцем.

Ключові слова: *концептосфера політичної науки, концептологія, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, політична теорія, методологія наукових досліджень.*

Постановка проблеми. Серед суспільствознавців станом на сьогодні немає єдиного підходу до визначення поняття «концепт» [1], однак усі науковці погоджуються, що концепти потрібні як для конструювання теорій [2], так і для прикладних емпіричних досліджень [3]. Метахтонні, тобто ключові для наукової галузі концепти становлять конститутивне осердя будь-якої наукової дисципліни: важко уявити собі політологію як дисципліну без її метахтонних концептів ВЛАДА (а саме так у лінгвістиці прийнято подавати концепти – великими літерами) чи ПОЛІТИКА або ПРАВО чи ЗАКОННІСТЬ для юриспруденції. Разом з тим ці концепти мають таку велику кількість трактувань і пояснень, що на їх позначення використовують терміни «сутнісно оспорювані концепти» [4] або «концепти-кочівники» [1], а деякі вчені навіть відверто заявляють, що «замість того, щоб давати визначення концепту... я волю імпліцитно його визначати через обговорення того, як його можна сконструювати» [5, р. 1]. Попри таку невизначеність науковці продовжують свої прикладні дослідження. Зазвичай, для того щоб не вдаватися в розлогі дискусії про значення терміна, прийнято подавати його етимологію, часи появи тер-

міну, а також окреслювати сферу значень, на які поширюється термін, тобто мовою логіки визначати зміст та обсяг поняття. Безумовно, концепти за своєю природою складніші за терміни, однак для прикладних цілей досліджень зазвичай їх зводять до термінів, здійснюють їх побіжний семантичний аналіз, а далі вже переходять до концептуалізації та операціоналізації під конкретні дослідницькі завдання. Основна проблема полягає в недостатньому теоретико-методологічному опрацюванні підходів, стратегій і тактик прикладного конструювання концептів, саме розгляду цієї проблеми присвячена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Американський методолог, політолог і дослідник міжнародних відносин Г. Гертц є автором цитати про те, що краще не визначати концепти «напрямую», а через дискусію про те, в яких спосіб їх конструювати, імпліцитно давати їм визначення [5, р. 1]. Ідею про те, що деяким концептам у принципі дуже важко дати визначення, найкраще висловив у своїй доповіді «Товариству Аристотеля» (повна назва – «Товариство Аристотеля для систематичного дослідження філософії», засноване 1880 р., яке діє до цього часу і матеріали якого публікує видавництво Оксфордського університету) у березні 1956 р. британський філософ В. Б. Голлі, який промовисто назвав свою промову англійською мовою «*Essentially contested concepts*», що українською орієнтовно можна перекласти «Сутнісно оспорювані концепти», тобто такі концепти, що їх значення постійно є предметом дискусій та обговорень [4]. Знаковим для відбиття складності роботи з концептами стала публікація бельгійського філософа науки І. Стенгерс, яка запропонувала термін «*nomadic concepts*», що його українською можна передати, як «кочові концепти» [6]. Підходи до аналізу концептів упорядкував та розглянув Ф. Беренскеттер з Університету Лондона, який 2016 р. опублікував статтю з лаконічною назвою «Аналіз концептів» [7]. Безумовно, великий внесок до дослідження концептів, серед багатьох інших дослідників, зробили Дж. Сарторі [8], Дж. Геррінг [9], Д. Колліер [10], М. Ріхтер [11]. Утім їхні підходи згаданий уже Г. Гертц назвав *семантичними*, що для нього є синонімічним до традиційного обговорення смислу концепту на основі різних філософських позицій [5, р. 1–2], що контрастують з винятково утилітарним і прагматичним підходом Гертца, суровою вимогою якого до концепту є здатність формалізувати його до рівня математичних показників, можливість чітко виокремити критерії наявності чи відсутності ознак, сукупність яких і формує досліджуваний концепт.

Формулювання цілей. Таким чином, *мета* цієї статті полягає у виокремленні переваг і недоліків прикладних підходів до конструювання концептів політичної науки, які виходять за межі семіотичного аналізу значення конкретного концепту. Досягнення цієї мети потребує вирішення таких взаємопов'язаних завдань: 1) розкрити, в чому полягає причинно-наслідкове,

онтологічне та реалістське бачення концептів, запропоноване американським дослідником-політологом Г. Гертцем; 2) порівняти бачення Г. Гертца з підходами інших суспільствознавців до роботи з концептами; 3) проілюструвати ключові перешкоди в конструюванні чітко визначених концептів політичної науки, які б вирізнялися однозначністю тлумачень та легкістю технічної операціоналізації.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що у примітці у вступі до своєї книги, що присвячена концептам у соціальних науках, Г. Гертц, як вже зазначалося раніше, заявляє, що йому більше цікаво не обговорювати значення концептів, а свого роду процесуально їх визначати через конструювання цих самих концептів [5, р. 1], пізніше він все ж дає цікаву цитату: «концепти є теоріями про онтологію: вони є теоріями про фундаментальні, конститутивні елементи феномену» [5, р. 5]. Він розгортає приклад і пояснює, що є державою загального добробуту та які послуги держава має надавати своєму населенню і які умови для нього створювати, щоб бути саме такою державою. Г. Гертц наводить таку ілюстрацію для того, щоб зняти певне напруження, про яке він пише так: «багатьом дослідникам, що працюють у кількісній традиції, провокативним [у визначенні] може видаватися слово “онтологічні”, водночас багато інтерпретативістів будуть протестувати проти мого слововжитку» [5, р. 5]. Для того щоб зняти напругу і наперед забезпечити себе від претензій з боку обох таборів дослідників – кількісних і якісних – Гертц наполягає на тому, що він досить «прямолінійно» (в оригіналі він вживає слово *straightforward*) використовує цей термін для позначення ключових характеристик феномену [5, р. 5].

Вочевидь, формувати концепти за допомогою «прямолінійного» визначення ключових характеристик якогось явища не завжди є легкою справою. Приміром, німецький дослідник Г. Фрітці, що займається спадщиною видатного німецького вченого М. Вебера, назвав свою минулорічну статтю так: «Концепт “сучасної держави” Макса Вебера» [12], однак дуже цікаво, що по самій статті не зрозуміло, чи вживав Вебер у принципі таке словосполучення як «сучасна держава», бо автор каже про «Weber's unlabelled definition of 'modern politics'» [11, с. 367], що приблизно можна перекласти як «*немарковане визначення*», тобто таке, яке не прописано чітко. Тоді схоже на те, що ми маємо концепт, визначення якого дослідники вже після Вебера вивели на основі пояснюваного ним феномену. Виходить, що концепт СУЧАСНА ДЕРЖАВА пройшов ономасіологічний шлях – від феномену до терміна, однак, безумовно, ми не можемо говорити, що в «сучасної держави» є якісь ключові характеристики, які були однаковими за часів Вебера і лишаються такими ж і в наші часи, на які можна було б «прямолінійно» вказати, як про це пише Гертц.

Дещо подібну ситуацію зустрічаємо в статті чеського дослідника М. Палецека, що вийшла також 2019 р. і яка присвячена метахтонному для низки дисциплін концепту КУЛЬТУРА [13]. Розглядаючи наукову спадщину видатного французького соціолога Еміля Дюркгайма, Палецек пише: «Дюркгайм говорив про суспільство, проте суспільство в його теорії відіграє точно таку ж роль, що культура» [13, р. 55]. Якщо роль «точно така», то на що «прямо-лінійно» (якщо скористатися слововжитком Гертца) вказував Дюркгайм – на культуру чи все ж на суспільство? Справедливим буде і питання про те, чи означає це твердження синонімію понять у Дюркгайма, а якщо так, то прямо-лінійного вказування на якісь чіткі властивості двох концептів, які є синонімами, бути не може – потрібен один концепт.

Окрім настільки очевидних «ігор зі словами», проілюстрованими вище, трапляються і більш складні випадки. Приміром, Р. Орсі, що працює в Токійському університеті, у своїй статті, присвяченій концепту Карла Шмітта GROSSRAUM (дослівний переклад з німецької: «великий простір»), що вийшла друком 2019 р., дає власне і досить складне визначення цьому концепту: «концепт *Großraum* є територіальною артикуляцією діалектики людське / не-людське, що проєктується зверху вниз» [14] і при цьому Р. Орсі стверджує, що саме це й мав на увазі у своїх працях К. Шмітт. Як видно з цього прикладу, онтологічна дискусія про смисл концепту може бути досить складною.

Отже, «прямо-лінійне» вказування на ключові для концепту ознаки є не легкою справою. Утім саме для того, щоб такі процедури в принципі були можливими, Г. Гертц наполягає на тому, що його підхід до концептів сповідує причинно-наслідкове, онтологічне і реалістське бачення концептів, у тому значенні, що: «воно є онтологічним, бо зосереджується на тому, що конститує феномен, причинно-наслідковим, бо ідентифікує онтологічні атрибути, які відіграють ключову роль у причинно-наслідкових гіпотезах, поясненнях та механізмах. Воно є реалістським, бо передбачає емпіричний аналіз явища» [5, р. 4]. Слід відзначити, що Гертц є дуже послідовним у своєму підході, бо перш ніж він заявляє про таке бачення концептів (на сторінці 5 своєї праці), на попередній сторінці він пише про те, за якими критеріями він оцінює якість визначень. Для нього хороше визначення – це таке визначення, що задовольняє такі дослідницькі потреби: 1) формування гіпотез; 2) пошук пояснень; 3) встановлення причинно-наслідкових зв'язків [5, р. 4]. Для втілення цього утилітарного бачення концептів через одну сторінку Гертц виділяє три *рівні концептів*, а саме: *базовий* або «когнітивно основний», *вторинний* рівень конститутивних вимірів концепту та *рівень даних* або *індикаторів* [5, р. 6]. Отже, цей підхід є прагматично-утилітарним, певною мірою механістичним і, зрештою, орієнтованим більше на кількісну дослідницьку традицію.

Якщо говорити про механістичний підхід до формування концептів, то норвезький дослідник С. Гундерсен підійшов до питання з досить радикальних позицій: на його думку, будь-яке механістичне визначення в принципі може становити загрозу соціальним наукам. Хід його думок дуже цікавий: пояснення на основі механізмів (англ. *mechanism-based explanations*), можуть вести до біологічного і психологічного редукціонізму соціальних процесів, а це загрожує автономності суспільствознавчих дисциплін, оскільки: «дисципліна є автономною, якщо нею не керують і якщо її не обмежують інші дисципліни, а оскільки психологія і біологія пояснюють поведінку людини, то може скластися враження, що соціальні науки втратять свою автономію, або навіть будуть замінені психологією та біологією» [15, р. 36]. Звісно, норвезькому культурологу можна закинути, що він перебільшує ризики і малює ефемерну загрозу, але тверезе зерно в його критиці полягає саме в тому, що механістичні пояснення складних суспільно-політичних процесів вочевидь в кінцевому результаті призведуть до редукціонізму.

Орієнтація на кількісну методологію, яку помітно в підході Г. Гертца, безумовно, має свої плюси. Якщо наука орієнтується винятково на теоретичні дискусії, то існує ризик, що це сталося з країнами Латинської Америки (і тривало до середини ХХ ст.), «парадигми, теорії та підходи, а не методи чи аналітичні техніки, визначали питання про суспільні проблеми» [16, р. 53]. З другої половини ХХ ст. методологія поступово почала займати центральне місце в поясненні соціальних процесів у країнах Латинської Америки, тож ситуація пішла на покращення. Разом з тим очевидною є потреба в балансуванні між «парадигмами, теоріями та підходами» та винятково методологією, особливо кількісною. Якщо оперувати винятково чисельними показниками, то слід мати на увазі, що «використання чисел створює ілюзію визначеності та чіткості, що часто не відповідає невизначеності, якою характеризуються складні та багатовимірні проблеми політики (*policy issues*)» [17, р. 1041]. Відповідно конструювання концепту потребує балансування між теорією та математичною квантифікацією ключових ознак концепту. Як пише іспанська дослідниця М. Діас-Перальта, «концептуалізація – це взаємодія індивіда з його оточенням, особливо з його соціальним контекстом» [18, р. 130]. Як же ж за допомогою визначення концепту охопити ці всі нюанси? Це, безумовно, складне завдання, про яке дослідник Г. Бер взагалі пише, що «проблеми ХХІ ст. вимагають радикальної уяви» [19, р. 1224], отже потрібно по-особливому підходити до опрацювання концептів, що він ілюструє власним прикладом, розробляючи «політичний концепт ВІДВОРОТНОСТІ (англ. *reversibility*) у міжнародних відносинах» [19]. Іншими прикладами докладання якщо не «радикальної уяви», то щонайменше суттєвих зусиль до конструювання концептів, можуть бути такі концепти, як ДРУЖБА [20] або САМО-

ПЕРЕВОРОТ (мається на увазі один з «видів» державних переворотів у країнах Латинської Америки в оригіналі, іспанською мовою *autogolpe*) [21] чи АВТЕНТИЧНІСТЬ у політичному смислі [22].

Наведені приклади ілюструють труднощі в застосуванні підходу Г. Гертца і можуть вказувати на його обмеження, хоча насправді його підхід має і спільні риси з якісною дослідницькою традицією, яка теж стикається з подібними викликами. Приміром, візьмемо політологічний концепт КЛІЄНТИЛІЗМ і подивимося, як його за допомогою однозначно не кількісного, а виразно якісного – етнографічного – підходу пропонують досліджувати науковці із США Х. Ауєро та К. Бензекрі. На їхню думку, *клієнтилізм* є частиною «практичної логіки політичного панування» [23, р. 179], отже, він є «вкоріненим у щоденне життя» і має «рутинний та персоніфікований характер» [23, р. 180–181]. Таке бачення клієнтилізму Х. Ауєро та К. Бензекрі конструюють на основі концепції *габітусу* Бурдьє, і їхній підхід дозволяє їм дослідити клієнтилізм за допомогою етнографічних методів. Отже, їх теж можна назвати прагматичними утилітаристами, яким зі своїм кількісним підходом є і Г. Гертц.

Варто відзначити, що й у використанні кількісної традиції Г. Гертц вочевидь не є самотнім дослідником. У своїй книзі він використовує підхід «нечітких множин» (англ. *fuzzy-set*), що базується на Булевій алгебрі й до популяризації якого в суспільствознавчих дисциплінах особливих зусиль доклав видатний науковець Ч. Регін [24], якого у своїй праці згадує і на якого покликається Г. Гертц. В основі цього підходу є визначення наявності чи відсутності ключових ознак для того, щоб емпірично ідентифікувати характеристики концепту, що математично позначається як 0 у випадку повної відсутності ознаки, 1 – коли є повноцінна її наявність (відповідно, між ними можливі й «проміжні форми» у вигляді неповної ознаки, але обсяг цієї статті не дозволяє зупинитися на цьому аспекті детальніше). Приміром, Р. Беверидж з Університету Глазго розглядає подібну проблематику в процесі визначення концепту ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ, коли пише, що «для того, щоб деполітизацію критикувати, її потрібно емпірично ідентифікувати» [25], а для цього необхідно розібратися, за якими ознаками вона співвідноситься з поняттями *пост-політика* та *анти-політика*, тобто які ознаки характеризують їх, а які – саме деполітизацію [25, р. 592]. Р. Беверидж не будує таблиць достатніх та необхідних умов для визначення *деполітизації*, як це робить Г. Гертц, проте по статті видно, що запропонований у ній підхід суголосний уявленню про атрибути концептів, можливості пошуку його ознак чи фіксації їх відсутності тощо.

Отже, побіжний порівняльний аналіз підходу Г. Гертца до визначення концептів, який в основі своїй є утилітарно-прагматичним та орієнтованим на кількісну дослідницьку традицію, перегукується з підходами інших науковців,

що займаються опрацюванням концептів. Визначивши це, можемо перейти до останнього завдання, а саме виокремлення тих чинників, що ускладнюють однозначне й чітке визначення концептів. Як уже згадувалося на початку статті, британський філософ В. Б. Голлі ще 1956 р. ввів в обіг поняття «сутнісно оспорювані концепти». Варто зауважити, що він мав на увазі не тільки і не стільки концепти, щодо яких постійно точаться дискусії, а саме *природу* чи *сутність* концептів, визначення яких, приміром, вимагає ціннісного підходу [26, р. 10–19]. Оцей чинник – ціннісний вимір концепту – є однією з виділених Голлі «умов сутнісної оспорюваності» (англ. *conditions of essential contestedness*), яких він усього виділив сім, і ретельний розгляд кожного з них не вписується в обсяги цієї статті. Утім Голлі започаткував дискусію про природу політичних концептів саме з позицій їх наперед заданої невизначеності. Дискусію про природу таких концептів не слід вести в категоріях бінарної опозиції «добре – погано», оскільки, вочевидь, з практичних міркувань дослідникам було б зручніше мати чітке й однозначне визначення концепту, і з такої позиції «сутнісна оспорюваність» є явищем негативним. Проте також варто задатися питанням про майбутнє науки: якби метахтонні для неї концепти були чітко визначуваними, то їх можна було визначити «раз і назавжди» та зупинити їх обговорення, припинити наукові дискусії, а це однозначно «погано» для будь-якої науки... Дослідник із США М. В. Спайсер у своїй статті 2018 р. розглянув питання про «сутнісну оспорюваність» дуже важливого концепту ДЕМОКРАТІЯ і значення, яке спірна природа цього терміна має не лише для політичної науки, а й для прикладної галузі публічного адміністрування [27]. М. В. Спайсер визнає, що «значення політичних концептів неможна відокремити від політичних практик» [27, р. 730], але найважливішим є те, що він не тільки «не нарікає» на той факт, що концепти на кшталт *демократія* не мають однозначного визначення, а й вказує на позитивний аспект спірності: «визнання ідеї сутнісно оспорюваних концептів є... важливим для захисту та сприянню політики як практики (англ. *practice of politics*) тому що таке визнання наснажує партії, що сперечаються щодо цих концептів, узгоджувати свої відмінні погляди шляхом аргументації, а не за допомогою сили чи насилля» [27, р. 726].

Вочевидь, сама природа концептів, якою займається політична наука, вимагає і потребує, щоб їх значення постійно дискутувалися. Візьмемо, приміром, СВОБОДУ: цей концепт однозначно матиме різниці тлумачення в межах, наприклад, лібералізму, соціалізму чи консерватизму, і жоден науковець, що стоїть на засадах наукової нейтральності, не зможе стверджувати, що ідеологічне потрактування СВОБОДИ як концепту в межах якоїсь однієї політичної ідеології «об'єктивно» є кращим за його бачення крізь призму іншої ідеології. Зрештою, як пише А.-І. Хювенен з Університету Тампере, «концеп-

ти розробляються для того, щоб явища ставали чіткіше видимими» [28, р. 32], отже, люди з різними політичними позиціями мають право для себе прояснювати ті явища, що вважають першочерговими на суспільно-політичному порядку денному, і саме тому можна вважати, що спірність є ключовою ознакою тих концептів, що є сутнісно політичними [29, р. 424].

Висновки. Викладений у статті матеріал дозволяє зробити такі висновки: 1) причинно-наслідкове, онтологічне та реалістське бачення концептів, запропоноване американським дослідником-політологом Г. Гертцем, є утилітарним підходом, в межах якого концепти розглядаються не з позицій філософських дискусій чи «спірних моментів», а винятково з прагматичних міркувань прикладних дослідницьких тем, для потреб яких концепти розкладають до рівня показників (який є останнім – третім – рівнем багаторівневої структури концептів, запропонованої Г. Гертцем), за якими дослідники визначають наявність чи відсутність ознак досліджуваного явища; 2) свій підхід до конструювання концептів Г. Гертц протиставляє традиційному підходу, який він називає *семантичним*, оскільки для нього, на думку автора, ключовою є дискусія про сутність явища, а надання визначення в ньому синонімічне розкриттю суті концепту як такого, що позначає конкретне досліджуване явище; підхід Г. Гертца перегукується з дуже практичним і математично формалізованим підходом до дослідження випадків (кейс-стаді), розробленим Ч. Регіном, який активно пропагує застосування логіки й математики нечітких множин, елементи яких також застосовуються в роботі Г. Гертца (який покликається на праці Ч. Регіна), і це наближає його підхід до кількісної дослідницької традиції; разом з тим, порівняння бачення концептів Г. Гертца з підходами інших суспільствознавців до роботи з ними вказує на спільне бачення важливості протиставлення досліджуваного явища та його антитези (як у наведеному прикладі *пост*-політики, *анти*-політики та *не*-політики); утилітаризм роботи з концептами вочевидь притаманний не лише кількісній дослідницькій традиції, на яку опирається Г. Гертц, але, як показують наведені у статті приклади, такі підходи зустрічаються і в якісній традиції, що проілюстровано етнографічним дослідженням феномену клієнтилізму; 3) ключовою перешкодою конструюванню чітко визначених та однозначних концептів політичної науки є сама природа таких концептів, на позначення якої британський філософ В. Б. Голлі в середині минулого століття запропонував поняття «сутнісно оспорювані концепти»; політичні концепти не можуть вирізнятися однозначністю тлумачень не тому, що вони викликають гарячі дискусії щодо значень, а тому що за своєю суттю ці концепти містять такі складові, що вимагають застосування ціннісних суджень, ідеологічних позицій, вписування у конкретний суспільно-політичний контекст; ідеальний стан чіткої визначеності кожного політичного концепту означав би не лише спрощення технічної операціона-

лізації категоріально-понятійного апарату політичної науки, а й призвів якщо не до кінця її як науки, то принаймні зупинив би її розвиток, оскільки визначити поняття раз і назавжди означало б припинити теоретико-методологічні дискусії про значення, конотації, неоднозначні смисли складних понять, що позначають не менш складні суспільно-політичні явища та владні відносини; 4) отже, ключовою перевагою прагматичного підходу до визначення концептів, що виходить за межі семантичних дискусій про смисли термінів, є утилітарна можливість прикладних досліджень, у яких значення концепту реконструюється шляхом пошуку його сутнісних характеристик, що їх можна ідентифікувати за допомогою методів як кількісної, так і якісної дослідницької традиції; утім такий підхід обмежує можливість теоретико-методологічних дискусій про значення ключових концептів, а саме такі аргументовані дискусії про зміст та обсяг ключових понять політики є невід'ємною складовою демократичних практик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Greene C. Nomadic Concepts, Variable Choice, and the Social Sciences. *Philosophy of the Social Sciences*. 2019. Vol. 50, Issue 1. P. 3–22.
2. Hay C. *Political Analysis: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. xiii, 314 p.
3. Robison J., Stevenson R. T., Druckman J. N., Jackman S., Katz J. N., Vavreck L. An Audit of Political Behavior Research. *SAGE Open*. 2018. Vol. 8, Issue 3. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2158244018794769> (accessed: 28.02.2020).
4. Gallie W. B. Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*. 1956. Vol. 56. P. 167–198.
5. Goertz G. *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton: Princeton University Press, 2006. xi, 296 p.
6. D'une science à l'autre: des concepts nomades / D. Andler ... [et al.]; sous la direction de Isabelle Stengers. Paris: Seuil, 1987. 387 p.
7. Berenskoetter F. Approaches to Concept Analysis. *Millennium: Journal of International Studies*. 2016. Vol. 45, Issue 2. P. 151–173.
8. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*. 1970. Vol. LXIV, No. 4. P. 1033–1053.
9. Gerring J. *Social science methodology: a unified framework*. 2nd ed. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012. xxv, 495 p.
10. Collier D., Mahon J. E. Conceptual 'Stretching' Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*. 1993. Vol. 87, Issue 4. P. 845–855.
11. Richter M. *The history of political and social concepts: a critical introduction*. New York: Oxford University Press, 1995. vii, 204 p.

12. Fitzi G. Max Weber's concept of 'modern politics'. *Journal of Classical Sociology*. 2019. Vol. 19, Issue 4. P. 361–376.
13. Palecek M. The evolution of 'culture': Juggling a concept. *Anthropological Theory*. 2019. Vol. 20, Issue 1. P. 53–76.
14. Orsi R. On the relevance of Carl Schmitt's concept of *Großraum* in contemporary international politics. *Journal of International Political Theory*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1177/1755088219874431> (accessed: 28.02.2020).
15. Gundersen S. Mechanism-based Explanations versus Autonomy in the Social Sciences. *Sociological Bulletin*. 2018. Vol. 67, Issue 1. P. 35–50.
16. Barrientos Del Monte F. From Sociological Interpretation to Political Science. *Latin American Perspectives*. 2017. Vol. 45, Issue. 2. P. 51–61.
17. Kovacic Z. Conceptualizing Numbers at the Science – Policy Interface. *Science, Technology, & Human Values*. 2018. Vol. 43, Issue 6. P. 1039–1065.
18. Díaz-Peralta M. Metaphor and ideology: Conceptual structure and conceptual content in Spanish political discourse. *Discourse & Communication*. 2018. Vol. 12, Issue 2. P. 128–148.
19. Behr H. Towards a political concept of reversibility in international relations: Bridging political philosophy and policy studies. *European Journal of International Relations*. 2019. Vol. 25, Issue 4. P. 1212–1235.
20. Smith G. M. Friendship as a Political Concept: A Groundwork for Analysis. *Political Studies Review*. 2018. Vol. 17 Issue 1. P. 81–92.
21. Marsteintredet L., Malamud A. Coup with Adjectives: Conceptual Stretching or Innovation in Comparative Research? *Political Studies*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1177/0032321719888857> (accessed: 28.02.2020).
22. Umbach M., Humphrey M. Authenticity: The Cultural History of a Political Concept. London: Palgrave Macmillan, 2018. ix, 144 p.
23. Auyero J., Benzecry C. The Practical Logic of Political Domination: Conceptualizing the Clientelist Habitus. *Sociological Theory*. 2017. Vol. 35, Issue 3. P. 179–199.
24. Ragin Ch. C. Redesigning social inquiry fuzzy sets and beyond. Chicago: University of Chicago Press, 2008. viii, 225 p.
25. Beveridge R. The (Ontological) Politics in Depoliticisation Debates: Three Lenses on the Decline of the Political. *Political Studies Review*. 2017. Vol. 15, Issue 4. P. 589–600. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1478929916664358> (accessed: 28.02.2020).
26. Grafstein R. A Realist Foundation for Essentially Contested Political Concepts. *The Western Political Quarterly*. 1988. Vol. 41. Issue 1. P. 9–28.
27. Spicer M. W. What Do We Mean by Democracy? Reflections on an Essentially Contested Concept and Its Relationship to Politics and Public Administration. *Administration & Society*. 2018. Vol. 51, Issue 5. P. 724–748.
28. Hyvönen A.-E. Careless Speech: Conceptualizing Post-Truth Politics. *New Perspectives*. 2018. Vol. 26, No. 3. P. 31–55.
29. Boulay H. Essentially Contested Concepts and the Teaching of Political Science. *Teaching Political Science*. 1977. Vol. 4, No. 4. P. 423–433.

REFERENCES

1. Greene, C. (2019). Nomadic Concepts, Variable Choice, and the Social Sciences. *Philosophy of the Social Sciences*, 50(1), 3–22.
2. Hay, C. (2002). *Political Analysis: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
3. Robison J., Stevenson R. T., Druckman J. N., Jackman S., Katz J. N., Vavreck L. (2018). An Audit of Political Behavior Research. *SAGE Open*, 8(3). Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2158244018794769>
4. Gallie, W. B. (1956). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, 167–198.
5. Goertz, G. (2006). *Social Science Concepts. A User's Guide*. Princeton: Princeton University Press.
6. Stengers, I. (Ed.) (1987). D'une science à l'autre: des concepts nomades / D. Andler... [et al.]. Paris: Seuil.
7. Berenskoetter, F. (2016). Approaches to Concept Analysis. *Millennium: Journal of International Studies*, 45(2), 151–173.
8. Sartori, G. (1970). Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*, LXIV(4), 1033–1053.
9. Gerring, J. (2012). *Social science methodology: a unified framework*. 2nd ed. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
10. Collier, D. & Mahon, J. E. (1993). Conceptual 'Stretching' Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*, 87(4), 845–855.
11. Richter, M. (1995). *The history of political and social concepts: a critical introduction*. New York: Oxford University Press.
12. Fitzi, G. (2019). Max Weber's concept of 'modern politics'. *Journal of Classical Sociology*, 19(4), 361–376.
13. Palecek, M. (2019). The evolution of 'culture': Juggling a concept. *Anthropological Theory*, 20(1), 53–76.
14. Orsi, R. (2019). On the relevance of Carl Schmitt's concept of *Großraum* in contemporary international politics. *Journal of International Political Theory*. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1755088219874431>
15. Gundersen, S. (2018). Mechanism-based Explanations versus Autonomy in the Social Sciences. *Sociological Bulletin*, 67(1), 35–50.
16. Barrientos Del Monte, F. (2017). From Sociological Interpretation to Political Science. *Latin American Perspectives*, 45(2), 51–61.
17. Kovacic, Z. (2018). Conceptualizing Numbers at the Science – Policy Interface. *Science, Technology, & Human Values*, 43(6), 1039–1065.
18. Díaz-Peralta, M. (2018). Metaphor and ideology: Conceptual structure and conceptual content in Spanish political discourse. *Discourse & Communication*, 12(2), 128–148.
19. Behr, H. (2019). Towards a political concept of reversibility in international relations: Bridging political philosophy and policy studies. *European Journal of International Relations*, 25(4), 1212–1235.

20. Smith, G. M. (2018). Friendship as a Political Concept: A Groundwork for Analysis. *Political Studies Review*, 17(1), 81–92.
21. Marsteintredet, L. & Malamud, A. (2019). Coup with Adjectives: Conceptual Stretching or Innovation in Comparative Research? *Political Studies*. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0032321719888857>
22. Umbach, M. & Humphrey, M. (2018). Authenticity: The Cultural History of a Political Concept. London: Palgrave Macmillan.
23. Auyero, J. & Benzecry, C. (2017). The Practical Logic of Political Domination: Conceptualizing the Clientelist Habitus. *Sociological Theory*, 35(3), 179–199.
24. Ragin, Ch. C. (2008). Redesigning social inquiry fuzzy sets and beyond. Chicago: University of Chicago Press.
25. Beveridge, R. (2017). The (Ontological) Politics in Depoliticisation Debates: Three Lenses on the Decline of the Political. *Political Studies Review*, 15(4), 589–600. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1478929916664358>
26. Grafstein, R. (1988). A Realist Foundation for Essentially Contested Political Concepts. *The Western Political Quarterly*, 41(1), 9–28.
27. Spicer, M. W. (2018). What Do We Mean by Democracy? Reflections on an Essentially Contested Concept and Its Relationship to Politics and Public Administration. *Administration & Society*, 51(5), 724–748.
28. Hyvönen, A.-E. (2018). Careless Speech: Conceptualizing Post-Truth Politics. *New Perspectives*, 26(3), 31–55.
29. Boulay, H. (1977). Essentially Contested Concepts and the Teaching of Political Science. *Teaching Political Science*, 4(4), 423–433.

Яковлев Максим Владимирович, кандидат политических наук, доцент,
руководитель Школы политической аналитики и доцент кафедры
международных отношений Национального университета
«Киево-Могилянская академия»,
Украина

ПРИКЛАДНОЕ КОНСТРУИРОВАНИЕ КОНЦЕПТОВ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ ЗА ПРЕДЕЛАМИ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Методологические дискуссии касательно конструирования концептов политической науки для прикладного количественного и качественного эмпирического анализа, выходящие за рамки традиционного семантического подхода к концептам как к терминам или теоретическим конструктам, рассматриваются в сравнительной перспективе на основе деконструкции причинно-следственного, онтологическо-

го и реалистского видения концептов, предложенного американским исследователем Г. Гертцем.

Ключевые слова: концептосфера политической науки, концептология, междисциплинарные лингвистически-политологические исследования, политическая теория, методология научных исследований.

Yakovlyev Maksym Volodymyrovych, Ph.D. (Political Sciences), Associate Professor, Head of School for Policy Analysis and Associate Professor at the Department of International Relations, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

APPLIED CONSTRUCTION OF CONCEPTS IN POLITICAL SCIENCE BEYOND THE SEMANTIC APPROACH

Problem setting. *It has always been recognized by different scholars of social sciences that concepts are essential both to theory construction in different scientific realms as well as to applied research. A practical approach to concepts suggests that concepts, however complicated they might be, should be, in essence, boiled down to measurable indicators that, in turn, can be thoroughly studied by applying qualitative or quantitative approaches. Discussion around the nature of the concepts in social science in general and particularly in the political science brought about a number of terms to denote the concepts like «essentially contested concepts» or «nomadic concepts». In order to avoid the bothersome discussion of the meaning of concepts, a prominent American scholar of social science research methodology and international relations G. Goertz said that he preferred to define concepts implicitly through a discussion of how they could be constructed. He coined the term «semantic approach» to denote the traditional approach to concepts and his alternative approach is what this article critically analyzes in comparison to other approaches to concepts' studies, including the traditional ones.*

Recent research and publications analysis. *A great number of scholars contributed to the studies of concepts, among them G. Sartori, J. Gerring, Ch. Ragin, D. Collier, M. Richter and others. After W. B. Gallie coined the expression «essentially contested concepts» in 1956, a discussion on the phenomenon of «contestedness» of social and political concepts has commenced and never stopped. Among the very recent contributions to analysis of concepts the papers of M. W. Spicer, F. Berenskoetter and C. Greene should be mentioned.*

Paper objective *is to identify both advantages and disadvantages of applied approaches to political concepts' construction that go beyond the traditional semantic approach and that, in turn, implies a closer examination of a causal, ontological, and realist view of concepts, suggested by G. Goertz, followed by a comparison with other perceptions of concepts, and supplemented by illustrations of why it is very difficult to provide a strict technical definition for the most important political science concepts.*

Paper main body. *The approach of G. Goertz is analysed, contrasted and compared to other approaches to defining social and political concepts, including those that are not as pragmatic and utilitarian as the one suggested by Goertz. A number of illustrations are drawn from very recent (published 2017 and after) papers with examples of different concepts: 'authenticity', 'friendship', 'autogolpe', 'modern politics', 'reversibility', 'culture', 'depoliticisation', 'post-truth politics' and others. Some examples are taken from a clearly qualitative research traditions like an ethnographic approach to the study of 'clientelism' as 'everyday political practice' in order to demonstrate that not only a quantitative approach (G. Goertz is famous for using fuzzy-sets to deconstruct the concepts) can be pragmatic and utilitarian.*

Conclusions of the research. *A causal, ontological, and realist view of concepts, suggested by G. Goertz, has its advantages since it enables a practical empirical study of a concept after it is boiled down to a level of indicators that can be studied primarily by quantitative methods. The limitation of such a view is caused by refusal to go deeper into the theoretical and methodological discussions of the nature of a given political concept. Many concepts in political science cannot be defined in straightforward manner suggested by G. Goertz because they are «essentially contested» to use the terms of W. B. Gallie, but also because such contestedness is caused by the nature of the concept that has to be constantly redefined and re-evaluated through different ideological lenses. To provide a clear and ultimate definition for a political science would mean to stop the methodological and theoretical debate about such a concept and that would basically mean to halt the development of political science.*

Keywords: *political science concepts, concepts' sphere of political science, interdisciplinary linguistic-political studies, political theory, social science research methodology.*

НАШІ АВТОРИ

БАЛАН <i>Микола Іванович</i>	<i>Національна академія Державного управління при Президентові України, м. Київ, здобувач</i>
БАРАБАШ <i>Олег Васильович</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ГОЙ <i>Анна Володимирівна</i>	<i>Інститут підготовки юридичних кадрів для СБУ Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, курсант</i>
ІВАНЕНКО <i>Валентин Васильович</i>	<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, доктор історичних наук, професор</i>
КІНДРАТЕЦЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Запорізький національний університет, доктор політичних наук, професор</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КРИВОШЕЇН <i>Віталій Володимирович</i>	<i>Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, доктор політичних наук, професор</i>
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
СМОЛЯНЮК <i>Володимир Федорович</i>	<i>Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, доктор політичних наук, професор</i>
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ТИХОМИРОВА <i>Євгенія Борисівна</i>	<i>Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, доктор політичних наук, професор</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЯКОВЛЄВ <i>Максим Володимирович</i>	<i>Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ, кандидат політичних наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

БАЛАН <i>Микола Іванович</i>	71
БАРАБАШ <i>Олег Васильович</i>	130
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	154
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	167
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	8
ГОЙ <i>Анна Володимирівна</i>	181
ІВАНЕНКО <i>Валентин Васильович</i>	25
КІНДРАТЕЦЬ <i>Олена Миколаївна</i>	42
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	56

КРИВОШЕЇН <i>Віталій Володимирович</i>	25
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	181
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	193
СМОЛЯНЮК <i>Володимир Федорович</i>	71
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	209
ТИХОМИРОВА <i>Євгенія Борисівна</i>	99
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	116
ЯКОВЛЄВ <i>Максим Володимирович</i>	230

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

Загальні правила подання статей

1. Мова статті – *українська, англійська, російська*; обсяг – 10–15 аркушів (до 30 тис. знаків), включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.
2. Для публікації статті необхідно подати до редакції:
 - *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (1 примірник у форматі А4);
 - *електронний варіант статті* на магнітному носіїві;
 - *рецензію* доктора/кандидата наук за фахом видання (для статей докторів наук рецензія не подається);
 - *витяг* із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
 - *розширену (від 2000 до 3000 знаків із пробілами) анотацію статті англійською мовою* в електронному й паперовому вигляді; англійський варіант має включати всі обов'язкові структурні елементи статті (постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети статті, виклад основного матеріалу дослідження, висновки з даного дослідження) (зразок – див. *додаток 1*). Розширена анотація входить до загального обсягу статті;
 - *ліцензійну згоду автора* (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на офіційному сайті Університету (nlu.edu.ua), збірника (<http://fil.nlu.edu.ua>), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) та Наукової Електронної Бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru) (*додаток 3*).1118
3. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру рецензування членами редколегії. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі WORD шрифтом Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,5 з берегами: ліворуч – 3 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для оформлення тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word.

Формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Вимоги щодо оформлення статті (зразок оформлення – див. додаток 2):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;

– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо у її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт звичайний прямий);

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Такі роботи заслуговують на особливу увагу та схвалення журналів, що включені до наукометричних баз. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968);

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);

– далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

– далі – список використаної **ЛІТЕРАТУРИ** мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел.

Слід звернути увагу:

а) джерела англійською мовою необхідно оформити за міжнародним бібліографічним стандартом APA (стандарт APA <http://www.bibme.org/citation-guide/APA/book>);

б) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р. № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>);

в) бібліографічний опис джерел, написаних мовою, що використовує кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php> та <http://www.translit.ru>);

– далі – відомості про автора (співавторів) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, напівжирний, курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де пра-

цює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0);

– нижче по центру наводиться назва статті російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0, напівжирний, великими літерами);

– далі – анотація обсягом до 50 слів і ключові слова (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – розширена анотація англійською мовою (див. *додаток 1*).

Якщо англійська є мовою статті, то після списку використаної літератури додаються відомості про автора (співавторів) та назва статті, анотація і ключові слова українською і російською мовами. Розширена анотація надається українською мовою.

Вимоги щодо структури статті:

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний характер, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

– **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

– **формулювання цілей** статті (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури:

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Times New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]) (шрифт Times New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016) (зразок оформлення – http://nauka.nlu.edu.ua/download/plaw_downloads/dodatok_3.pdf).

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іношомовних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК РОЗШИРЕНОЇ АНОТАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Розширена анотація
статті Данильяна Олега Геннадійовича на тему:
СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА
(це речення подається українською мовою).

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

An extended abstract of a paper on the subject of:
SYNERGETIC INTERPRETATION OF SOCIETY DEVELOPMENT

Problem setting (Постановка проблеми). *English text.*

Recent research and publications analysis (Аналіз останніх досліджень і публікацій). *English text.*

Paper objective (Формулювання цілей). *English text.*

Paper main body (Виклад основного матеріалу). *English text.*

Conclusions of the research (Висновки). *English text.*

Keywords (ключові слова).

Переклад здійснено: _____ П. І. Б., посада, установа, печатка.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abc@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Розкрито зміст

Ключові слова:

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.
- 2.

REFERENCES

- 1.
- 2.

Данильян Олег Геннадьевич, доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой философии Национального юридического
университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Раскрыто содержание...

Ключевые слова:

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

**SYNERGETIC INTERPRETATION
OF SOCIETY DEVELOPMENT**

Problem setting (*English text*).

Recent research and publications analysis (*English text*).

Paper objective (*English text*).

Paper main body (*English text*).

Conclusions of the research (*English text*).

Keywords:

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого. Серія:
Філософія, філософія права, політологія,
соціологія»

від _____ П. І. Б. _____

місце роботи, посада _____

науковий ступінь, вчене звання _____

Телефон _____

e-mail _____

Ліцензійна згода на публікацію

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті

« _____ + _____ (назва) _____ »

у фаховому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, згоден.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

– створені мною особисто;

– є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;

– не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті у паперовій формі та розміщення повного тексту статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) та Наукової Електронної Бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru).

« __ » _____ 201__ р.

_____ / підпис, прізвище, ініціали

Підписано до друку з оригінал-макета 22.04.2020.
Формат 70×100¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,48. Обл.-вид. арк. 17,07. Вид. № 2501.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Татарчук С. І.
Тел. (057) 717-25-44